

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԵՐԻ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ГЕНОЦИД АРМЯН

ПО ДОКУМЕНТАМ СУДЕБНОГО ПРОЦЕССА
МЛАДОТУРОК

Предисловие, перевод и комментарии
А. А. ПАПАЗЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1989

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԴՅՈՒՄ

1

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Առաջարանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

A II
78376

**Յպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Պատասխանատու խմբագիր՝

պատմական գիտությունների դոկտոր Ռ. Գ. Սահակյան

**Գիրքը հրատարակության են ներառվում գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Ն. Ղ. Սարգսյանը
և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռ. Պ. Կոնդակյանը**

**Հայերի ցեղասպանությունը ըստ հրիտթուրքերի դա-
2 249 տավարության փաստաթղթերի/ՀՍՍՀ ԳԱ. Արևելագիտ.
ինստ.: Առաջարանը, թարգմ. և Մանոթագր. Ա. Հ. Փափազ-
յանի; [Պատ. խմբ.՝ Ռ. Գ. Սահակյան]—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1989.—256 էջ.**

Գրքում հայերին թարգմանությամբ տրված են 1919 թ. Կաստանդնու-
պոլիսում տեղի ունեցած հրիտթուրքական կուսակցության ղեկավար գոր-
ծիչների դատավարության այն փաստաթղթերը, որոնք առնչվում են արև-
մտահայերի զանդվածային տեղահանության ու շարժերի հետ։ Նյութերը
վերցված են 1919—1920 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակվող «Թաքվիմ-ի»
վերջույթ թուրքական պաշտոնաթերթից։ Առաջին տնդամ հրատարակվող
փաստաթղթերի այս ամբողջությունը, ի թիվս այլ վավերագրերի անհեր-
քելիքորեն վկայում է հրիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի ու կառա-
վարության կողմից ծրագրված հայերի ցեղասպանության փաստը, որն
այսօր փորձում են ժխտել թուրք պետական գործիչներն ու պատմաբան-
ները։

Նախատեսվում է մասնագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար։

005040000

34—83

ԳՄԴ 63 3(24)

103(02)—89

ԱՌԱՋԱՅԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դաժան ճակատագիր էր վիճակված արևմտահայությանը: 1915—1916 թթ. երիտթուրքական կառավարության կիրառած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով արևմտահայությունը կանգնեց իսպառ ոչնչացման վտանգի առջև:

Զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարածքում գտնվող հայաբնակ վայրերում, չէին առնչվում ռազմական նկատառումներով կատարվող միջոցառումներին հետ, քանի որ հայության բնաշնչման հարցը նախօրոք մշակված և որոշված էր ռիթթիհատ վե թերաքըիս¹ (Միություն և առաջադիմություն) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Հայկական հարցը լուծելու համար երիտթուրքերն ընտրել էին արևմտահայությունը իսպառ բնաջնջելու ճանապարհը: Պատերազմը պատեհ առիթ հանդիսացավ, որպեսզի նրանք ուղղնչացնեն ոչ միայն հայերին, այլև հաշվեհարդար տեսներն քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների հետ²:

Ամենուրեք սկսեցին հավաքել հայերին,—գրում է երիտթուրքական գործիչներից Մեվլան Զադե Ռիֆաթը,—նույնիսկ առանց հաշվի առնելու հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին: Նրանց, ովքեր ընդունում էին մահմեդականություն, ժամանակավորապես դուրս էին հանում քարավաններից, իսկ մյուսներին խմբերով, ժանդարմների հսկողության ներքո ուղարկում էին նախատեսված ճանապարհներով³: Այնուհետև այդ անդին ու անպաշտպան քաղաքայինները մարդկանց տեսողությունից հեռու, ամալի վայրերում ենթարկվում էին հայերի բնաշնչման նպատակով ստեղծված «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի (Հատուկ կազմակերպություն) հրոսակախմբերի հարձակմանը: Իսկ հրաշքով ազատվածները, քաղցից և ծարավից ծայրաստիճան հյուծված և ոսկրացած ուրվականների նման հայտնվում էին Միջագետքի և Սիրիայի անապատներում:

Արևմտահայության զանգվածային բռնազաղթի ու գաղանային կոտորածների լուրը շուտով տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջացնելով բուռն վայրույթ ու բողոք: Առաջադեմ մարդկության ներկայացուցիչները, առանձին կազմակերպություններ դատապարտում էին երիտթուրքերի գործադրած բարբարոսային ցեղասպանության քաղաքականությունը և պահանջում անհապաղ դադարեցնել այն, տարագրված հայերին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: 1915 թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները՝ համատեղ նախազգուշացրին Բարձրագույն Դռանը, հայտարարելով հետևյալը.

«Ամբողջ վերջին ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայկական կոտորածներ՝ քրդերի ու թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողուլովությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ: Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայկական կոտորածներ են տեղի ունեցել էրզրումում, Դերջանում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում: Վանի շրջակա հայույթավոր գյուղերի բնակիչները մորթվել են մինչև վերջին մարզը: Բուռն վանում հայկական թաղամասը պաշարման մեջ են առել քրդերը: Միևնույն ժամանակ, Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը ձերբակալում և աներևակայելի ճնշումների է ենթարկում հայ աղգաբնակչությանը: Մարդկության և քաղաքակրթության դեմ Թուրքիայի կատարած այս նոր հանցագործությունները նկատի ունենալով, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնակից կառավարությունները այսուհրապարակա՛վ հայտարարում են Բարձրագույն Դռանը, որ իրենք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին»⁴:

Երիտթուրքերի կառավարությունը, սակայն, անողորմ դաժանությամբ շարունակեց իրականացնել իր որդեգրած քաղաքականությունը, որի գոհը դարձան ավելի քան մեկուկես միլիոն հայեր:

Արևմտահայության քնաշնձման ծրագիրը խաբսխված էր նախորդ ժամանակներում սովորական թուրքիայի գործադրած ջարդարարական քաղաքականության վրա: 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից հետո, երբ Հայկական հարցը միջազգային բնույթ ընդունեց, սովորական կառավարության ազգային ու կրոնական հալածանքները, կյանքի ու գույքի անապահովությունը, հարկային ծանր լուծն ու գավառային պաշ-

սոնյանների շարաշահումներն ավելի մեծ չափերի հասան։ Սեփստ հրակողության տակ առնվեցին հայ պաշտոնյաները և հայկական հրատարակությունները։ Այդ պահից սովորական երևույթ դարձավ արսորը։ Կուսակալների կողմից քննության առնվեցին հայոց եկեղեցիների և զբարոցների մասին տրված հրովարտակաները։ Վերջին տարիների ընթացքում փակվեցին այն հայկական դպրոցները, որոնք բացվել էին ոչ թե հրովարտակով, այլ միայն կառավարության թույլտվությամբ։ Խստություններ ու բռնություններ գործադրվեցին նաև հարկերի զանձման հարցում, — գրում է թուրք գործիչ Օսման Նուրին։ Հրահանգ տրվեց մամուլի գրաքննչական վարչությանը՝ արգելել «Հայաստան» բառի, հայ ժողովրդի պատմությանը և աշխարհագրությանը վերաբերող անունների հիշատակումը⁶։

Այդ նույն թվականին Օսմանյան կայսրության մեծ վեղիր հայտայաց Քյամիլ փաշան ցինիկաբար հայտարարում էր. «Հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճեռ ընկելու ենք։ Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիլ մեզ. ամեն գործիք պատրաստ ունինք՝ քուրդ, չեքճեզ, կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ռստիկան, վերջապես ամենայն ինչ, կրոնական պատերազմ մը կը հրապարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորություն և ոչ պաշտպան, երբ քնդհակառակն, մենք զենք էլ ունինք, զինվորություն էլ. աշխարհիս ամենամեծ տերություններեն մեկը (Անգլիան — Ա. Փ.) և ամենեն հարուստը մեզ զինակից է և մեր Ասիական աշխարհին երաշխավոր։ Եվ եթե այդ հայ ազգը ընաչինչ լինի և քրիստոնյա Եվրոպա կրոնակից մը փնտրե և չի գտնե տաճկական Ասիո մեջ, կը թողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով և բարեկարգությանը»։ Քյամիլ փաշայի այս նենդ մտահղացումը իրոք որ դարձավ արևմտահայության քնաջնջման հարցում թուրքական պետական քաղաքականության առանցքը։

1890-ական թվականներին Արդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին հիմնականում քրդերից կազմված «Համիդի» անկանոն զորապնդիրը, որոնց ղլխավոր նպատակներից մեկն էր հալածել ու կոտորել հայ բնակչությանը։ Քաղաքային և զինվորական իշխանությունների տված հրահանգներով այդ գնդերը հարձակվում էին գյուղերի վրա։ Գյուղերն այրվում էին, ժողովուրդը կոտորվում էր⁸։

1894—1896 թթ. Սասունում և հարակից հայաբնակ նահանգներում, ինչպես նաև Ստամբուլում տեղի ունեցան սոսկալի կոտորածներ, որոնք

նույնիսկ թուրք դործիշներ Օսման Նուրիի և Սադըկ Շահիդի կողմից բնութագրվեցին որպես «ահարկու եղևոն մարդկություն դեմ»⁹։

Հայերին զանգվածաբար բնաջնջելով և նրանց թիվը արհեստականորեն նվազեցնելով՝ թուրքական կառավարությունը ձգտում էր աղատվել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածից, և ընդհանրապես բարենորոգումների պարտադրված ծրագրերից։

Մինչև համիդյան բռնապետության տապալումը երիտթուրքերը աշխատում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ներշնչել այն միտքը, որ 1876 թ. սահմանադրության վերահաստատումով կվերանա աղգային խռտրականությունը, և բոլոր հպատակները հավասար կլինեն օրենքի առջև։ Մինչդեռ, 1909 թ. իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, երիտթուրքերը ոչ միայն մոռացան իրենց տված խոստումները, այլև ժողովուրդների աղգային-աղատագրական շարժման նկատմամբ տրամադրվեցին բացահայտ թշնամանքով։

Երիտթուրքական զաղափարախոսները ամեն կերպ փորձում էին միաձուլել Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին մեկ «օսմանյան ազգության» մեջ, որը իրականում զրկում էր ոչ թուրք ժողովուրդներին ազգային ինքնորոշման արդարացի իրավունքից։ Երիտթուրքերի ղեկավարները հետևողականորեն շատագույնում էին «օսմանիզմի» զաղափարախոսությունը, այն է, որ Օսմանյան կայսրությունում բացի օսմանյան ազգից ուրիշ ազգություններ չկան, կայսրությունում մեկ ազգ կա՝ օսմանցի ազգը։ Զելալ Նուրին հպատակ ժողովուրդներից բացահայտորեն պահանջում էր հաշտվել իրենց իրավագույն վիճակի հետ և հրաժարվել աղգային ինքնորոշման ձգտումներից. հայերը, արաբները, քրդերը, ալբանացիները չպետք է պայքարեն իրենց աղատագրության համար, քանի որ կայսրությունում տիրապետող կարգերը առաջավոր ու իդեալական են։ Նա ամեն կերպ գովաբանում էր իսլամը, մատնանշելով, որ այն միաժամանակ բարոյական օրենսդիրք ու կառավարման ձև է¹⁰։

Իրականում կայսրությունում «իսկական» բաղաբացի կարող էին ճանաչվել թուրքերը, և նրանք, ովքեր հավատալուս կլինեին, կմոռանային սեփական լեզուն և կձուլվեին թուրքերի հետ։ Դեռևս 1910 թ. Սալոնիկում կայացած Միություն և առաջադիմություն կուսակցության տեղական կոմիտեի զաղտնի նիստում Թալաաթը հայտարարել է. «Դուք գիտեք, որ սահմանադրությամբ մահմեդականների և քրիստոնյաների հավասարություն է հաստատվել, բայց դուք բոլորդ միասին և ամեն մեկը առանձին գիտեք և զգում եք նաև, որ դա անիրականալի գա-

դափար է: Շարիաթը, մեր անցյալի ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների զգացմունքները և նույնիսկ իրենց՝ քրիստոնյաների զգացումը, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանականացման ամեն մի փորձի դեմ, անհաղթահարելի պատենը են իսկական հավասարության համար: Ուստի հավասարության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ մենք հաջողությամբ չենք պսակել կայսրության օսմանականացման մեր նպատակը»¹¹:

Երիտթուրքերի կուսակցության գլխավոր ղեկավարից էր նաև պանթուրքիզմը, որն աշխուժացավ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Զեյալ Նուրին, Զիա Գյուքալիքը, Ֆուադ Քյուփրուլյուն և երիտթուրքական այլ գործիչներ ամեն կերպ փորձում էին պանթուրքիզմն օգտագործել թյուրքալեզու ժողովուրդների վրա իրենց ազդեցությունը տարածելու համար: Պանթուրքիզմը միաժամանակ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին բռնի ուժացնելու խնդրում երիտթուրքերի ազգայնամոլ քաղաքականության մի նոր ուղղություն էր¹²: Այսպիսով երիտթուրքերը ամբողջապես որդեգրեցին Աբդուլ Համիդի արյունարբու քաղաքականությունը՝ իրենց դաժանությամբ գերադանցելով նրան: Կայսրությունում ազգային հարցը լուծելու համար նրանք ընտրեցին ազգերին ոչնչացնելու ճանապարհը: Նրանց այս հանցավոր մտահղացման առաջին դրսևորումը եղավ 1909 թվականին Ադանայում և Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներում հայերի կոտորածը:

Արևմտահայությունը ամենադժան հալածանքների և ֆիզիկական ոչնչացման ենթարկվեց հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կառավարության գործադրած նենգ և բարարոսական քաղաքականության հետևանքով:

Արևմտահայության դանդաժային կոտորածների նախաշեմին տեղի ունեցած Կ. Պոլսի (Ստամբուլ) առաջին մահասարսուռ ղեպերի ժամանակակից Ա. Ալպոյաճյանը գրում է. «Առաջին ազդանշանը ու անդրանիկ սարսափը, որ Կ. Պոլսի բնակչությունը անակնկալի մը առջև կ'դնեք, 1915 ապրիլ 11 (24)-ի ձերբակալությունները եղան: Մեկ գիշերվան մեջ Կ. Պոլսոյ մտավորական դասակարգին ամենին կարկառուն դեմքերը և ժողովրդին ամեն դասակարգերին 250 հոգիի շափ աճձեր, ձերբակալվեցան և ջանկերը և Այաշ տարագրվեցան»¹³:

Փաստերը վկայում են, որ տեղահանվեց ու արքարվեց ճակատամերձ գոտիներից ընդհանրապես շատ հեռու դտնվող շրջանների, գյուղերի և քաղաքների հայ բնակչությունը: Այս մասին թուրք պաշտոնյա Նայիֆ բեյի հուշագրության մեջ կարգում ենք. «Եփրատի ափերն արտաքսված-

ները ոչ միայն Ստամբուլի շրջակայքից էին, այլև՝ Ռոդոստոյից, Նիկոմեդիայից, Պարտիզակից, Ադարազարից, Զիզրեից (Զեզիրե), Կոնիայից, մի խոսքով, նրանք Կնասարիայի և Անատոլիայի երկաթգծի երկաթուղիամբ ընկած տարածքից արտոլված հայերն էին։ Այս նոր տարագրումը ընդհանուր զարմանքի առիթ տվեց։ Անհասկանալի էր, թե ինչու մարդկանց շքում են [Տեր]-Զորի ուղղությամբ։ Սակայն անհանգստանալու համար առավել էական պատճառներ կային՝ Ռասուլ-Ալինում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները տարածվեցին նաև Մեսքենեում։ Մի քանի տարի շարունակարար կատարվող կոտորածները զաղտնի շմնացին նաև խուլ անապատում։ ...Կառավարության նպատակը ամբողջ հայերի ոչնչացումն էր։ Նրանք իրավունք չունեին այլևս գոյատևելու»¹⁴։

Որ տեղահանությունն ու կոտորածը կատարվում էին կանխամտածված ծրագրով, հաստատվում է նաև Մեվլան Զադե Ռիֆատի բերած փաստարկներով. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը որոշում կայացրեց՝ ոչ մի մարդ կենդանի չթողնելու պայմանով սպանել և ոչնչացնել հայերին։ Այս հրամանը իրականացնելու համար նախագահությունը ստեղծեց Բեհաեդդին Շարիր, գոկա. նաղըմ և հանրակրթական մինիստր Շյուբրի բեյերից կազմված մի հանձնաժողով՝ տալով «Երեքի գործադիր կոմիտե» անվանումը։ Այս երեքի գործադիր կոմիտեն «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ սկսեց բանտերից հավաքագրել քրեական հանցագործներին և ստեղծել շեթենների հրոսակներ։ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» պիտակի տակ ստեղծված այս շեթենների կատարած հանցագործություններն ու բռնությունները, արատավորելով թուրք ժողովրդին աշխարհի հասարակայնության առջև, արյունալի և բարբարոսական էջեր արձանագրեցին նրա պատմության մեջ»¹⁵։

Գերմանիան ևս հանցավոր է հայկական ջարդերի համար։ 1915 թ. հուլիսի 4-ին թուրքական կառավարության ուղղված զաղտնի գրությամբ Գերմանիան լիովին հավանություն է տվել և պաշտպանել երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագիրը։ Գերմանական չլուպատոսները խրախուսել, իսկ գերմանացի սպաները մասնակցել են երիտթուրքերի վայրագություններին¹⁶։ Այդ օրերին բողոքի բուռն ցատկում հանդես եկած միջազգային բանվորական շարժման ակնաւոր գործիչ Կարլ Լիբկեխտ-տը, անարգանքի սյունին դամելով Գերմանիայի իմպերիալիստական կառավարության դավադիր գործողությունները, նկատում է. «Թուրքական կառավարությունը կազմակերպեց հայկական զարհուրելի կոտորածները, ամբողջ աշխարհն այդ գիտե և ամբողջ աշխարհն այդ սքանազործության համար հանցավոր է համարում նաև Գերմանիային, չէ՞ որ

գոտանդնուպոլսում թուրքական կառավարութիւնը ղեկավարում են գերմանական սպաները: Ո՛չ մի բան չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետեւ գերմանական մամուլի բերանի մեջ դրված է գելանարակ»¹⁷:

Տեղահանութեան և կոտորածի ընթացքում գործի է դրվել նաև հայերին մահմեդականացնելու քաղաքականութիւնը: Այդ քայլը ջատագովել է երիտթուրքական հանրահայտ կին գործիչ Հալիդե էդիբը, շնայած աշխատել է ցույց տալ, որ ինքը դեմ է եղել երեխաներին մահմեդականացնելու ծրագրին¹⁸: Մինչդեռ նրա ժամանակակիցների վկայութիւններին հայտնի է դառնում, որ Հալիդե էդիբը ևս, «Հայ որբերին հավաքելով, մահմեդականացնում էր և դաստիարակում որբանոցներում որպէս թուրքերի»¹⁹:

Քրիստոնյա երեխաներին մահմեդականացնելով թուրքացնելը նոր երևույթ չէր, գալիս էր դեռևս միջնադարից:

Տեղահանութեան և կոտորածների ընթացքում թուրքերն աշխատել են մահմեդականացնել հատկապէս Սիրիա տարածքոված հայերին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ֆալիհ Ռեֆքը Աթայը. «Չերբեղների, քրդերի և մլուսների նման հայերի արտաքսումը դեպի Սիրիայի խորքերը նոսրացնելու էր արաբներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն և՛ հող տրամադրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով»²⁰:

Տեղահանելով հայերին, թուրքական իշխանութիւնները նաև կեղծ բարբառանքներով ջանում էին հավաստիացնել, թե իբր նրանց թողած հողային ունեցվածքն ու գույքը պահպանվելու են պետութեան կողմից և պատերազմի ավարտից հետո կրկին վերադարձվելու են: Այս կապակցութեամբ թուրքական կառավարութիւնը հայերի ունեցվածքի բացահայտ կողոպուտն ու թալանը աշխատեց «օրինականացնել» մի շարք օրենքներով, որոնք բնավ չգործադրվեցին²¹: «Այսպէս ժողովուրդին բռնոր շարժական ստացվածքը կփշանար կամ լավ ևս է ըսել թուրքերու ձեռքը կանցնէր, կառավարութիւնը ոչ մեկ տեղ հոգածու չգտնվեցա՞վ այդ գույքերը հավաքելու կամ դրամի վերածելու»²²,—վկայում է Զավեն պատրիարքը:

Կ. Պոլսում ամերիկյան ղեկավար Մորգենթաուն այս փաստի մասին վկայում է. «Հաղիվ թե նախկին սեփականատերերը հեռանալին պիտղէն՝ մահմեդական մուհաճիրներ-թուրքիտ այլ կողմերին գաղթողներ կփոխադրվին հայկական բնակավայրերին ներս: Նույնպէս հայերուն բռնոր արժեքավոր առարկաները-դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեններ-կտարվին ոստիկանատունէր ապահով պահվելու հա-

մարա մինչև հայերուն վերադարձը, և ապա կբաժանվին թուրքերուն»²²։

Առկա են բազմաթիվ հեռագրեր, հրահանգներ, առանձին կարգադրություններ, առաքված երիտթուրքերի կառավարության կողմից, որոնք լիովին բացահայտում են հայության ունեցվածքը կու տալու ծրագրերը²⁴։ Սովետահայ պատմաբան Հ. Գ. Ինճիկյանի հաշվումներով կողոպուտի ու ոչնչացման են ենթարկվել 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ ու քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտվել ու քանդվել են ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ և վարժարաններ։ Ազգային հատուկ հանձնաժողովի տվյալներով, Օսմանյան կայսրությունում միայն հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը 1919 թ. կուրսով կազմել է մոտ 15 մլրդ. ֆրանկ²⁵։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո համաշխարհային հասարակայնությունը պահանջում էր պատասխանատվության ենթարկել արևմտահայության սպանող կազմակերպող թուրք ոճրագործներին։ Այդպիսի պահանջով հանդես եկան նշանավոր արևելագետներ՝ Ֆրանսիացի հնագետ-պատմաբան Ժակ դը Մորգանը, գերմանացի հայագետ Յոզեֆ Մակվարտը, Դատապարտող սուր հոգվածներով և աշխատություններով թողորի ձայն բարձրացրին տարբեր ազգությունների քաղաքական, գիտության և մշակութային ակաճավոր գործիչներ՝ Յոհաննես Լեփսիուսը, Արժին Վեգները, Մարտին Նիպագեն, Անտուան Մեյն, Ֆրեդերիկ Մակլերը, Ռենե Պիոնը, Վիկտոր Բերարը, Արնոլդ Թոյնբին, Վալերի Բրյուսովը, Յուրի Վեսելովսկին, Անդրեյ Մանդելշտամը, Հենրի Մորգենթաուն, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը և շատ ուրիշներ։

Հանդես գալով Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատում 1918 թ. նոյեմբերի 12-ին, Ռայթը անգլիական կառավարությունից պահանջել է, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանները քննարկելիս հատուկ կանգ առնեն հայկական կոտորածներին հանցագործներին պատժելու հարցի վրա²⁶։

Թուրք գործիչների և պաշտոնյաների մեջ ևս գտնվել են առանձին մարդիկ, որոնք ոչ միայն կողմնակից չեն եղել հայերին կոտորելու հրեշտային ծրագրի իրականացմանը, նողկանքով ու ատելությամբ են վերաբերվել ահաբեկ ժանցող վայրագություններին, հրաժարվել են կատարելու կենտրոնական կառավարության՝ «Միություն և առաջադիմություն» հրաձգության կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի հրամանները՝ հայ ժողովրդին տեղահանելու և կոտորելու հարցում (այդպիսիները անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից, պատասխանատվության ենթարկվել և նույնիսկ ներքին կարգով դատապարտվել մահվան)²⁷, այլև հետապնդում

սեկանդ Գործունեություն են ժափալել կազմակերպելու հանցագործները գառավարությունը:

1919 թվականին մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան դատապարտեց է երիտթուրքերի կառավարության գործագրած հանցագործ ծրագիրը: Պաշեկով, որ հայերի կոտորածները ծնունդ չեն եղել ցեղային բախումների և կամ կրոնական մոլեռանդության: Շնտ իմ առջև նպատակ եմ դնում փաստերը ձեռքիս ցույց տալ ամբողջ աշխարհին, թե ու՞մ վրա է ընկնում իսկական պատասխանատվությունը այդ սարսափելի հանցագործությունների համար»²⁸,—հայտարարել է նա:

Տեղի տալով բողոքի այս ուժեղ հոսանքին և ձգտելով սահմանազատել երիտթուրքերի վարկարեկված վարակարգից, 1918 թ. Մուգրոսի զինադադարից անմիջապես հետո, Ահմեդ Իզզեթ փաշայի զլխավորությամբ կազմված նոր կաբինետը որոշում է կայացնում՝ Օսմանյան կայսրությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներգաշկույն հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին, ինչպես նաև՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներին: Այնուհետև, 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշումով²⁹ կազմվում են հարցաքննիչ հանձնաժամբ (զլխավոր նախագահն էր Անկարայի նախկին վախ Մազհար բեյը), որոնք սկսում են հավաքել արևմտահայության կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացույցներ՝ ծածկագիր հեռագրեր, պաշտոնական գրություններ, հրահանգներ և հրամաններ, ինչպես նաև ականատեսների վկայություններ: Օսմանյան կայսրության նահանգները բաժանվում են 10 դատաքննչական շրջանների, յուրաքանչյուր շրջանի համար նշանակվում են դատախազներ, հարցաքննիչ դատավորներ, և քարտուղարներ: Միևնույն ժամանակ մամուլը լայն աշխատանք է ծավալում հանցագործներին բացահայտելու և դատաքննության հանձնելու կապակցությամբ³⁰:

Ձերբակալվում են երիտթուրքական մի շարք մինիստրներ ու կուսակցության ղեկավարներ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարներ, լիազորներ, կուսակալներ, զինվորականներ և այլ պաշտոնատար անձինք: Սակայն հայկական կոտորածների անմիջապես մտահղացողներն ու կազմակերպիչները հասցրել էին դիմել փախուստի՝ ապաստան գտնելով Գերմանիայում:

1919 թվականի հունվարի 8-ին Կ. Պոլսում կազմվում են Առաջին, Թերկորդ և երրորդ ազգական արտակարգ ատյաններ: Օրենքը հան-

գրադարձներին Բեկ նախատեսում էր դատել ուժի դորժագրված վաշ-
տակայն 1919 թ. փետրվարի 5-ին, Կ. Պոլսի ռազմական աբտա-
կարդ ատյանը Յողդաթի տեղահանության և կոտորածի հանցագործ-
ներին զատավարության առաջին իր նիստում հատուկ որոշում է կայաց-
նում մեղադրյալներին Կ. Պոլսում դատելու մասին³¹։

1919 թվականի մարտի 8-ին, սուլթան Մեհմեդ 6-րդ վահիդեդդի-
նի (1918—1922) հատուկ հրամանագրով, երիտթուրքական կուսակցա-
կան պարագլուխներն ու մինիստրները հանձնվում են Կ. Պոլսի ռազմա-
կան արտակարգ ատյանի քննությանը³²։

Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և
առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամնե-
րի զատավարությունը սկսվում է 1919 թ. ապրիլի 27-ին Կ. Պոլսում և
քննհատումներով տևում մինչև հունիսի 26-ը³³։ Մայիս ամսին տեղի
ունեցած 6 նիստերի³⁴ ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են
մեծթափվում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտ-
րոնական կոմիտեի անդամները, մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան և
մի քանի մինիստրներ։ Սակայն անբացատրելի պարագաներով մայիսի
28-ին անգլիական հրամանատարության կողմից 77 հոգի բանտից աջ-
տարվում է Մալթա կղզի և ընդհատվում է դատաքննությունը։ Հունիս
ամսին մեղադրական նոր ապացույցների հիման վրա շարունակվում
է զատաքննությունը։ Հունիսյան դատաքննության 7 նիստերում լսվում
են պետական պաշտոնական անձանց՝ փոստի և հեռագրական մինիստր
Հյուսեյն Հալիմ բեյի, սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյի, նաև երկրի հո-
գեար առաջնորդներ (շեյխ-ուլ-իսլամներ) էսադ, Հալիլ և Մուսա ֆազլի
ճեֆնդիների³⁵ դատաքննությունը։ Դատավճիռը կայացվում է 1919 թ.
հուլիսի 5-ին։

Այս դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրե-
րում են 11, իսկ զատավարությանը ներկա 20 կուսակցական և պետա-
կան բարձրաստիճան գործիչներ։

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալներն էին.

Յ Քալաթ փաշա — ներքին գործերի մինիստր, մեծ վեզիր (1917—
1918 թթ.)։

Յ Էնվեր փաշա — ռազմական մինիստր։

Յ Աբմալ փաշա — ժողային մինիստր։

Յ Քեհադղլին Շաֆի բեյ — երիտթուրքական կուսակցության կենտրո-
նական կոմիտեի անդամ, «Թեշքիլատ-ը մահսուսեհ-ի նախագահ

- 5 Իսկու. Նուգրմ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, հանրակրթական մինիստր, «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան-ի անդամ:
- 6 Ջալիլ բեյ — ֆինանսների մինիստր:
- 7 Սուլեյման էրիստանի բեյ — հողագործության և առևտրի մինիստր (1915—1917 թթ.):
- 8 Մուստաֆա Շերեֆ բեյ — հողագործության և առևտրի մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 9 Օսկան էֆենդի — փողտի և հեռագրատան մինիստր (1914—1917 թթ.):
- 10 Իսկու. Ռուզուֆի էֆենդի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 11 Ազիզ էֆենդի — հասարակական անվտանգության մինիստր, «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան-ի անդամ:

Դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալներ՝

- 1 Սալիլ Հալիմ փաշա — մեծ վեզիր (1913—1916):
- 2 Միդնատ Շյուբի բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար:
- 3 Անվեզ Ջիվազ բեյ — Կ. Պոլսի պարետ, «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան-ի անդամ:
- 4 Աբիֆ բեյ — Անկարայի պատգամավոր, «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան-ի անդամ:
- 5 Զիա Գյոֆալի — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 6 Քյուչուկ Թալաաթ բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ:
- 7 Ռիզա բեյ — կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեղթիլաթ»-ի մահսուսեան-ի անդամ:
- 8 Իբրահիմ բեյ — մեջլիսի նախագահ:
- 9 Հայրի էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:
- 10 Մուսա Քյազիմ էֆենդի — շեյխ ուլ-իսլամ:
- 11 Խալիլ էֆենդի — արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր, «Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեան-ի անդամ:
- 12 Անվեզ Նեսիմի բեյ — արտաքին գործերի մինիստր (1917—1918):
- 13 Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյ — ներքին գործերի մինիստր (1917—1918 թթ.):
- 14 Աքբա շալիմ փաշա — հասարակական աշխատանքների մինիստր (1915—1917 թթ.):

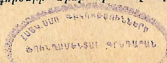
Մեղադրական եղրակացություններում և դատական նիստերի ընթացքում հիմնական շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածի վրա:

Կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի նախկին հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Վեհրի փաշան դատաքննությանը ներկայացրած իր վկայության մեջ այդ մասին հայտնում է, որ հայերի ընաչնչման և ունեցվածքի կողոպտման հարցը վճռվել է Միուլթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանակի շրջակայքում արնախում հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բեհաէդդին Շաքիր բեյն է³⁶:

Իսկ ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը նույնպես վկայում է, որ երբ ինքը Քիրիսի կայմակամն էր, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Արդուլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «[հայերի] տեղահանման հիմնական նպատակը նրանց ուղնշացումն է», որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Թալաթ բեյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորելու հրաման, որ նա [Թալաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ դա է երկրի փրկությունը³⁷:

Հետադաշտում, իր հուշագրության մեջ նույնիսկ Թալաթը ընդունում է, որ հայերի տեղահանության ժամանակ տեղի են ունեցել բռնություններ և կոտորածներ³⁸: Թալաթը, ինչպես վկայում է Հալիդե էդիրը, խոստովանել է իր անմարդկային արարքը և արդարացում է որոնել աղզային շահերի տեսակետից՝ համոզված լինելով, «որ այնքան ժամանակ, երբ մի աղզ իր սեփական շահերի համար անում է ամեն ինչ, և հաջողվում է, աշխարհն ընդունում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ դրա համար».— հայտարարել է նա³⁹:

Դատավարության 2-րդ, 5-րդ և 6-րդ նիստերում հարցաքննության է ենթարկվում արևմտահայության կոտորածն իրականացնող «Բեշիլաթ-ը մահսուսե»-ն, որը կյանքի էր կոչվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների կողմից՝ հատուկ որոշմամբ: Դատաքննությունը բացահայտում է, որ «Բեշիլաթ-ը մահսուսե»-ի հանցագործ գործունեությունը մասնակցություն են ունեցել կուսակցության, կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյը, անդամներ՝ Բեհաէդդին Շաքիրը, Դուրդ. Նադեմը, Ռիզա բեյը, Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյը, հանրակրթական մինիստր Շյուքրի բեյը, մեջլիսի նախագահ Խալիլը, հասարակական անվտանգության մինիստր Ազիզ բեյը, Կ. Պոլսի պարետ Զեվադը: Հանցագործներին ղեկավարել է ներքին գործերի մինիստր Թալաթը:

«Թեջքիւաթ-ը մահսուսան» անվան տակ գործել է երկու գաղտնի փառակերպություն: Մեկը եղել է ղինվորական կազմակերպություն և տեղեկվել է ռազմական մինիստրության հրամանով: Ղեկավարն է եղել Մեւլեյման Ասքերի բեյը: Կենտրոնը գտնվել է Կ. Պոլսում: Դատավարության 5-րդ նիստի ժամանակ մեղադրյալ Աթիֆ բեյը խոստովանում է, որ «Թեջքիւաթ-ը մահսուսան»-ի համար հատուկ պաշտոնատեղի է եղել Նուրի Օսմանիեում, «Թասֆիր-ի էֆքյար» թերթի տպարանի դիմաց վարձված № 32 տունը»⁴⁰: Այս կազմակերպության խնդիրն է եղել կովկասյան մահմեդական ժողովուրդների մեջ Ռուսաստանի դեմ խռովություն սերժանելու նպատակով հավաքագրել Կովկասի տարածքին ծանոթ, տեղի ժողովուրդների լեզուներին տիրապետող մարդկանց և խմբերով, գաղտնի աշխարհել սահմանից այն կողմ:

Որկրորդ «Թեջքիւաթ-ը մահսուսան»-ն գտնվել է ներքին գործերի մինիստրության անմիջական տրամադրության տակ, և Բեհադդին Շաքիրի ղեկավարությամբ իրականացրել է արևմտահայության տեղահանության ու կոտորածը: Դա հաստատվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ռիզա բեյի ցուցմունքով: «Իմ կարծիքով, — նշում է նա, — ռազմական մինիստրության հրամանով կազմակերպված «Թեջքիւաթ-ը մահսուսան»-ն գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Մյուս՝ երկրորդ «Թեջքիւաթ-ը մահսուսան»-ն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայիթներում, սանջակներում, կազաններում իրականացնի տեղահանությունը»⁴¹:

Հետաքննությունների նյութերից պարզվում է նաև, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և «Թեջքիւաթ-ը մահսուսան»-ին վերաբերող կարևոր գրությունները մեծ մասամբ ոչնչացվել են: Դրանում հիմնականում մեղավոր է դուկտ. Նազրմեջ: Նա կոմիտեի գործարքներն ու կատարված հանցագործությունները ֆաբրիկելու նպատակով փախցրել է կուսակցության արխիվը: Սակայն գործադրված բոլոր զգուշություններով հանդերձ (հաճախ հրահանգները տրվել են բանավոր) ռազմական արտակարգ առյուծի ձեռքն են անցել բավականաչափ թվով հեռադիր, նամակներ և այլ գրավոր փաստաթղթեր, որոնք անվիճելիորեն հաստատում են հայերի տեղահանության և ոչնչացման ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի, ներքին գործերի մինիստրության և «Թեջքիւաթ-ը մահսուսան»-ի միջև եղած համագործակցությունը, ինչպես նաև ցույց են տալիս, թե ինչպիսի ակտիվ գործունեություն են ծավալել շրբ-

շանային պատասխանատու քարտուղարները «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար քրեական հանցագործներ հավաքագրելու գործում:

Հարցաքննության ընթացքում մեղադրյալներն անընդհատ փորձել են շեղվել ճշգրիտ պատասխաններից: Խոստովանությունից խուսափելու համար նրանք հաճախ օգտագործել են «չեմ կարողանում հիշել», «հիշողությունս թույլ է» արտահայտությունները: Այնուհանդերձ, խաշաձև հարցաքննության ժամանակ, որպես մեղադրական ապացույց բերված հեռագրերի, նամակների և վկայությունների հիման վրա լիովին թացահայտվում է իսկությունը, այն է՝ որ տեղահանությունն ու կոտորածը հավանության են արժանացել կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի նիստերից մեկում՝ ձայների մեծամասնությամբ:

Դատարանը պաշտոնատար անձանց հատկապես մեղավոր է ճանաչում, որ իրազեկ լինելով կոտորածների և այլ բռնությունների մասին, «չ մի գործնական քայլի չեն դիմել դրանք կանխելու գործում: Ընդհանրապես, նպաստել են, որ շարունակվի տեղի ունեցող այդ ողբերգությունները: Այսպես, շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական առաջնորդ կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ այդ վայրագությունները խափանելու խնդրում, «չ մի էական քայլի չի դիմել: Նա թեև փորձում է արդարանալ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարության անդամների գործադրած հանցագործ արարքների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի մինիստրությունը⁴², սակայն նա խոստովանում է, որ իսլամը և կուսակցությունը համաձայն մի ամբողջություն է և կուսակցության որոշումները ենթակա են անհապաղ իրականացման, «որ կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել»⁴³:

1919 թվականի հուլիսի 5-ին արձակված դատավճռում շեշտը դրվում է արևմտահայության կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման ժանրամասնությունների վրա, նշվում է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կառավարության ղեկավարների կողմից սահմանադրությամբ ստանահարման փաստերի մասին: Կարևոր հանցանշաններից մեկն է համարվում առանց մեջլիսի որոշման առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդիրը, ինչպես նաև առևտրի և հատկապես պարենային հարցում տեղ գտած շարաշահումներն ու սպեկուլյացիան:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով դատարանը մահվան վճիռ է կայացնում Թալաթի, էնվերի, Ջեմալի և Նազըմի նկատմամբ, իսկ 45-րդ հոդվածի երկրորդ կետի և 55-րդ հոդվածի վերջին կետի համաձայն Ջավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը և Մուսա

Յլազիմը գատապարտվում են 15-ական տարի ժամկետով աքսորի: Իր-
քե թե բավարար հանցանքաններ չլինելու պատճառարանությամբ, ազատ
են արձակվում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյը, փոստի և
հեռագրատան մինիստր Հաշիմ բեյը: Այս վերջին երկուսի նմատմամբ
գատարանի վճռին հանձնաժողովի ոչ բոլոր անդամներն են եղել հա-
ժաձայն: Դատավճռում մոռացության են մատնված դաշնակիցների հա-
վանավորությամբ կալանատնից Մալթա կղզի աքսորված հանցագործ-
ները:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շրջանային պա-
տասխանատու քարտուղարների և այլ պաշտոնատար անձանց դատա-
քննության նիստերը տեղի են ունենում 1919 թվականի հունիսի 21-ին,
22-ին և 23-ին: Դատավճռից կայացվում է շատ ուշ, այն էլ՝ 4. Պոլսի
ազգական Առաջին արտակարգ ատյանի հանձնախմբի կողմից՝ 1920 թ.
հունվարի 8-ին⁴⁴, Մեզադրական եղրակացության և դատավճռի տվյալ-
ներով ամբաստանվում էին 36 անձինք:

- 1 Ավելի բեյ — կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 2 Հասան Սելաեհդիե բեյ — վերակազմյալ կուսակցության Բեյօղլուի
պատասխանատու քարտուղար:
- 3 Հիլմի բեյ — Անկարայի պատգամավոր:
- 4 Միդնաթ բեյ — կուսակցության Բադուի պատասխանատու քարտու-
ղար:
- 5 Բեսիմ Զուհդի բեյ — կուսակցության Էսկիշեհիրի պատասխանատու
քարտուղար:
- 6 Մենմեդ Ջեմալ բեյ — կուսակցության Հալեպի պատասխանատու
քարտուղար:
- 7 Ադաօղլու Անմեդ — Կարահիսարի պատգամավոր:
- 8 Դուլա, Անմեդ Միդնաթ բեյ — կուսակցության Բրուսայի պատասխա-
նատու քարտուղար:
- 9 Մումրազ բեյ — Սուադիի կայմակամ:
- 10 Հասան Ֆեհմի բեյ — Միննալի պատգամավոր:
- 11 Սաբի բեյ — Սարուխանի պատգամավոր և վերակազմյալ կուսակ-
ցության անդամ:
- 12 Ջեվդեա բեյ — կուսակցության Միրգունի պատասխանատու քարտու-
ղարի տեղակալ:

- 13 Սեյաճեղդին Ջիմշուզ — Կ. Պոլսի պատգամավոր:
- 14 Հյուսեյն Թասուն — էրզրումի պատգամավոր և աղագային գործակալության տնօրեն:
- 15 Հասան Նամբ բեյ — կուսակցության Սալոնիկի պատասխանատու քարտուղար, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ:
- 16 Յի Ռիզա — կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:
- 17 Արդուլ Փաղիր — կուսակցության Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:
- 18 Թառուաֆի բեյ — Կոնիայի գյուղատնտեսության տեսուչ:
- 19 Սամիհ Ռիֆաթ բեյ — Կոնիայի վալի:
- 20 Սադեղդին բեյ — Կոնիայի ոստիկանության պետ:
- 21 Ֆերիդ բեյ — կուսակցության Կոնիայի ներկայացուցիչ:
- 22 Ֆեհմի բեյ — Ակշեհիրի Ջիհանբեյլի նահիբի կառավարիչ:
- 23 Մյուֆթի զադե Քյամիլ բեյ — Ակշեհիրի վալի:
- 24 Հասան Քասրի բեյ — Ակշեհիրի ոստիկանպետի տեղակալ:
- 25 Համիդ բեյ — կուսակցության Ադաբազարի ներկայացուցիչ:
- 26 Հյուսեյն Նեջաֆի բեյ — Հալեպի շրջանի շեյխների առաջնորդ:
- 27 Ղանի բեյ — կուսակցության Սիվասի ներկայացուցիչ:
- 28 Մյուֆթի Մեհմեդ Ալի — կուսակցության Բուլվադինի ներկայացուցիչ:
- 29 Հաջի Աքա բեյ — կուսակցության Բուլվադինի ներկայացուցիչ:
- 30 Կարա կադր Հասան — կուսակցության Բուլվադինի ներկայացուցիչ:
- 31 Արդուլ Ղանի բեյ — կուսակցության Էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 32 Հաջի Ահմեդ փաշա — Էնվերի հայրը, կուսակցության Էդիրնեի ներկայացուցիչ:
- 33 Մյուհիթ բեյ — կուսակցության Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղար:
- 34 Հասան Ֆեհմի բեյ — կուսակցության Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:
- 35 Ակյան բեյ — Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախագահ:
- 36 Հաջեղդին բեյ — Կարահիսարի սանիտարական պաշտոնյա:

1919 հունիսի 19-ի թվագրությամբ մեղադրական եզրակացության մեջ մատնանշվում է, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կառավարության կողմից տառջված բանավոր և գրավոր դադարի հրամանների համաձայն, անօրինական կերպով մի-

չամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել Թալաթ փաշա-
յի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին:

Պատասխանատու քարտուղարների հարցաքննության ընթացքում հիմնական շեշտը նույնպես դրվում է արևմտահայության տեղահանու-
թյան, կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման հարցի վրա: Էդիրնեի
պատասխանատու քարտուղարն ու մյուս մեղադրյալներն իրենց հան-
ցանքը թեթևացնելու համար աշխատել են արդարանալու ուղիներ որո-
նել, որ տեղահանությունը կատարվել է իրրե թե օրենքի հիման վրա և
կառավարության կարգադրությամբ: Հանձնաժողովի նախագահ Մուս-
տաֆա Նազըմ փաշան, հերքելով նրանց կեղծ ցուցմունքները, բացա-
հայտում է, որ տեղահանությունը եղել է լոկ պատրվակ՝ իրականացնե-
լու համար հայերի ոշնչացումը:

1920 թվականի հունվարի 8-ի դատավճռում նշվում է, որ վերոհիշ-
յալ պատասխանատու քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը
օժանդակել են կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությանը և իրենց
մասնաճյուղերում հավաքադրած մարդասպանների և այլ քրեական հան-
ցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և նրանց
ունեցվածքի կողոպուտը:

Քրեական օրենսդրության 45-րդ հոդվածի և 55-րդ հոդվածի վեր-
ջին կետի համաձայն Սինոպի դեպուտատ Հառան Ֆեհմի բեյը, Էդիրնեի
պատասխանատու քարտուղար Աբդուլ Ղանի բեյը, Բալուի պատասխանա-
տու քարտուղար Միդհատ բեյը դատապարտվում են տասը տարուց ալելի,
իսկ մյուսները մի քանի տարի ժամկետով բանտարկության: Այս դա-
տավճռում ևս մոռացության են մատնվում Մալթա կղզի աքսորված
հանցագործները:

Վերոհիշյալ դատավարությունների ընթացքում Ստամբուլի ռազմա-
կան արտակարգ ատյանը մանրամասն հետաքննություն էր կատարում
նաև դավառներում տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածների ան-
միջական իրականացնողների նկատմամբ: Առաջինը լսվում է Յողզաթի
հայության տեղահանության և կոտորածի գլխավոր հանցավորներ Յող-
զաթի մովսսարրիֆի տեղակալ և Բողալլյանի կայմակալ Քեմալ բեյի
և Յողզաթի ոստիկանության պետ մայոր Թեվֆիկ բեյի կատարած հան-
ցագործությունների հարցը:

Յողզաթը գտնվում էր պատերազմական թատերաբեմից շատ հեռու
տարածքում, բայց տեղի հայությունը նույնպես ենթարկվեց դաժան հա-
լածանքների: 1919 թ. ապրիլի 8-ի դատավճռում⁴⁵ բերված մեղադրա-
կան ապացույցները վկայում են, որ տեղի հայությունը կոտորելու հա-

մար Քեմալ բեյը ոտքի է հանել ոչ միայն ի՛ր տրամադրության տակ գտնվող սանջակի թուրքերին, այլև կոչ է արել բոլոր մահմեդականներին ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար: Դատարանը միաձայն մեղավոր ճանաչելով նրան, կայսերական քրեական օրենսգրքի 170 և 171-րդ հոդվածների հիման վրա դատապարտում է մահվան, իսկ Քեմվֆիկ բեյը նույն օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով դատապարտվում է 15 տարվա տաժանակիր աքսորի:

Տրապիզոնի հայերի տեղահանությանը և կոտորածին վերաբերող 1919 թվականի մայիսի 22-ի դատավճռով մեղադրվում են 8 հանցագործներ:

1 Զեմալ Ազմի բեյ — Տրապիզոնի վալի:

2 Նայիլ բեյ — կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար:

3 Մենմեղ Ալի բեյ — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ:

4 Նուրի բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության պետ:

5 Մուստաֆա էֆենդի — Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալության տեսուչ:

6 Թալաաթ բեյ — Տրապիզոնի ոստիկանության քննիչի օգնական և կայմական:

7 Նիազի էֆենդի — Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն:

8 Ալի Սայիր բեյ — Տրապիզոնի բժշկական տեսուչ:

Դատավճռում նշվում է. «Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Զեմալ Ազմի բեյը, «Միության և առաջադիմություն» կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյը սերտորեն համագործակցել են գաղտնի հրահանգները իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իրրե թե գործել են տեղահանության օրենքի համաձայն, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների իրականացման ժամանակ նրանք հանդես են բերել անձնական ակտիվ միջոցներ՝ հայերին կոտորելու գործում»⁴⁶:

Տրապիզոնի դատավճռում մանրամասն խոսվում է նաև հայերի լքալ գույքի կողոպտման մասին: Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի էֆենդիին իբրե թե հանձնարարված է եղել տեղահանված հայերի լքալ գույքի հավաքման, գրանցման և պահպանման հարցը: Մինչդեռ, նրա հրամանով լքալ գույքը հափշտակվելով, մատնվել է կատարյալ կորստի:

Գործադրված ծանր հանցագործությունների համար դատարանը վերոհիշյալ 170, 171-րդ հոդվածների հիման վրա հեռակա կարգով մահվան է դատապարտել Զեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերին: Դատարանում ներկա Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյը դատապարտվում է տասը տարի ժամկետով տաժանակիր քստորի, իսկ մյուս մեղադրյալները՝ 1—2 տարվա բանտարկության:

Հայտնի է, որ պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերը մի շարք վայրերում դատաստան են տեսել նաև արարների, ասորիների և հուկապես հույների նկատմամբ: Բյույուք Դերեի (Վ. Պուլսի արվարձաններից) ոչ մահմեդական բնակչության տեղահանության ժամանակ հայերի հետ ծանր հալածանքների են ենթարկվել նաև հույները:

1919 թվականի մայիսի 24-ին Բյույուք Դերեի տեղահանությանը վերաբերող դատավճռում նշվում է, որ տվյալ շրջանի ղեկավարները բռնակցության տեղահանության ժամանակ, ոտնահարելով մարդկային ամենատարրական իրավունքները, իրենց անձնական շահերն ու ստոր մտադրությունները իրականացնելու համար բնակչությանը տրամադրել են պատրաստության կարճ ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք ստիպված լինեն թողնել իրենց ունեցվածքն ամբողջությամբ և հեռանալ:

Բյույուք Դերեի դատավճռով բոլոր մեղադրյալները դատապարտվում են մի քանի տարի ժամկետներով բանտարկության: Դրանք են՝

- 1 Աբդուլ Քեհիմ բեյ — Բյույուք Դերեի ոստիկանապետ:
- 2 Ռեֆիկ Հըֆզի բեյ — սալոնիկցի առևտրական:
- 3 Ռիզալի Զելալ էֆենդի — Բյույուք Դերեի մուխտար:
- 4 Հաֆըզ Մանմուդ էֆենդի — մեծահարուստ առևտրական⁴⁷:

Դեռևս երիտթուրքերի կառավարության պարագլուխների դատավարության ժամանակ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ և Քեհշեբլիաթ-ը մահսուսե-ի նախագահ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը հեռակա կարգով մեղադրվում է արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների մտահղացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մեկը լինելու ծանր հանցանքով: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը և կուսակցության խորհրդի պատասխանատու քարտուղար Ռեհանելի Նազըմ բեյը իրենց կատարած ծանր հանցագործությունների համար դատապարտվում են խորհրդի հայերի տեղահանության և կոտորածին վերաբերող 1920 թ. հունվարի 13-ի դատավճռով: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը հեռակա կարգով դատապարտվեց մահվան, իսկ Ռեհանելի Նազըմ բեյը՝ 15 տարի տաժանակիր քստորի: Հետաքրքիր է, որ դատավճռի վերջում դատական ատյանի երեք անդամ-

ներ հատուկ նշում են կատարել, որ Ռեսնելի նազըմ բեյը նույն աստի-
ճանի հանցագործ է, ինչ Ռահաէդդին Շաքիրը և պահանջել են նույնպես
մահապալիւ կայացնել նրա նկատմամբ:

Այսպիսով, դատավարութեան նյութերը որոշակի պատկերացում են
տալիս արևմտահայութեան տեղահանութեան և կոտորածների կազմա-
կերպման ու իրագործման մասին: Դատավարութիւնը իրականում չու-
ծեց և չէր էլ կարող լուծել մեկուկես միլիոնից ավելի նահատակված հա-
յերի արշան և միլիարդների հասնող լքալ գույքի նյութական արժեքի
հատուցումը: Հայ ժողովուրդը զրկվեց իր բնօրրանից՝ Արևմտյան Հա-
յաստանից:

Դատավորները, իհարկե, ոչ բոլոր դեպքերում ցուցաբերեցին ան-
հրաժեշտ հետևողականութիւն: Նրանցից շատերը, կապված լինելով
երիտթուրքերի հետ, հաճախ հակված էին շխտրանալ կատարված փաս-
տերի մեջ և ընդունել խիստ որոշումներ: Դատաքննութեան ընթացքում
թույլ են տրվել թերացումներ: Օրինակ՝ շրջանային պատասխանատու
քարտուղարների դատավարութիւնը տեղի է ունեցել 1919 թ. հունիս ամ-
սին, մինչդեռ դատավիճուր ձգձգվելով հաստատվել է 1920 թ. հունվա-
րին: Եթե հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների նկատմամբ մահ-
վան դատապալիւ կայացնելու խնդրում տարակուսանք չի առաջանում,
ապա ներկա գտնվող հանցագործների հանդեպ պատիժ սահմանելու
հարցում հանդես է բերվել ավելորդ հանդուրժողականութիւն:

Այդ օրերին իթթիհատականները զանազան նենգ որոգայթներ են լա-
րում խանգարելու համար դատավարութեան բնականոն ընթացքը: Հատ-
կապես ջանացել են ազգել ռազմական ատյանի անդամների վրա՝ թե-
թեացնելու մեղադրյալների հանցանքը: Կ. Պոլսում լույս են տես-
նում մի քանի կեղծ հրապարակումներ, որոնց հեղինակները փորձում
են ապացուցել, որ հայերն են իբրև բռնութիւններ գործադրել թուրքե-
րի նկատմամբ⁴⁵:

Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամների և երիտթուր-
քական պետական գործիչների գատավարութեան վերջում, գլխավոր դա-
տախազի օգնական Ռեշադ բեյը իր ընդարձակ ելույթում քաղաքական
նենգ նպատակներով կանգ է առել հայ-թուրքական հարաբերութիւն-
ների անցյալի իրադարձութիւնների վրա, մեղադրել հայերին իրենց
աղաատագրական պայքարի համար՝ հայտարարելով, որ «Յերանսիական
բուրժուական մեծ հեղափոխութիւնից հետո, նոր Հունաստանը անկա-
խութիւն ձեռք բերեց, հայերը մի ազատ Հայաստան հիմնելու նպատա-
կով սկսեցին ապստամբական շարժումներ ծավալել օսմանյան պետու-

Քյան դեմ, առանց մտածելու, որ Օսմանյան կայսրության ոչ մի տարածքում հայերը մահմեդականության հետ համեմատած մեծամասնություն չեն կազմել⁴⁹։ Ռեշադ բեյը դեմագոգիկ կերպով անտեսում է այն հանգամանքը, որ հայերն ապրում էին իրենց հայրենիքում։

Ռեշադ բեյը 1909 թվականի Ադանայի ողբերգական դեպքերը նույնպես հետևանք է համարում հայերի ապստամբական շարժման։ Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում իբր հայերը թիկունքից սպառնացել են թուրքական բանակի գործողություններին։ Այսպիսի կեղծ հայտարարություններից հետո, այնուհանդերձ, Ռեշադ բեյը իր ելույթի վերջում ստիպված խոստովանում է, որ հայերի նկատմամբ գործադրված տեղահանության օրենքը ի շարն է գործադրվել, տեղահանության է ենթարկվել նույնիսկ ռազմաճակատից հեռու գտնվող վիլայեթների հայ բնակչությունը, և գործադրված բռնությունների հետևանքով տեղի է ունեցել այդ ողբերգությունը։

Հարկ է նշել, որ արևմտահայերի բնկորների հալածանքի, բնաջնջման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում՝ բեմալականների վարած ազգայնական շարժման շրջանում։ 1919—1922 թվականներին նրանք զանգվածային նոր կոտորածներ կազմակերպեցին Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում, Կիլիկիայում և Թուրքիայի մի շարք վայրերում, որոնց զոհ զնացին մոտ 250 հազար հայեր։

Մեր օրերում թուրքական կառավարող շրջաններն ու թուրք պատմաբանները համատորեն շարունակում են մերժել արևմտահայության հանդեպ կատարված ցեղասպանությունը և ընդհանրապես ձգտում են զանազան միջոցներով և հակադիտական հրատարակություններով նենգապիտեյնը հայ ժողովրդի պատմությունը։ Նրանց կարծիքով «հայ-թուրքական բախումները» իբր առաջ են եկել մեծ պետությունների գործադրած խարդավանքների հետևանքով, որ 1915—1916 թթ. հայերն են բռնություն գործադրել թուրքերի նկատմամբ։ Իսկ 1919 թ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքերի պարագլուխների դատաքննությունը համարում են իթթիհատականների և իթիլաֆականների միջև գոյություն ունեցող միջկուսակցական ռիակալության արդյունք⁵⁰։

Հակառակ թուրք կեղծարարների գործադրած շարամիտ ջանքերի, համաշխարհային հասարակական կարծիքը դատապարտել և դատապարտում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը։ Բնականաբար, պատերազմի ավարտից հետո երիտթուրքերի պարագլուխների դատավարությունը խոշոր երևույթ էր արևմտահայության նը-

բերող առանձին նյութերի հայերեն (համառոտագրված) թարգմանությունները՝ 1919—1920 թթ. մամուլից քաղված, բերված են նաև Զ. Ս. Կիրակոսյանի «Ծրիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ»⁵⁵ գրքում:

Ստորև ամբողջությամբ հրապարակվում են բնագրից հայերեն թարգմանված «Իրիթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների, երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների, կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, պաշտոնյաների դատաքննության նյութերը, որոնք առնչվում են արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների հետ: Թարգմանության մեջ չեն ընդգրկված կուսակցության համադրումարների, կարգապահական հարցերի, ինչպես նաև պարենային և առևտրի խնդրում տեղի ունեցած շարաշահումներին վերաբերող նյութերը:

Իհարկե, դատաքննության նյութերը ամբողջական չեն, քանի որ հարցաքննությունների բոլոր արձանագրությունները չեն հրապարակվել «Թաքվիմ-ի վեքայի»-ի հավելվածներում: Արևմտահայության տեղահանության և կոտորածին վերաբերող վավերագրական նյութերը (հեռագրեր, հրահանգներ, մեղադրյալների նախնական հարցաքննության արձանագրություններ, ականատեսի վկայություններ և այլն) ամփոփված են եղել ռազմական արտակարգ ատյանի 293 թղթապանակներում⁵⁶։

Քնական է, որ դրանց ամբողջական հրատարակումը առավել մանրամասն կրացահայտեր երիտթուրքերի գործադրած վայրագությունները: Դատավարության նյութերը թարգմանելիս աշխատել ենք հարադատ մնալ բնագրին: Վերջում տրված են անհրաժեշտ ծանոթագրություններ, տերմինների բառարան և դատավարության օսմաներեն բնագրից մի շարք լուսապատճեններ, ինչպես նաև մեղադրական եզրակացության լատինատառ փոխագրությունը:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐԻՏԹՈՒՐՁԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԵՎ
«ՄԻՌՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՆԳՆՄՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱՂԻՇԱԼԻ 1885 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ.
Գերագույն դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
1885 թ. (1919), ապրիլի 27, հեղուրաբի

Դատի արված ճերկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ
Հալիմ փաշա, իսաիլ բեյ, Ահմեդ Նեսիմի բեյ, Իբրահիմ բեյ, [Քյուլլուկ]²
Թալաաթ բեյ, Ռիզա բեյ, Միդհատ Շյուքրի բեյ, Զիյա Գյոբալի բեյ,
Քեմալ բեյ, Զեվկա բեյ, Աթիֆ բեյ:

Հեռակա կյուրգով դատի արված մեղադրյալների անունները — Թալաաթ
էֆենդի, էնվեր էֆենդի, Զեմալ էֆենդի, դոկտ. Նազըմ էֆենդի, դոկտ.
Քահաէդդին Շաբիր էֆենդի, դոկտ. Ռուզուհի էֆենդի, Ազիզ էֆենդի:

Նախագահ — Զերգ մեծության անունը:

Սալիդ Հալիմ փաշա — Մահմեդ Սալիդ Հալիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Սալիդ Հալիմ փաշա — Հալիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Հիսունվեց:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Կահիրեում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Ենի Քյոյում:
 Նախագահ — Ի՞նչ կրթություն ունեք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Այո՛:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ ե՞ք:
 Սայիդ Հալիմ փաշա — Ո՛չ:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Ձերդ մեծության անունը:
 Խալիլ բեյ — Խալիլ:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Խալիլ բեյ — Սալիհ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Խալիլ բեյ — Քառասունչորս:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Խալիլ բեյ — Միլաս՝ Կասաբայում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Խալիլ բեյ — Նըշանթաշում:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Խալիլ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Խալիլ բեյ — Մեջլիսի նախկին նախագահ:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Խալիլ բեյ — Այո՛, ամուսնացած եմ:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:
 Անմեդ Նեսիմի բեյ — Ահմեդ Նեսիմի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Անմեդ Նեսիմի բեյ — Իբրահիմ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Անմեդ Նեսիմի բեյ — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Անմեդ Նեսիմի բեյ — Հանիայում, Կրեմե[կղզի]:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Աճմեղ Նեսիմի բեյ — Զաղալ-օղլու, Մահմեդիե պողոտայում:
 Նախագահ — Զեր կրթությունը:
 Աճմեղ Նեսիմի բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Աճմեղ Նեսիմի բեյ — Արտաքին գործերի մինիստր:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Աճմեղ Նեսիմի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Զեր անունը:
 Արիֆ բեյ — Արիֆ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Արիֆ բեյ — Նրկսունյոթ:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Արիֆ բեյ — Զանակկալեում:⁷
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Արիֆ բեյ — Կադը Քյոյում:⁸
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Արիֆ բեյ — Անկարայի նախկին պատգամավոր:
 Նախագահ — Կրթությունը:
 Արիֆ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Արիֆ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Զեր անունը:
 Իբրահիմ բեյ — Իբրահիմ:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Իբրահիմ բեյ — Մահմեդ Սահիր:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Իբրահիմ բեյ — Հիսունութ:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Իբրահիմ բեյ — Ստամբուլում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Իբրահիմ բեյ — Փաշա-բաղչե, Ինջիր Քյոյում:⁹
 Նախագահ — Զեր կրթությունը:
 Իբրահիմ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Իբրահիմ բեյ — Փառք աստծո, չունեմ:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Իբրանիմ բեյ — Ավագանի եմ: Նախկինում պետական խորհրդի նա-
խագահ:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Թալաթ բեյ — Թալաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Թալաթ բեյ — Թահիր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Թալաթ բեյ — Երեսունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Թալաթ բեյ — Պեշիկթաշում¹⁰:

Նախագահ — Կրթությունը:

Թալաթ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Թալաթ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
պետրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Թալաթ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Ձեր ինքնությունը:

Ռիզա բեյ — Իմը հայտնի է: Տրապիզոնի տեղահանության ընթաց-
քում հայտնել էի¹¹:

Նախագահ — Ձեր անունը

Միդհատ Շյուբրի — Միդհատ Շյուբրի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Միդհատ Շյուբրի — Մեհմեդ Շյուբրի:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Միդհատ Շյուբրի — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Միդհատ Շյուբրի — Սալոնիկում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Միդհատ Շյուբրի — Նուրի Օսմանիեյում¹²:

Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:

Միդհատ Շյուբրի — Եղել եմ Բուրդուրի նախկին պատգամավոր:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:

Միդհատ Շյուբրի — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Նստե՛ք: Ձեր անունը:

Ջեվադ բեյ — Ահմեդ Ջեվադ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Զեվադ բեյ — Մուստաֆա:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Զեվադ բեյ — Քառասունյոթ:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Զեվադ բեյ — Կադանլըբում¹³:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Զեվադ բեյ — Բայազեդի շրջանում¹⁴:
 Նախագահ — Զեր կրթությունը:
 Զեվադ բեյ — Ավարտել եմ հրետանային ուսումնարանը:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Զեվադ բեյ — Նախկինում եղել եմ մայրաքաղաքի պարետը:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Զեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Զեր անունը:
 Զիյա Գյոֆալի — Զիյա Գյոբալի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Զիյա Գյոֆալի — Թեվֆիկ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Զիյա Գյոֆալի — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Զիյա Գյոֆալի — Դիարբեքիրում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Զիյա Գյոֆալի — Զադալ - օղլուում¹⁵:
 Նախագահ — Զեր կրթությունը:
 Զիյա Գյոֆալի — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Զիյա Գյոֆալի — Նախկինում եղել եմ համալսարանի դասախոս:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Զիյա Գյոֆալի — Այո՛, մի բաղաբական հարցով:
 Նախագահ — Ո՞ր դատարանում:
 Զիյա Գյոֆալի — Թաշ-Քըշլայի¹⁶ դատարանում:
 Նախագահ — Նստե՛ք: Զեր անունը:
 Քեմալ բեյ — Քեմալ:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Քեմալ բեյ — Արիֆ:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Քեմալ բեյ — Քառասուն:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Քեմալ բեյ — Ստամբուլում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Քեմալ բեյ — Նուրի Օսմանիեյում:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Քեմալ բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցել ե՞ք:
 Քեմալ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Քեմալ բեյ — Եղել եմ պարենավորման նախկին մինիստր:
 Նախագահ — Նստե՞ք: Ձեր անունը:
 Շյուբրի բեյ — Շյուբրի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Շյուբրի բեյ — Հյուսեյն:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Շյուբրի բեյ — Կաստամունուում:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Շյուբրի բեյ — Փառասունեքեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Շյուբրի բեյ — Շիշլիում¹⁷:
 Նախագահ — Նախկին և ներկա պաշտոնը:
 Շյուբրի բեյ — Նախկինում եղել եմ հանրակրթական մինիստր:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Շյուբրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Փախուստի մեջ գրեթե
 քեզմոռնեքից որևէ մեկը ներկայացել է, թե՛ ոչ: Կարդացե՛ք [որոշումը]¹⁸

Ո Ր Ո Շ Ո Ւ Մ

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական
 կոմիտեի և մեջլիսի գլխավոր խորհրդի փախուստի մեջ գտնվող անդամ-
 ներից նախկին մեծ վեպիր Թալաթ փաշան, ղինվորական շարքերից վը-
 տարված նախկին ռազմական մինիստր էնվեր էֆենդին, նախկին ժովա-
 չին մինիստր Զեմալ էֆենդին, Հանրակրթական նախկին մինիստր ղոկու-
 Նազըմ բեյը, ղոկու. Բենհալդդին Շաքիր բեյը, ղոկու. Ռուզուհի բեյը, և
 նախկին հասարակական անվտանգության տեսուչ Ազիզ բեյը մեղադրե-

վում են [երկիրը] պատերազմի մեջ ներքաշելու, «Թեքթիլաթ-ը մահաուսե»-ի («Հատուկ կազմակերպություն») հետ սերտ առնչություն ունենալու և այլ հանցագործություններ կատարելու համար: Դատարան ներկայանալու համար քրեական օրենսգրքի 371-րդ հոդվածի համաձայն, նախագահության կողմից հատկացվել էր 10 օր: Այդ ընթացքում շնորհայա-նալու դեպքում նրանք համարվում են օրինազանցներ, և դատավարու-թյունը նրանց նկատմամբ ընթանալու է հնազանդ կարգով: Այսպիսով, նը-րանք, շնորհայանալով դատավարության, զրկվում են քաղաքացիական իրավունքից՝ ունեցվածքի բռնագրավումով, և այդ կապակցությամբ նը-րանք երբեք իրավունք չունեն դատական հայց ներկայացնելու: Դատական պրոցեսի ընթացքում մեղադրյալների թաքստոցները իմացողները պետք է հայտնեն դատարանին, իսկ արդարադատության պաշտոնակատարները պարտավոր են անհապաղ ձերբակալելու նրանց: Գլխավոր դատախազու-թյան կողմից վերահիշյալներին կալանքի տակ առնելը և ունեցվածքի բռնագրավումը բխում է քրեական օրենսգրքի 372 հոդվածից:

Գլխավոր դատախազ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Նշե՛ք ամսաթիվը: Դատական փառապար — Ապրիլի 14:

Գլխավոր դատախազ — Առայսօր շեն ներկայացել, ուստի պահանջում եմ նրանց դատել հնազանդ կարգով:

Նախագահ — Նորին մեծություն Սալիդ Հալիմ փաշա՛. Զելալեդդին Աբրիֆ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Սալիդ Հալիմ փաշա — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Շատ լավ: Խալիլ բեյ-էֆենդի. էսադ և Քյադիմ բեյերը, Կենչաբե և Թահսին էֆենդին ձեր դատապաշտպաններն են:

Խալիլ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Ահմեդ Նեսիտի բե՛յ. Շուքի և էսադ Մուհլիս բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Ահմեդ Նեսիտի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Հանրակրթության նախկին մինիստր Շյուքրի բեյ էֆենդի՛. Սադեդդին Ֆերիդ բեյը ձեր դատապաշտպանն է՛:

Շյուքրի բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Իրրահիմ բեյ էֆենդի՛. դուք ու՛մ եք դատապաշտպան ընտրել:

Իրրահիմ բեյ — Մահիր, Յուսուֆ, Զեմալ և Կադրի բեյերին:

Նախագահ — Քեմալ բե՛յ. Սադեդդին, էմին Ադիլ, Ահմեդ Ռամիդ և Հասան Հայրի բեյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Միդհատ Շյուբի բէյ — Այս՛, ինչպես նաև Սադեգդին Ֆերիդ և Ռամիզ բէյերը:

Նախագահ — Այստեղ նրանց անունները չկան, ուրեմն՝ նրանք ևս ձեր դատապաշտպաններն են:

Միդհատ Շյուբի բէյ — Այս՛, էֆենդի:

Նախագահ — Զիյա Գյուբալի բէյ, Հայդար Ռիֆաթ և Իսմայիլ Թեմֆիկ բէյերը ձեր դատապաշտպաններն են:

Զիյա Գյուբալի — Այս՛, էֆենդի:

Նախագահ — Փաստարան էֆենդիներ՝, ռազմական ատյաններում ամենի ճիշտ ռազմական արտակարգ ատյաններում մեղադրյալների պաշտպանությունը դյուրացնելու կամ անհրաժեշտության դեպքում նրանց օժանդակելու համար օրենքը երբեք չի ստիպել և ընդհանրապես անհրաժեշտ էլ չի եղել դատավարության ընթացքում դատապաշտպանների ներկայությունը: Այնպես որ, այս դատավարության բացարձակ արդար և անշահախնդիր ընթացքը վկայակոչելու համար ռազմական ատյանը թույլատրեց, որ այն ընթանա դո՛ւրաց: Այնուհանդերձ, ստիպված ենք ձեզ զգուշացնելու, որ այս թույլտվությունը չլարաշահեք և մինչև հարցաքննության ավարտը հակառակ օրենքի որեւէ միջամտություն չկատարեք և բացարձակ լուռ մնալով՝ ունկնդրեք:

(Դիմելով դատական բարտուղարին)

— Խնդրեմ կարգացեք մեղադրական եզրակացությունը:

(Մեղադրական եզրակացությունը ընթերցում է դատական բարտուղար Շեֆիք բէյը):

ՄԵԼԱԳՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մանրամասն քննարկեցինք հարցաքննության վերաբերող փաստաթղթերը, ինչպես նաև ռազմական ատյանի գլխավոր դատախազության վերահիշյալ որոշումը, որը վերաբերում է լուծարքի ենթարկված «Միություն» և առաջադիմություն» կուսակցության նախագահ՝ Սայիդ Հալեմ փաշայի, Մեղլիսի գլխավոր խորհրդի անդամներ Թալաթի, Զեմալի, Իբրահիմի, Շյուբիի, Խալիլի, Ահմեդ Նեսիմիի, կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միզհատ Շյուբիի, կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Ստամբուլի պատգամավոր Քեմալի, Զիյա Գյուբալիի, դոկտ. Ռուզուհիի, Քյուչուկ Թալաթի, ինչպես նաև նույն կոմիտեի անդամներ և «Թեջերիթ-է-ժահառահ»-ի ղեկավարները դոկտ. Բահադդին Շաքիի, դոկտ. Նազրմի-թիզայի և նույն կազմակերպության գործադիր կոմիտեի անդամներ՝ նախ-

կին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյի և մայրաքաղաքի նախկին պարետ Զեվադ բեյի դատաքննությանը:

Գատական փաստաթղթերը վկայում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրության և ծրագրի համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և գաղտնի հրահանգներով: Փաստերը, որոնք հաստատում են այդ կոմիտեի վերահիշյալ ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը, վկայում են, որ կոմիտեն, նրա իրավական ղեմքը, մեղադրվում է օրինազանցության, շարաշահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով: Ստորև բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած հանցագործությունների չափը:

Անցած 1330 (1914) թվականի հուլիսին կուսակցության ազդեցիկ ղեկավարների, այդ թվում ներկայումս ղինվորական շարքերից վտարված, փախուստի մեջ գտնվող էնվերի, Զեմալի, Քալաթի և մյուս գործընկերների մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցությունից անմիջապես հետո, երբ պատերազմ հայտարարվեց, նրանք ձգտեցին օգտագործել այն առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով և աշխատեցին ահաբեկությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտորեն, արդար և առողջ բանականությամբ: Այդպիսով, իրենց ճակատագրական գործունեությամբ ստեղծեցին անվերջ խռովահույզ վիճակ՝ խիստ ծանրացնելով ժողովրդի կացությունը:

Արտաքուստ նրանք այնպես էին ձևացնում, թե իբր պայքարում են ազգային շահերի համար, մինչդեռ իրականում հետապնդում էին միայն իրենց անձնական շահը և պատերազմի հետ կապված ծանր հոգսեր ստեղծելով՝ աշխատում էին լուծել ժողովրդին: Իրենց նենգ ղիտավորությունները իրականացնելու համար նրանք ի վերջո կարողացան երկիրը ներքաշել համաշխարհային պատերազմի մեջ: Ռազմական գործողությունների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը: Այսպես, հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծվեց «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ն, որն իր գաղտնի հրամաններն ու հրահանգներն ստանում էր Սաամբուլում ստեղծված հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ուզիզ բեյը, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աթիֆ և ղուկտ. Նազրմ բեյերը: Կոմի-

տեի որոշումները հաստատվում և կյանքի էին կոչվում ռազմական շտաբի կամ Ստամբուլի պարետ Զեվադ բեյի կողմից:

[«Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի] գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության շրջաններն առաքվում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Բեհաէդդին Շաքիրը «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ղեկավարներին տվել էր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ամփոփեքնաններ, դրամական մեծ գումարներ և այլ անհրաժեշտ զինամթերք: Այս ձևով նա սկսել էր գաղտնապես իրագործել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ծրագրերը:

Առանձին շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներին մի քանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այլ վայրերի կոմիտեների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները, իբրև թե կուսակցության հրամանները կատարելու մղումով, կամ էլ որոշ մարդկանց գործադրած հարկադրանքի ներքո, առանց ազդի և հավատքի խտրականության, սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, ունեցվածքը այրել և շատերին տանջամահ անել: Չնայած որ ահաբեկման սպառը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, այնուհանդերձ տուժեցին նաև [կաչսության] այլ տարրերն ու մեծ թվով թուրքեր¹⁸:

Ներկա հետաքննության գլխավոր հարցն այն է, որ հայերի տեղահանության ընթացքում, տարբեր ժամանակներում և դանադան վայրերում տեղի ունեցած հանցագործությունները և հատկապես յուրաքանչյուր հանցագործության նկատմամբ օրենքի հիման վրա կատարված քննությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բռնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերահիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով և գաղտնի հրամաններով: Դրավոր ապացույցների, փաստաթղթերի և հավաստի վկայությունների հետաքննության արդյունքը հետևյալն էր: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն, ինչպես պարզ երևում է մեղադրական փաստաթղթերից, բացառապես գաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարքներ կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ դոկտ. Նազրմը, Բեհաէդդին Շաքիրը, Աթիֆը, Ռիզան և հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ալիդ բեյը: Սրանցից Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կենտրոնը էրդրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղե-

կալարում էր արևելյան վիլայեթների ուժերը: Ազիզ, Աթիֆ և Նազրմ բեյերը գործում էին Ստամբուլում, որոնց արարքները հաստատում և կյանքի էր կոչում մայրաքաղաքի պարետ Զեվադ բեյը: Բհհաէդդին Շաքիր բեյին ուղղված № 150 գաղտնի կարգադրությունը բովանդակում է հետևյալը. «Կոմիտեն պահանջում է, որպեսզի գալաթացի խալիլը պատժվի Ավանդադրված դրամը վերցվելու է փոստատնից և անհրաժեշտության դեպքում բաժանվելու է բնակչությանը» (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 1)¹⁹:

Այս փաստաթուղթը ստորագրել են Ազիզ, Աթիֆ և Նազրմ բեյերը և վավերացված է Զեվադի ստորագրությամբ: Ներքևում գրված է նաև «Դրդապատճառը՝ խարդախանք. դրամ հավաքելն է»: Վերոհիշյալ կարգադրության հետ ուղարկված է նաև մի ծածկագիր հեռագիր «Ա. Զեվադ» ստորագրությամբ, որտեղ ասված է. «Արդվին, Բհհաէդդին Շաքիր բեյին, վերծանել անձամբ»:

Նալիլ, Նազրմ, Աթիֆ և Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միզհաս Շյուքրի բեյին ուղղված № 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ փախուստի մեջ գտնվող էնվեր բեյի հորեղբայր խալիլ փաշան, Ստամբուլի պարետ եղած ժամանակ, նույնպես ընդգրկված է եղել «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ, որ տվյալ կազմակերպությունը ներքին կապ է ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հետ: Այդ ապացուցվում է նաև խալիլ բեյի Իզմիտի քաղաքապետին ուղարկված № 67 հեռագրով, որտեղ խոսվում է կալանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին (տե՛ս գործ № 10, փաստաթուղթ № 4):

1330 (1914) թվականի նոյեմբերի 16-ին խալիլ բեյի՝ ռազմական գերատեսչությանն ուղղված № 68 գրությունից պարզվում է, որ կործանիչ սարքերը ուղարկված են «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար: Այս կազմակերպության վերաբերող թղթապանակներում գտնվում են նաև համանման այլ փաստաթղթեր:

Հետաքննությունից պարզվում է նաև, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին վերաբերող կարևոր գրությունները մեջտեղից վերացված են: Հավաստի ապացույցները վկայում են նույնպես, որ Թալաաթ բեյի պաշտոնանկությունից առաջ ներքին գործերի մինիստրությունից Հասարակական անվտանգության նախկին տնօրեն Ազիզ բեյին ուղղված հրահանգներն ու այլ կարևոր թղթակցությունները ետ չեն վերադարձվել (տե՛ս գործ № 31): Պարզվում է նաև, որ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն, դեռևս պատերազմ հայտարարելուց առաջ, նպատակադրված է եղել պատերազմի մեջ մտնելու: Այս պա-

րագան անհրաժեշտ են հաստատվում է 1330 (1914) թվականի օգոստոսի 17-ի կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բնյի ստորագրությամբ կրող գրությունից, որը էրզրումի քաղաքագլխի միջոցով հանձնվել է Բեհաէդդին Շաքիր բնյին:

Գիարբեքիրում տեղի ունեցած խռշտանգումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել փախուստի մեջ գտնվող Թալաաթ բնյի ղրդամար: Այն հաստատվում է [Տեր]-Ջորի մութասարրիֆ Ալի Սուադ բնյի կողմից հիշյալ Թալաաթ բնյին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի բովանդակությամբ, որ խոսվում է վալիին և կոմիսար Մեմգուհին իր համհարգի հետ մահապատժի ենթարկելու անհրաժեշտության մասին: Վերծանված պատասխան ծածկագիր հեռագրում կա «ի պահ զնել» նշումը: (Դործ № 8, փաստաթուղթ № 1):

Ներքին գործերի մինիստրության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը գտնվելիս է եղել Քիլիսի կայմակամի պաշտոնում, Ստամբուլից Հալեպ գործուղված Արզուլահադ Նուրի բեյը հայտարարել է, որ «տեղահանման հիմնական նպատակը [հայերի] ոչնչացումն է» և աղեկացրել է նաև, որ ինքն այդ հարցով կապի մեջ մտնելով Թալաաթ բնյի հետ, նրանից ուղղակի ստացել է կոտորածի հրաման, որ նա [Թալաաթը] ձգտել է համոզել իրեն, որ զա՛ է երկրի փրկությունը: (Տն՝ հարցաքննության փաստաթղթերը, էջ 15):

Բալուի քաղաքագլուխ Մյուֆիդ բեյը 1331 (1915) սեպտեմբերի 11-ի թվագրությամբ ներքին գործերի մինիստրության ուղարկած ծածկագիր հեռագրով հաղորդել է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բուսայի պատասխանատու քարտուղար ղոկտ. Միդհատ բեյը ղեկավարելով Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկերիից գնալի Բալուի մութասարրիֆություն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից արսուրված հայերի ընդհանուր թիվը հասել է 61 000-ի, որ այդ տեղահանությունը նպատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետադաշում նպատակով կլինի Բալուի համար (գործ № 8, փաստաթուղթ № 2): Այս փաստը վկայում է, որ տեղահանությունը ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և նախաձեռնությամբ, ինչից և ներշնչվել է Միդհատ բեյը:

Կարճ ժամանակով Չանկերիում գտնվող այս անձը հեռվից չէր կարող տալավորություն ունենալ Անկարայի վիլայեթի բնակչության մասին: Նա սխալ կարծիք ուներ նաև իր վիլայեթի բնակչության մասին: Չանկերին մտնում է Կաստամունուի մեջ և այդտեղի մահմեդականները շրջակա վայ-

ցերեում տեղի ունեցող դեպքերին վերաբերվել են ատելությամբ, նույնիսկ մի օր, մի խումբ մեծամեծներ և ավագանիներ իրենց մյուսթիի հետ դիմել են քաղաքագլուխ Ռեշիդ փաշային հետևյալ խոսքերով: «Շրջակա վիլայեթներէից հայերին իրենց երեսմաներով միասին մորթվող անասուններին նման քշում են դեպի լեռները և այնտեղ կոտորում: Մենք չենք ուզում, որ մեր վիլայեթում այդպիսի բան կատարվի: Մենք վախենում ենք աստ-ծո ցասումից: Պետութունը ոչ թէ դաժանությամբ է կառավարվում, այլ բանականությամբ: Խնդրում ենք, որպէսզի մեր վիլայեթում այսպիսի կոտորած տեղի չունենա»: Այս անձինք արտասովալի աշքերով հեռացել են քաղաքագլխի մոտից, խոսք ատնելով, որ իրենց վիլայեթում նման արարք չկատարվի: (Այս մասին արձանագրված է վկայությունների երկրորդ մասի 15-րդ էջում):

Ստորև բերվում է էրզրումի վիլայեթի վալի Քահսին բեյի 1331 (1915) հուլիսի 15-ի թվագրությամբ ծածկագիր հեռագիրը, ուր խոսվում է «Թեշ-քիլաթ-ը մահսուսե»-ի և նրա հետ համագործակցող ժանդարմների կողմից հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունների և վայրագությունների մասին. «Ֆայիք անունով մի լեյտենանտ տիրացել է Արաբլանի 4 աղջիկներին, իսկ լեյտենանտ Քյամիլ էֆենդին հափշտակել է 1863 լիբա գումար, 35 բեռ ապրանք և մեծ քանակությամբ զոհարեղեն: Դրամի հափըշտակությունը և կանանց հանդեպ գործադրված բռնությունները չափազանց ամոթալի և քաջության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող երեսութներ են: Անհրաժեշտ է այդ վայրագություններին վերջ տալ, հատկապես «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» անվան տակ բոլոր կողմերում դեգերող հրոսակներին: Խարբերդի վալին հաղորդում է, որ բոլոր ճանապարհները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, որոնց չեն հասցնում թաղելու և կլինի, որ մենք պաշտպաններ մեր անցյալի քաջության նկարագիրը»: (Դործ № 8, փաստաթուղթ № 4): Փախուստի մեջ գտնվող թալաթ բեյին ուղղված այս հեռագիրը պահվում է մեշիսի 5-րդ բաժնի թղթ-թապանակում: Այս հեռագիրը հաստատում է [Տեր]-Զորի քաղաքագլուխ Ալի Սուադ բեյի վերոհիշյալ ծածկագիր հեռագրում արտահայտված գաղտնի նպատակները:

Ստորև բերվում է էրզրումի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի նախագահ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի ստորագրությամբ Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյին և Նազըմ բեյին ուղղված ծածկագիր հեռագրի բովանդակութունը, որի ֆոտոպատճենը գտնվում է № 9 գործում:

«Եղբայր իմ, մեզ պարզորոշ տեղեկացրեք, այդտեղից ուղարկվող հայերին գտում եք, թե՛ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարման

ու արսորի մասին հայտնել եք, ոչնչացնու՞մ եք, թե ճամփու եք դնում»
Այս փաստը ցույց է տալիս, որ մինչև այսօր փախուստի մեջ զրո-
նըվող վերոհիշյալ Ռեանելի նազըմ բնյը, այդ ժամանակ Միություն
և առաջադիմություն» կուսակցության ևարբերդի քննիչ-լիազորը լի-
նելով, գաղտնի կապ է ունեցել «Թեշքելաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և ըզ-
բաղվել է հայերի բնաջնջման գործով:

Մամսոնի պատասխանատու քարտուղար Ռյուշդի բնյի ստորագրու-
թյամբ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական
կոմիտեին ուղղված հեռագիրը, ինչպես նաև Միգճատ Շյուքրի բնյի կող-
մից «Թեշքելաթ-ը մահսուսե»-ի ներկայացուցիչ՝ դոկտ. Նազըմին հաս-
ցեագրված 1330 (1914) դեկտեմբերի 16-ի թվագրությունը կրող հետե-
յալ բովանդակությամբ հեռագիրը՝ «55 հոգուց բաղկացած շեքեների
5-րդ խումբը Թուֆան աղայի գլխավորությամբ մոտորային նավով ու-
ղարկեք», լիովին հաստատում է, որ կուսակցության կոմիտեն կապված
է եղել «Թեշքելաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և այլ վայրերում գտնվող նրա
մասնաճյուղերը վաղուց ի վեր զրաղված են եղել հրոսակախմբեր պատ-
րաստելու գործով:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Բալըքեսիրի
քննիչ-լիազոր Մուսայի ստորագրությամբ 1330 (1914) նոյեմբերի 20-ի
թվագրությամբ Միգճատ Շյուքրի բնյին և դոկտ. Նազըմին հասցեագրե-
ված նամակների բովանդակությունից լիովին բացահայտվում է, որ
կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն համագործակցել է ներքին
գործերի մինիստրության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում:

Կուսակցության Բրուսայի ներկայացուցչի 1330 (1914) թվականի
դեկտեմբերի 19-ին կենտրոնական կոմիտեին ուղարկված գրությունը
նույնպես հաստատում է, որ բանտերից դուրս բերված հանցագործներն
ու ավազակներն ընդգրկվելու են «Թեշքելաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ: Եվ
այս կապակցությամբ սկզբնական շրջանում ջանք գործադրվեց միամիտ
մարդկանց համոզելու, որ այդ ավազակախմբերը իբրև թե մասնակցե-
լու են պատերազմական գործողություններին: Մինչդեռ վերոհիշյալ
նպատակներն ու բոլոր փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրո-
սակախմբերը ստեղծված էին տեղահանված [հայերի] ծաբավանները
կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում
Թալաթ, էնվեր և Ջեմալ բնյերի անմիջական հրամաններով և գիտու-
թյամբ (գործ 11): 1331 (1915) հուլիսի 21-ի թվագրությունը կրող Թա-
լաթ բնյի ծածկադիր հեռագիրը, որն ուղղված է Դիարբեքի, Խար-

քերդի, Ուրֆայի և [Տեր]-Ջորի վալիներին և մուֆասարրիֆներին, հրահանգում է ճանապարհներին մնացած դիակները թաղելու, լքյալ գոյթը վառելու և ընդհանրապես դիակները ձորերը, գետերը և լճերը չզցնելու մասին:

Զորքորդ բանակի հրամանատար Զեմալ բեյի 1331 (1915) հուլիսի 1-ի թվագրությամբ Դիարբեքիի վալիին ուղղված մի այլ հեռագրից ենթադրվում է, որ Եփրատ գետի հարավային մասում, ջրի երեսին հայտնվող դիակները կարող են ապստամբական²⁰ շարժման ընթացքում սպանված հայեր լինեն, ուստի պահանջվում է, որ դրանք հավաքվեն և թաղվեն իրենց քնակավայրերում (գործ 11, փաստաթուղթ № 3)։

Ի պատասխան Զեմալ բեյին, 1331 (1915) հուլիսի 3-ի թվագրու-
թյամբ «անձամբ» նշումը կրող հեռագրում ասված է. «Ճիշտացրեալն
լուծյուն շունի մեր վիլայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները
գալիս են էրզրումի և հարբերդի կողմերից: Այստեղ, ապստամբության
ընթացքում սպանվածների դիակները գցվում են ամայի վայրերում
գտնվող խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղերը քաղաքոված է:
Բնակիչները փախչում են Բաղդադ, Սեփիս, Կոնստանդուպոլս, Երզրում և այլու-
ր: Մեծ թվով զինվորներ են քաղաքում: Մեծ թվով զինվորներ են քաղաքում:

[Տեք]-Զորի նախկին մութասարրիֆ Ալի Սուադ բեյը հիշյալ լիվան ուղարկվող հայերի ճակատագրի մասին տեղեկություն տալով, նշել է, որ Հակոբի հեռագրական գործակալությունում աշխատող «Թասվիր-ի էֆրյար»²¹ թերթի նախկին թղթակից Ակյահ բեյը [Տեք]-Զորի մութասարրիֆ Սալիհ Զեքի բեյի հետ զրուցելիս հարցրել է. «Քո մասին ասում են, որ 10 հազար հայ ես ոչնչացրել, ճի՞շտ է»: Ի պատասխան այդ հարցումի, Զեքի բեյը պարծենալով ասել է, «Սա նամուս ունեմ, 10 հազարը ի՞նչ է որ, մի քիչ վերև բարձրացիր»։ (տես գործ 6 և 14, փաստաթուղթ № 4, ինչպես նաև գործ 11, փաստաթուղթ № 1)։

Խարբերդի վալի կողմից Մալաթիայի մուխասարրիֆին ուղարկված ծածկագիր հեռագրի առաջին մասում հաղորդվում է, որ ճանապարհներին շատ մեծ թվով դիակներ կան, և նրանք կարող են վտանգավոր հետևանքներ ունենալ։ Խորհուրդ է տրվում ղզուշացիներին գործերի տեսչությանը, որպեսզի վճարահատ քայլեր ձեռնարկվի այս հարցը մինիստրությունում, մասնավոր պաշտոնյաներին պատժելու համար։ Նշվում է նաև, որ անհրաժեշտ է մի քանի ազդեցիկ ղեկավարների տրամադրությամբ բավարար թվով ժանդարմներ նշանակել՝ սահմանի ներսում գտնվող բոլոր դիակները թաղելու համար։ 1331 (1915) սեպտեմբերի 15-ի թվագրությամբ Ռեզիդի կողմից ներքին գործերի մինիստրությանն ուղարկված ծածկագիր հեռագրում նշվում է, որ Դիարբեքրից արտադրված հայերի թիվը հասնում է հարյուր քսան հազարի, որը ցույց է

տալիս կատարվող գործողությունն ծավալն ու նշանակությունը (գործ 12, 41-45 տալիս ըստ 1):

Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քյամիլի ստորագրու-
թյունը կրող հեռագրում նշված է, որ հայերից որևէ մեկին հովանավո-
րող մահմեդականը մահապատժի է ենթարկվելու իր բնակավայրում, և
տունն էլ հրդեհվելու է: Եթե հովանավորողը պետական պաշտոնյա լի-
նի: ապա գործից վտարվելով՝ զատվելու է զինվորական դատարանով:
Իսկ եթե զինվորական լինի, ապա որպես հանցագործ՝ կանգնելու է ուղղ-
մական քաղաքի առջև, (գործ 13, փաստաթուղթ № 1): Այս
խտանքությունները ցույց են տալիս, թե ինչու տվյալ վայրի մահմեդա-
կանները և մանր պաշտոնյաները չէին կարողանում տեղի ունեցող գա-
ղանությունների առջևն առնել:

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆրդ Մեհմեդ բեյի տված ցուցմունքից (պորժ № 15) բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով խեղդամահ են արել: Նույնիսկ այս ողբերգության մասին, երբ ինքը հայտնել է Թալաաթ բեյին, վերջինս ոչ մի բայի չի ձևնարկել [Տրապիզոնի] վալի Զեմալ Ազմիրի նկատմամբ: Այս հանգամանքն առավել ևս ծանրացնում է Թալաաթ բեյի հանցագործությունը:

Էրզրումի վալի Մյունիր բեյի 1331 (1915) ղեկավարելի 14-ի թվա-
գրությամբ կրող ծածկագիր հեռագիրը (գործ № 16) ցույց է տալիս, որ
հակառակ նախկին վալի Թահսին բեյի գործադրած ջանքերին, Էրզրու-
մից Քըզլի ճանապարհով ուղարկված հայերի քաղաքացիները կոտորածի
են ենթարկվել հենտրոնական կոմիտեի անդամ Բեհաէդդին Շաբիր բեյի
կազմած հրոսակախմբերի և դերսիմցիների²² կողմից:

Զեմալ Ասաֆ բեյի գրավոր ցուցմունքի մեջ (գործ № 18) նշված է, թե ինչպես տեղահանվածները կոտորածի են ենթարկվել ըստդ Ալոի ավազակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր Զանկերիի կուսակցության նախկին պատասխանատու քարտուղար, այժմ առևտրական Զեմալ Օղուզ բեյը: Այս հանգամանքը ևս ցույց է տալիս, թե ինչպես կենտրոնական կոճիտեն այս խնդրում համագործակցել է կուսակցության [շրջանային] ներկայացուցիչների հետ:

*[Հատկապես ազդերության արժանի տեղեկություններ կան գնում-
այետ հասլիվ Ռիչյայ բնյի ընդարձակ տեղեկագրում, որը կազմված է ութ-
շահի անուններով և փաստացի վկայությունների հիման վրա (տե՛ս
գործ № 2, էջ 1)։ Այսպես, Անկարայի տեղահանության ընթացքում
ԽՍՀՄ-ում և մոռցադիմութունն երեսակցությամբ տեղական ակումբի*

Վարդի ժոտ ուղարկելով Թայիր անունով մեկին, կենտրոնական կոմիտեն հրահանգել է, որպեսզի պաշտոնից հեռացվեն ղինվորական առաջապահության հայ ծառայողները: Մեմդուհ Շեվքեթ բեյը և նրա եղբայր Թաֆետ բեյը, այդ ժամանակամիջոցին Անկարայում լինելով, գործակցել են կենտրոնական կոմիտեի հետ և ձեռք բերել հսկայական կաջողություն: Տեղեկագրում նշվում է, թե ինչպես կուսակցության ներկայացուցիչ-քարտուղար Նեհատի բեյը միջամտել է Անկարայի տեղահանության գործին և այդ խնդրում իր եռանդուն մասնակցությունն է ունեցել նաև հիշյալ վիրայիթի նախկին ոստիկանապետ մանասերցի Բեհաէդդին բեյը:

Այն ժամանակ, երբ տեղի ռազմական դատարանը մեղադրական գործ է հարուցել վերոհիշյալ Բեհաէդդին բեյի նկատմամբ, նրան շտապ կանչել են Ստամբուլ: Հակառակ ներքին գործերի մինիստրության ներկայացրած պահանջին, նրան վերաբերող հետաքննության փաստաթղթերը մնացել են տեղում: Հետագայում նրա գործը քննարկվել է ռազմական մինիստրությունում, և այդպիսով վերջինս ազատվել է դատաքննությունից:

Հետաքննության արդյունքների համաձայն, նրանք, ովքեր քննադատել և չեն մասնակցել կատարվող ողբերգություններին, համարվել են հայրենիքի դավաճաններ, իսկ [մանասերցի] Բեհաէդդինի նման ակտիվ գործիչներն արժանացել են չափից ավելի հովանավորության: Նույնիսկ ներքին գործերի նախկին մինիստր Թալաթ բեյը հիշյալ [մանասերցի] Բեհաէդդին բեյին հատուկ ծանուցագրով ծառայության է ուղարկել արևելյան զորքերի օպերատիվ գորախմբի հրամանատար Վեհիբ փաշայի մոտ: Միաժամանակ նա աշխատել է Սամսոնի ռազմական ատյանում, այնուհետև նոր նշանակում ստանալով, մեկնել է անհայտ ուղղությամբ: (Նրա մասին տրված ցուցմունքները գտնվում են Վեհիբ փաշային վերաբերող թղթապահումն):

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան ժաժկագիր հեռագիր է ստացել Բեհաէդդին Շաքիր բեյից, ուր նշված է եղել, որ հայերի տեղահանության հարցը խիստ անհրաժեշտություն է (տե՛ս գործ № 2, էջ 13): Իսկ կոչնակցության Կաստամունուի քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդին, ընայած, որ իր ժամանակին ղգուշացրել է [ներքին գործերի] մինիստրությանը տեղի ունեցող տեղահանության, կոտորածի և այլ վայրագությունների մասին, սակայն նրա գործադրած քանքերը մնացել են ապարդյուն:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան գումարած մի ժողովում նախագահը թաքրիր է ներկայացրել Թալաթ բեյին, ուր ներկարագրված են եղել հայերի հանգեալ գործադրված դաժանութիւններն ու կոտորածները, և այս կապակցութեամբ պահանջել է դատաքննութեան ենթարկել կուսակցութեան մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների, այդ թվում ղոկտ. Ռեշիդին, Զեմալ Աղմիին, Սաբիթին, Մեամմերին, Աթիֆին և կալանատների ընդհանուր տնօրեն Իրահիմ քեյին: Մինչդեռ Թալաթ բեյը մի կողմ է շարտել այդ թաքրիրը, ակնարկելով, որ այն պահի:

Իզմիրի պատգամավոր Իսսան Օննիկ էֆենդիի ցուցմունքում նշված է, որ եբբ ինքը Իզմիրի «Սպորտինգ կլուբի» մեջ Թալաթ բեյին ասել է, որ ղոկտ. Նազըմը և իր գործընկերներն են իսկական բռնութիւն գործադրողները, Թալաթը պատասխանել է. «Ես այս տեղացիներին մուսուլմանի նման կենթարկելի նույն ճակատագրին» (տե՛ս գործ № 3):

Վեհիբ փաշայի վկայութեան մեջ (տե՛ս գործ № 7, էջ 3) նշվում է, որ հայերի նկատմամբ կատարված վայրագութիւններն ու կոտորածները, Զրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև բոլոր գաղանթութիւնների իրագործման համար, Բեհաէդդին Շաքիր բեյը երրորդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մարդասպաններ և անձամբ ղեկավարել նրանց: Նույնիսկ պետութեան ղեկավարները ենթարկվել են Բեհաէդդին Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: Երրորդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բռնութիւնների, խարդախութեան և բանսարկութիւնների մտահղացողը նույնպես եղել է Բեհաէդդին Շաքիրը: Նրա կողմից հավաքագրված մարդկանց մի մասը եղել են մահապատի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արնախում ժանդարմներ ... Գրավոր բերված բոլոր ցուցմունքները մեղադրական հաստատի ապացույցներ են՝ աղղղված «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի և մեջլիսի անդամների դեմ:

Հարցաքննութեան վերաբերող փաստաթղթերի 6-րդ էջում նշված է, որ Սուլեյման Նազիֆ բեյը Բաղդադից ղեպի Դիարբեքրի սահմանամերձ շրջանները գալու ժամանակ ղիակների գաղաճոտութիւնից փակել է քիթը²³, Երբ Զեմալ փաշան հարցում է կատարել Թալաթ բեյին Կոնիայի նախկին վալի Զեկալ բեյին Հալեպից հեռացվելու մասին, վերջինս պատասխանել է, որ հայկական հարցին վերաբերող իր տեսակետը համընկնում է կենտրոնական կառավարութեան տեսակետի հետ; որ

գոկտ. Նազըմի կողմից ուղարկված պատգամավոր Ալի Ռիզայի նշա-
նակման հարցը վճռված է եղել կենտրոնական կոմիտեում մանրամասն
քննարկվելուց հետո:

[Զեյլալ բեյի]²⁴ հեռացման պատճառը այս ձևով բացատրվելուց
հետո, երբ [Զեյմալ փաշան] այս հարցի վտանգավորության մասին
Ստամբուլում զգուշացրել է Թալաաթին և Նազըմին, նրանք պատաս-
խանել են, որ դա անհրաժեշտ է և օգտակար: Դոկտ. Նազըմը նույնիսկ
ասել է, որ այս նախաձեռնությունը վերջնականապես կլուծի արևել-
յան հարցը:

Հայրի էֆենդին իր վկայության մեջ նշում է, որ ինքը ամեն ջանք
գործադրել է այդ բոլորը կանխելու, բայց և այնպես տեղահանության
և կոտորածին հակառակվելու համար իրեն ևս հեռացրել են պաշտոնից
(հարցաքննության թղթապանակ, էջ 17): Քաղաքացիական հետաքննու-
թյան հանձնաժողովի նախկին տնօրեն Համիդ բեյի տված ցուցմունքից
պարզվում է, որ Անկարայի նախկին վալի Մազհար բեյը հեռացվել է
պաշտոնից, իսկ Դիարբեքիրի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմա-
կամներին այն բանի համար, որ նրանք դեմ են եղել [հայերի] տե-
ղահանությանը, ինչպես նաև արարներին դեմ գործադրվող բռնություն-
ներին ու սպանություններին:

Հարցաքննության վերաբերող թղթապանակի 34, 38, 43 էջերում
տրված է ֆինանսների մինիստրության եկամուտի բաժնի ընդհանուր
տնօրեն Լուսթի բեյի ցուցմունքը, որը վերաբերում է կուսակցության
Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյի գործունեությանը,
ինչպես նաև Տրապիզոնում կատարված ողբերգությանը և նրա պատաս-
խատուներին:

Բեհաէդդին Շաբիր բեյի էրզրումից Անթալիայի մութասարրիֆին
ուղարկած ծածկագիր հեռագրում նշված է. «էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի,
Դիարբեքիրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ո՛չ մի հայ չի մնացել,
բոլորը արտաքսվել են Մոսուլի և [Տեք]-ձորի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ
եք անում Անթալիայում»:

Անթալիայի նախկին մութասարրիֆ Սարուր Սամի բեյը իր բացա-
ռադրում (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 44) նշում է, որ այս հե-
տադրի պատճենը ինքն ուղարկել է Թալաաթ բեյին, բայց ոչ մի պա-
տասխան չի ստացել: Անկարայի տեղահանության և այդ տեղի կու-
սակցության պատասխանատու քարտուղար Նեշատի բեյի մասին Ռա-
զի բեյի տված տեղեկությունները բավարար սպացույցներ են այդ ամ-
բաստանությունը հաստատելու համար:

Բեհաէդդին Շաքիր բելը ներքին գործերի մինիստր Թալաաթ բեյի միջոցով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել կենտրոնական կոմիտե: Քեշ-քիլաթ-ը մահուտեն-ի փաստաթղթերի թղթապանակներից մեկում հայտ-նաբերված և 69 համարի տակ վերծանված այդ հեռագրի հակառակ կողմում, որպէս պատասխան, գրված է հետևյալը. «Քանի որ այլևս այդանոց գործ չունեք, Արդվինից առավել կարևոր մի պաշտոն ստանձ-նելու համար շտապ շարժվեք դեպի Տրապիզոն: Այստեղից մեկնող Յա-կուբ Զեմիլ²⁵ բելը ձեզ կրերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրան-քը»:

Այս [հեռագիրը] լիովին հաստատում է նրանց միջև գոյութուն լանցող ներքին կապն ու համագործակցութիւնը²⁶:

Մեղադրվող մինիստրները հարցաքննության ընթացքում պատճա-ռաբանել են, որ իրենց գործը ըստ պաշտոնավարության լավելու է ոչ թե առումական ատյանում, այլ սահմանադրական սկզբունքով կազմված գերագույն դատարանում: Ավելորդ է բացատրել, որ նրանց կողմից հի-շատեցված 92-րդ հոդվածը «մինիստրի կամ մինիստրների խորհրդի անդամի պաշտոնավարությամբ» վերաբերում է քաղաքական հանցա-գործությանը: Սահմանադրական օրենսգրքի 33-րդ հոդվածի համաձայն մինիստրներին սովորական հանցագործութիւն կատարելու կամ մաս-նակցութիւն ունենալու դեպքում ոչ մի արտոնութիւնից օգտվելու իրա-վունք չի վերապահվում: Նման հանցագործութիւնները քննելու հարցը մտնում է սովորական դատարանների իրավասության մեջ: Արտակարգ դրութիւն հայտարարված շրջաններում քաղաքացիական օրենքների և դատարանների փոխարեն իրավասութիւն են ձեռք բերում ռազմական տալանները:

Սպանութիւններին և բռնադրավումներին վերաբերող հոդվածնե-րի հաստատումը մտնում է ռազմական ատյանի իրավասության մեջ և ըստ մեղադրական եզրակացության բովանդակության, պաշտոնի հար-ցում ոչ մի վերապահութիւն չի կատարվելու:

Այսպիսով, մեղադրյալների դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված դատական անիրավասության հարցը վերացվում է: Վերևում քերված փաստերի ու վկայութիւնների հիման վրա դուրս. Բեհաէդդին Շաքիր, դուրս. Նազըմ, Աքիթ, Ռիզա, Զեվադ, Ազիզ, էնվեր, Զեմալ և Փալաաթ բեյերը, որպէս հանցագործության անմիջական մասնակիցներ՝ մեղադրվում են բռնական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի 1-ին կետով և 171-րդ հոդվածով²⁷, Սայիդ Հալիմ փաշան, Միդհատ Շյուքրի, դուրս. Պալաուհի, Փյուլյուկ Թալաաթ, Զիյա Դյուբալի, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի,

Շյուբրի, Իբրահիմ, Խալիլ բեյերը, շնայած որ անմիջական մասնակցութիւն չեն ունեցել կատարված հանցագործութիւններին, բայց գիտակցաբար համագործակցելով, անուղղակիորեն մասնակցել են վերոհիշյալ հանցագործութիւններին, որի համար էլ մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասով: Մեղադրյալների դատաքննութիւնն ընթերցելով Ներկայացվում է Ստամբուլի կայսերական ռազմական ատյանին, իսկ մեղադրական փաստաթղթերի մանրամասն հետաքննութիւնը՝ նույն ատյանի դատախազութիւնը²⁸:

10 օգոստոս 1337 թ. [1919 թ. ապրիլի 12]:

Նախագահ — «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնն անդամներ հանդիսացող այս անձինք ընդհանուր ժողովի և կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ ընթացան սխալ ճանապարհով և, հատկապես, օգտվելով համաշխարհային պատերազմի ճգնաժամից, իրենց մոլի նպատակներն ու տհաճ թվացող հարցերը ձգտեցին իրազեկել հասարակութեան և դաժանութիւններ: Ո՛չ մի ողջամիտ մարդ չէր կարող համաձայնվել նրանց գործադրած այդ արարքների հետ: Նրանք արտաբուստ ցույց էին տալիս, թե իբր պաշտպանում են ազգային շահերը և ապահովում երկրի ամբողջականութիւնը, մինչդեռ իրականում իրենց նախաձեռնած գործողութիւններով մեծ դժվարութիւններ ստեղծեցին պետութիւնն քաղաքականութիւնն և տնտեսութիւնն անկայարկ դարձնելով: Այդ ձևով ընդհանուր դժբաժանութիւն կապակցութիւններ ընդունելով կողմերում հայտարարված արտակարգ դրութիւնից օգուտ քաղելով, սկսեցին ժողովրդին բարոյապես ճնշել, բռնութիւններ գործադրել և մեծ դժվարութիւններ ստեղծել պետութիւնն և կառավարման գործում: Խոսքի ազատութիւնն նշույն անգամ չէր մնացել: Ժողովրդին հասցված վնասը չափ ու սահման չունի: Մյուս կողմից, իրենց դիվային ծրագրերը իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրոսակախմբերի միջոցով: Գործադրված դաժան արարքները ոչ միայն առնչութիւն չունեն օսմանյան օրենքների և կանոնադրութիւնների հետ, այլև անհամատեղելի են մեր հավատքին²⁹, Բրնական է, որ այդ բազում բռնութիւններն ու վայրագութիւնները խորատեսիւն առաջացրին մարդկանց սրտերում: Արդ, որպես անմիջական մասնակիցներ, դուք ևս մեծ դեր եք խաղացել այդ հանցագործութիւնները գործադրելու խնդրում, որի համար էլ մեղադրվում եք: Ուշագիւրդ եղեք, այդ մեղադրանքը բացահայտվելու և ապացուցվելու է դատախազի կողմից (խոսքն ուղղվելով դատախազին)՝ խնդրեմ:

Դատախազ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Դատարանում ներկա գտնվող-
ների և բացականների ամբաստանությանը վերաբերող քրեական հոդ-
վածները պարզաբանված են մեղադրական եղբայրացությունում: Իսկ
մեղադրանքին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերն ու վկայություններն
անվանական կարգով դասավորված են թղթապանակների մեջ: Ես կար-
ծում եմ, որ ավելորդ ժամանակ չվատնելու համար անհրաժեշտություն
չկա այդ բոլորի վրա կրկին կանգ առնելու և այսօրվա համար նշանակ-
ված դատաքննությունը հետաձգելու հաջորդ օրվան: Հարցաքննության
ընթացքում ճշմարտությունը բացահայտվել է կատարելապես: Այնու-
հանգերձ դատաքննության կարևորության և նրա միայն արդարության
վրա հիմնվելու փաստը ապացուցելու նկատառումով ուզում եմ մի քանի
խոսք ևս ավելացնել: Հայտնի է, որ ազգերի համատեղությունը, պե-
տությունների գոյատևումը ուղղակի առնչվում են իրավունքի, արդա-
րության և հավասարության կատարյալ ապահովության հետ: Հետևա-
բար, մի երկրում իրավունքի և արդարության առկայությամբ է պայ-
մանավորված այդ երկրի հասարակական կյանքի գոյատևումը: Այդ
գործոնների բացակայության դեպքում հասարակությունը չի կարող հա-
րատնել: Տարիներ ի վեր Օսմանյան կայսրության մեջ տարբեր ազ-
գությունների առկայությունը մեծ դժվարություններ է հարուցել և դժ-
բախտաբար երբեմն նրանք իրար հետ բախվելով, արյունալի էջեր են
արձանագրել նրա պատմության մեջ³⁰: Օսմանյան օրենսդրության, օս-
մանցու խղճին անհարիր այնպիսի հանցագործություններ են տեղի ունե-
ցել, որոնք երբևէ չէին կարող ընդունվել սովորականության և մեծն խալի-
ֆայության կողմից: Օսմանյան օրենքները, որոնց թարգմանն եմ ես
այսօր, երբեք չեն կարող հանդուրժել և ներել այդ բոլորը: Օսմանյան
տարածքում անպատիժ մնացած հանցագործություններն պատժվելու են
օսմանյան օրենքի համապատասխան հոդվածներով: Պիտի հատուցվի
զոհ գնացած անմեղ մարդկանց արյունը և արդարություն տենչացող
օսմանյան ժողովուրդներն ի վերջո պիտի հասնեն զրան: Իրականում
օսմանյան տարածքում գտնվող երկրները ծարավի են արդարության:
Դարերի ընթացքում իսլամի բոլոր ավանդույթների աստիճանաբար թու-
լացման հետևանքով այդ երկրները չեն կարողացել ինչպես հարկն է
օգտվել նրա իրավական կանոններից: Իրավունքն ու արդարությունը վե-
րականդնելու ներշնչանքով է, որ մահմեդականները, քրիստոնյաները
և բոլոր ազգություններն ամեն կերպ նեցուկ են կանգնել 1908 թվականի
սահմանադրությանը: Չնայած այն բանին, որ բոլոր մտավորականներն
ու գիտակից մարզիկ իրենց ուժերով ջանացին վերահաստատել սահմա-

նադրությունը, ավա՞ղ, արդարության ու իրավունքի պաշտպանության փոխարեն երկրում ծայր առան անթիվ անհամար վատ երևույթներ, որոնց հետևանքով էլ օսմանյան ազդությունները սկսեցին իրարից մեկուսանալ: Հուսախար հղան նաև բազմաթիվ հայրենասեր անձինք: Սահմանադրության հռչակումից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թեմադրանքով կատարված սպանությունները, ավերածությունները, վայրագությունները, շարաշահումները ծանր հետևանքներ թողեցին ժողովրդի վրա: Օսմանյան պետության համար մեծ աղետ եղան նաև համաշխարհային պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած արյունահեղություններն ու կոտորածները:

Բարձրադասարար իրականացված կոտորածները, անարգ շարաշահումները, դժբախտարար, նույնպես վերագրվում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին, նրա պլենումներին և «Թեմադրաթ-ը մահաուսե»-ի գործունեությանը: Եվ այս անձնավորությունները դատի են տրված ոչ թե միևնույն պաշտոնում գտնվելու համար, այլ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մեջ դեկավար դիրք ունենալու և կենտրոնական կոմիտեի անդամ լինելու հանգամանքով: Կոտորածների և շարաշահումների հետևանքով օսմանցիների արժանապատվության վրա ընկած արյունոտ հետքերը, օսմանցիների ճակատը մրոտած սև բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարության գրչով: Եվ այս ձևով ջնջելու համար նրանց դեմ հայտարարվում է շիհատ: Պատժվելու են հանցագործություն կատարած մահմեդական թեքրիստոնյա անձինք: Դատախազությունը չի կոչված միակողմանի հետաքննություն կատարելու Բոլոր դատախազությունների նման մենք ևս պատրաստ ենք բողոքները քննարկելու և լսելու տուժած կողմի դաժնգատները: Լինի մահմեդական կամ քրիստոնյա, օսմանցու թափած արյունը անհատույց չի մնալու: Այդ աղետալի բախումների ընթացքում, մահմեդական սպանող քրիստոնյա օսմանցիների նկատմամբ նույնպես հետաքննություն եմ կատարելու³¹: Այնպես որ, հանցագործները պատժվելու են, և արկածախնդրական պատերազմի պատճառով անմեղ մարդկանց կորցրած արյունը հատուցվելու է այս բարձր ատյանում: Ամբողջ մահմեդական աշխարհի խալիֆ, օսմանցիների փադիշահ՝ Նորին մեծություն Մեհմեդ խանը³² հաստատվածորեն վճռել է, որ լիովին վերականգնվի իսլամի արդարությունը: Նույն նպատակն է հետապնդում նաև ներկայիս կառավարությունը: Մի խոսքով, օսմանյան ազդությունները խորը վերադարձություն են տալով իրենց փադիշահի արդարացի որոշման և այս Բարձր ատյանի³³ արդարադատ գործունեության նկատմամբ: Համադրված ենք, որ դատական այս հանձնաժողովը գործադրելու է իր բո-

լոր կարողութիւնները՝ հիմնվելով միմիայն խղճի և արդարութեան վրա։ Բնական է, որ արդար դատարանի վրա չի կարելի քաղաքական վրեժ-խնդրության նկատառումներով ճշշում գործադրել և կամ վերապահումներ անել։ Ո՛չ մի պետութիւն կամ քաղաքակիրթ ժողովուրդ օսմանյան պետութիւնից և դատարանից ցայսօր չեն պահանջել և չեն էլ կարող պահանջել, որպէսզի պատժի ենթարկված հանցագործը արդարացիի։ Մեղանից պահանջվում է հանուն մարդկային իրավունքի պաշտպանութեան գործադրել արդարադատութիւնը։ Նույնիսկ մեծն խալիֆները հարգանքով զլուխ են խոնարհել իսլամի արդարադատութեան առաջ։ Օսմանյան դատարանի և դատավորների առաջ նույն վերաբերմունքը պիտի ունենան նաև մինիստրներն ու վեզիրները։

Մեղադրական եզրակացութիւնում ցույց տրված և անմիջական իրենց հեղինակութեամբ կատարված հանցագործութիւնների համար մեղադրվում են ղուկտ. Բահաէդդին Շաքիրը, Նազըմը, Աթիֆը, Ռիզան, Ջեվադը, Ազիզը, էնվերը, Ջեմալը և Թալաաթը։ Այդ հանցագործութիւններին անուղղակիորեն մասնակցութիւն ունենալու համար մեղադրվում են Միդհատ Շյուքրին, ղուկտ. Ռուզուհին, Քուլչուկ Թալաաթը, Ջիյա Գյոբալիքը, Ջեմալ բեյը, Սայիդ Հալիմ փաշան, Ահմեդ Նեսիմին, Շյուքրին, Իբրահիմը և Խալիլը։ Օսմանյան արդարադատութեան հիման վրա պահանջում եմ սրանց ենթարկել դռնաց դատաքննութեան։

(Նախագահից ձայն է խնդրում դատապաշտպան Ջելալեդդին Արիֆ բեյը)։

Ջելալեդդին Արիֆ բեյ — Տվյալ դատաքննութեան՝ այս բարձր ատեանի իրավասութեան մեջ մտնելու հարցը, ըստ օրենքի քննարկելու անհրաժեշտութիւն է զգացվում։ Հայտնի է, որ Սայիդ Հալիմ փաշան, Խալիլ, Նեսիմի, Իբրահիմ և Շյուքրի բեյերը մինիստրներ են եղել նախկին Կառավարութեան մեջ։ Եթե ուղադրութիւն դարձնենք սահմանադրության պետական մինիստրներին վերաբերող 31 և 33-րդ հոդվածներին, ապա կտեսնենք, որ մինիստրներին և այլ պետական բարձր պաշտոնների հետ առնչվող դատական գործերը քննարկվելու են միմիայն գերագույն դատարանում, իսկ պաշտոնից ղուրս իրենց անձին վերաբերող դատական գործերը կարող են լսվել ընդհանուր դատարաններում։ Սահմանադրության 23-րդ հոդվածն ասում է. «Յուրաքանչյուր անձի դատական գործը լսվելու է միմիայն օրենքով հաստատված դատարաններում»։ Այսպիսով, մինիստրների գործը, օրենքի նշած այդ կետերի համաձայն, պետք է լսվի գերագույն դատարանում³⁴։

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — [Դատապաշտպաններին] կողմից առաջ քաշված պաշտոնի և իրավասութիւն հարցի մասին ես ևս ուզում եմ հայտնել իմ տեսակետը (ձայներ՝ չի լսվում)։ Այս դատաքննութիւնը ռազմական ատյանում կամ սահմանադրութեան մեջ նշված գերագույն դատարանում լսելու հարցը բխում է այդ հանցագործութիւնները պաշտոնավարութեան ընթացքում կատարելու կամ չկատարելու հանգամանքից։ Ինչպես բացահայտվեց մեղադրական եղբակացութիւնում, ցույց տրված հանցագործութիւնները տեղի են ունեցել ոչ թէ պաշտոնավարութեան բերումով, այլ կենտրոնական կոմիտեի, ինչպես նաև նրա պլենումների դործագրած հանցագործութիւններին մասնակից գառնալու հանգամանքով։ Հետեւաբար այս դատավարութիւնը պաշտոնավարութեան հիման վրա մեկնաբանելու խնդիրը բացառված է։ Եւրոպական հանցագործութեան մասնակից դառնալու Իբրահիմ բեյի խնդիրը դեռևս պարզորոշ չէ։ Մեզ տեղեկացրին, որ մինիստրների խորհրդից մի շարք փաստաթղթեր հանձնվելու են դատախազութեանը։ Դատաքննութեան ընթացքում հանցանքի միմիայն պաշտոնավարութեան հետ կապ ունենալը եթէ հաստատվի, ապա այդ ժամանակ տվյալ կետին ուղղորդելու կդարձվի։ Այլ դեպքում պաշտոնի և իրավասութեան հարցը բնավ զրակարգի հարց չի կարող դառնալ, քանի որ առկա փաստերը վկայում են, որ այդ դատավարութիւնը մտնում է ձեր իրավասութեան մեջ։ Մեղադրական եղբակացութիւնում փաստերը ցույց են տալիս, որ գործագրված հանցագործութիւններն անձնական բնույթ են ունեցել։ Եթէ դատավարութեան ընթացքում [հարցն] այլ բնույթ ընդունի, ապա այդ հանգամանքը նկատի կառնվի։

Նախագահ — Մենք մեր վճիռը կհայտնենք անհրաժեշտ քննարկումից հետո։

Taksim-i Vekai, 27 Nisan 1335 (1919) № 35 0 (ilave)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԱՏՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ³⁵

1335 (1919) թ. մայիսի 4

[Ստամբուլի Նշխիկն պարետ, «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի անդամ՝ Յեմեդ Ջեվադ բեյի հարցախնդրութիւնը]։

Նախագահ — Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան կողմից կազմակերպված «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ որեւէ պաշտոն «...»-ի էր։

Ջեվադ բեյ — [1914 թ.] ղեկտեմբերի կեսերին ընդունեցի մայրաքաղաքի պարետի պաշտոնը, դրա հետ առնչվող հրեշտային գունդը և այլ զորամասեր: Ինձ հետո սասցին, որ դրանք ռազմական մինիստրության հետ կապ ունեցող «Թեշքիլաթ»-ը մահուսեք-ի [զորագնդերն են]:

Նախագահ — Ինչպիսի՞ն էր այդ «Թեշքիլաթ»-ը:

Ջեվադ բեյ — Ես չգիտեմ, թե մինչև իմ ընդունելը այն երբ է կազմակերպվել: Սկզբում նրա ղեկավարը Սուլեյման Ասքերի բեյն էր, հետո եայիլ բեյը նշանակվեց: Նրանից հետո էլ ես ընդունեցի: Ինձ հանձնված ռազմամթերքի և օպերատիվ գործողությունների ծրագրերն իրագործելու համար ես միջնորդի դեր էի կատարում ռազմական մինիստրության պաշտոնատեների միջև: Այդ գործողություններն իրագործելու համար կային բավականաչափ թվով սպաներ, որոնք ծառայում էին զանազան մասնաճյուղերում: Այդ ժամանակ նրանց շարքերում էին գտնվում նաև դոկտ. Նադրմը, Աթիֆ բեյը և հասարակական անվտանգության տնօրեն Ադիդ բեյը:

Նախագահ — Բացատրություն տվեք «Թեշքիլաթ»-ը մասնաճյուղերի մասին:

Ջեվադ բեյ — Այդ ժամանակ հատկապես զբաղված էինք Կովկասի գործերով:

Նախագահ — Քանի՞ մասնաճյուղ կար:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում զբաղված էինք միայն Կովկասյան գործողություններով և մեկ էլ Տրիպոլիի հարցերով:

Նախագահ — Այն բաժանված էր արդյո՞ք մասնաճյուղերի:

Ջեվադ բեյ — Այո, բաժանված էր և յուրաքանչյուր մասնաճյուղի համար նշանակված էր մի սպա:

Նախագահ — Ի՞նչ պարտականություններ ունեին այդ մասնաճյուղերը:

Ջեվադ բեյ — Մասնաճյուղերի պարտականությունը Կովկասի Ֆեռում մի շարք կամավորական կազմակերպություններ ստեղծելն էր:

Նախագահ — Ո՞ր մասնաճյուղի մասին է խոսքը:

Ջեվադ բեյ — Կովկասի մասնաճյուղի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս հասկանալ. «Թեշքիլաթ»-ին հետևում էր մի կազմակերպություն, իսկ ֆինանսական հաշիվներին մի ա՞յլ կազմակերպություն: Բացատրություն տվե՛ք. ֆինանսական հաշիվներին, ռեճիկներին, համազգեստին հետևելը ո՞ր մասնաճյուղերի պարտականության մեջ էր մտնում:

Ջեվադ բեյ — Դքանց համար նշանակված էին մի շարք սպաներ, որոնք հետադայում միացան [զինվորական] տնձնակազմին: Ռիզա անունով մեկը հետևում էր Կովկասի «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսե-ին:

Նախագահ — Ես հարցնում եմ կենտրոնական [կոմիտեի] «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսե-ի մասին: Ձեր գործընկերներից ովքեր էին գտնվում նրա կազմում:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանք անմիջականորեն իմ տրամադրության տակ չէին գտնվում: Պարետային հրամանատարությունը և նրանց ղեկավարությունը տարրեր պաշտոնատներում էին կատարում իրենց պարտականությունները:

Նախագահ — Միթե՞ նրանց պաշտոնավարությունը ձերի համեմատ տարրեր բնույթ էր կրում:

Ջեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր գտնվում ձեր պաշտոնատեղին:

Ջեվադ բեյ — Պարետային հրամանատարությունը գտնվում էր ռազմական միևիտարությունում:

Նախագահ — Իսկ «Թեշքիլաթ»-ը մահաուսե-ի պաշտոնատեղին որտե՞ղ էր գտնվում:

Ջեվադ բեյ — Նուրի Օսմանիեի կողմերում:

Նախագահ — Այդ գործերով զբաղվող քանի՞ մասնաճյուղ կար այնտեղ:

Ջեվադ բեյ — Արիֆ բեյ անունով մեկը կար, որը հետևում էր միայն Մակեդոնիայի գործերին:

Նախագահ — Բնութագրեք Արիֆ բեյին:

Ջեվադ բեյ — Խոսքը կապիտան Արիֆ բեյի մասին է: Ռիզա անունով մի կապիտան կար, որը լայն արտոնություններ ուներ: Կտր նաև Մուխտար բեյ անունով մի այլ կապիտան, ինչպես նաև կայմակամ Հյուսամեդդին բեյը:

Նախագահ — Սրանք ի՞նչ պաշտոն ունեին:

Ջեվադ բեյ — Ղեկավարում էին օպերատիվ գործողությունները:

Նախագահ — Քիչ առաջ Ձեր կողմից նշված դոկտ. Նազրմ բեյը և նրա գործընկերները ի՞նչ պարտականություն ունեին:

Ջեվադ բեյ — Նրանք ընդգրկված էին կամավորներ հավաքազրկու գործին: Դրա համար էլ գտնվում էին այնտեղ:

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ կապ ունեին ձեզ հետ:

Ջեվադ բեյ — Թշ մի կապ, էֆենդի:

Նախագահ — Եթե ոչ մի կապ չունենին, ինչու՞ էին ձեզ մոտ գտնվում։
Ջեվադ բեյ — Նրանք ձեզ մոտ չէին գտնվում։

Նախագահ — Այսինքն ձեր պաշտոնատեղիում։

Ջեվադ բեյ — Նրանք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի պաշտոնատանն էին գտնվում։

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք լինում։

Ջեվադ բեյ — Ես հաղվադեպ էի այնտեղ լինում։

Նախագահ — Գնալ-գալու ժամանակ ձեզ հետ չէի՞ն տեսակցում։

Ջեվադ բեյ — Տեսակցում էին։

Նախագահ — Ի՞նչ հարցերի կապակցությամբ։

Ջեվադ բեյ — Մի շարք անձեր և կամ կամավոր ջոկատներ Կովկաս ուղարկելու համար։

Նախագահ — Այդ անձերը, ղինվորական լինելով հանդերձ, ինչ-պե՞ս էին ղեկավարում այդ գործերը։

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, ղինվորական անձնակազմի հետ կապ չունեցող կամավորներ հավաքագրելու խնդրով։

Նախագահ — Այդ կապակցությամբ դրավոր հրահանգ կա՞ր։

Ջեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ռազմական մինիստրությանից ստացված հրամանի այն մասերը, որոնք վերաբերվում էին իրենց։

Նախագահ — Հատուկ հրահանգ չկար, այդպես չէ՞։

Ջեվադ բեյ — Ես նրանց էի հաղորդում ռազմական մինիստրության օպերատիվ գործողությունների մասնաճյուղից և գլխավոր շտաբից ստացված հրամանները։

Նախագահ — Ու՞մ էիք հաղորդում այդ հրամանները։

Ջեվադ բեյ — Այդ հրամանները տրվում էին պարետային հրամանատարության անունով։ Պարետային հրամանատարության միջոցով էլ մի օրինակ ուղարկվում էր նրանց։

Նախագահ — Ու՞մ էր ուղարկվում։

Ջեվադ բեյ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին։

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի որևէ մասնաճյուղի՞ն։

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի գրասենյակին։ Նրանք ևս փաստաթղթեր, թղթապանակներ ունենին և ընդունում էին ույդ հրամանագրերը։ Երբեմն մի շարք վավերագրեր հետ էին վերադարձնում, երբեմն էլ պահանջում որոշ վավերագրերի պատճենները։

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ ցուցակագրվածները ղինվորականության հետ որևէ առնչություն ունեի՞ն։

Ջելադ բեյ — Օպերատիվ գործողութիւնների [կենտրոնից] նշանակված սպաներ կային:

Նախագահ — Սպաներից բացի զինվոր կա՞ր:

Ջելադ բեյ — Մի խումբ զինվորներ կային, որոնք ծառայում էին վարձատրութեամբ:

Նախագահ — Նրանք ի՞նչ առնչութիւն ունեին զինվորական [պարտադիր] ծառայութեան հետ:

Ջելադ բեյ — Ստացված հրամանի համաձայն ծառայութեան էին վերցնում զինվորականութեան հետ առնչութիւն չունեցող մարդկանց:

Նախագահ — Ո՞վ էր հոգում նրանց սնունդը, համազգեստը և զինամթերքի ծախսերը:

Ջելադ բեյ — Մեզ մոտ գտնվողները դռնապահ և սահմանափակ թվով ծառաներ էին:

Նախագահ — Ճակատ զնացողների զինումը և ռազմամթերքով ապահովումը ձեր միջոցով է՞ր կատարվում:

Ջելադ բեյ — Նրանց կարիքների ապահովումը մասամբ կատարում էինք մենք, անհրաժեշտ պաշտոնատեղիներ դիմելու միջոցով:

Նախագահ — Իսկ մյուս մասը ինչպե՞ս էր կատարվում:

Ջելադ բեյ — Մի շարք սովորական գործողութիւնները իրենք էին կատարում:

Նախագահ — Դուք ասացիք մասամբ: Իմ հարցը վերաբերում է ուտելիքին, հագնելիքին և զինամթերքին: Այդ ծախսերը ո՞վ էր հոգում:

Ջելադ բեյ — Էֆենդի, բոլորն էլ այնտեղից էր կատարվում³⁶:

Նախագահ — Այս խնդրի հետ առնչվող [մարդկանց] ի՞նչ միջոցներով էիք ուղարկում:

Ջելադ բեյ — Կամավորների ջոկատը կազմակերպվելուց հետո, ռազմական միջնատրութեան հրահանգի համաձայն, ենթարկվում էր բանակի հրամանատարութեանը: Իմ պաշտոնավարութիւնից առաջ մի բանի խմբեր գնացել էին Կովկաս: Իսկ պաշտոնավարութեան ընթացքում նրանք գնում էին բանակի հրամանատարութեան կարգադրութեամբ:

Նախագահ — (...) ³⁷:

Ջելադ բեյ — Սպաների և զինվորների համար մի դավթար կազմվելով՝ հանձնվում էր իրենց: Իջևանատներում նրանց ապահովում էին ուտելիքով: Այնուհետև անցնում էին բանակի շարքերը: Միայն թէ զինվորական ծառայութեան հետ առնչութիւն չունեցողների ընտանիքներին այստեղ ռոճիկ էր հատկացվում: Սրանց մի մասն էլ գինապարտ-

ների նման վերցվում էին ծառայութեան, բայց վարձատրվում էին իրենց պաշտոնատեղիներին:

Նախագահ — Սրանց ընդհանուր թիվը միշտ չէ, որ որոշակի է եղել: Այդ մասին ձեզ տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ջեվադ բեյ — Ոչ, էֆենդի, թղթապանակներում բաղմամբիվ հրամաններ կան այն մասին, որ [այդ խմբերը] գնալուց հետո բուրժուական թղթակցություն չունենան այստեղի հետ: Նույնիսկ հրահանգ էր եղել, որ կոշիկ և այլ անհրաժեշտ իրերը ստանան բանակից:

Նախագահ — Իրենց կատարած գործունեության մասին տեղեկություն տալիս էի՞ն, թե ոչ:

Ջեվադ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրամանատարների նշանակումը այստեղ է՞ր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարության ընթացքում մեկնող ջոկատների հրամանատարները այստեղից էին նշանակվում:

Նախագահ — Կարող է՞ր պատահել, որ այդ հրամանատարները փոփոխության ենթարկվեին իրենց գտնված վայրերում:

Ջեվադ բեյ — Նկատի ունենալով, որ նրանք իրենց պարտականությունները կատարելու էին բանակի շարքերում, [հրամանատարները] նշանակվում էին այստեղից:

Նախագահ — Ռազմաճակատներում գտնվող «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ջոկատները, բացառապես բանակի հրամանատարությանն էի՞ն ենթարկվում:

Ջեվադ բեյ — Անկասկած, էֆենդի, նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ: Մինչև այսօր էլ նրանց մի մասը գտնվում է այդ ղոբազնդերում: Նրանց կազմը համալրվում էր զինվորներով, բանակի հրամանատարության կողմից, և այդ ձևով էլ շարունակում էին ծառայությունը:

Նախագահ — Ասում են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներից մի բանիսը³⁸ այդ ջոկատների գլուխն անցած, որոշակի գործողություններ են ծավալել: Ճի՞շտ է:

Ջեվադ բեյ — Դա տեղի չի ունեցել իմ պաշտոնավարության ընթացքում: Տվյալ ժամանակ ես գտնվում էի Եվրոպայում: Դա տեղի է ունեցել իմ բացակայության ժամանակ:

Նախագահ — Որքա՞ն ժամանակ պաշտոնավարեցիք: Ե՞րբ հեռացաք պաշտոնից:

Ձեվադ բեյ — Պաշտոնի անցա 1330 [1914] թվականի դեկտեմբերի սկզբին, իսկ 1334 [1918] թվականի վերջերին թողեցի մայրաքաղաքի պարետի հրամանատարությունը:

Նախագահ — Եվրոպայում եղաք:

Ձեվադ բեյ — Այո՛, ընդհանուր զորահավաքի ընթացքում գտնվում էի Եվրոպայում: 1330 թ. դեկտեմբերին նշանակվեցի մայրաքաղաքի պարետ:

Նախագահ — Ձեզանից առաջ ո՞վ էր ղեկավարում «Թեշքիլաթ-ը մահսուկան»-ն:

Ձեվադ բեյ — Ինձանից առաջ մայրաքաղաքի պարետը իսաիլ բեյը³⁹ էր: Այդ ժամանակ...

Նախագահ — Իսաիլ բեյի ղեկավարության ժամանակ:

Ձեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի:

Նախագահ — Այդ «Թեշքիլաթ»-ը զինվորական հրամանատարության կողմից էր սահմանվել:

Ձեվադ բեյ — Մի ժամանակ այն ստեղծվեց ռազմական մինիստրությունում:

Նախագահ — [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ ձեվով է օժանդակել այդ «Թեշքիլաթ»-ին:

Ձեվադ բեյ — Ես չեմ հիշում, թե կենտրոնական կոմիտեն ի՞նչ օժանդակություն է ցույց տվել: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի օժանդակություն ցույց չի տվել:

Նախագահ — Այդ դեպքում ի՞նչ դրդապատճառներով են դուկտ. Նազըմ բեյը և մյուսները ենթարկվել ձեզ:

Ձեվադ բեյ — Երբ ես պաշտոնի անցա, նրանք արդեն գտնվում էին դրա կազմում: Մեծարգո փաշա, ես տեղեկություն չունեմ նախկին [նշանակումների] մասին:

Նախագահ — Այդ ջոկատների կազմը նվազել է: Հետագայում, որտեղից էր այն համալրվում:

Ձեվադ բեյ — Կամավոր ջոկատները անցնում էին բանակի...

Նախագահ — Մի՞թե բանակում կամավոր ջոկատներ կայի՞ն:

Ձեվադ բեյ — Նրանք մտնում էին բանակի անձնակազմի մեջ:

Նախագահ — Այդ մասին ասացի՞ր: Շատ լավ, կազմը նվազելու դեպքում այն որտեղից էր համալրվում:

Ձեվադ բեյ — Այստեղից չէր համալրվում:

Նախագահ — Շատ լավ, որտեղից էր կատարվում:

Ջեվադ բեյ — Այն համալրվում էր ծառայության համար բանակելած զինվորներից:

Նախագահ — Նրանք այդպես խառը ձևով էին ծառայում:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս էլ չգիտեմ: Միայն թե մի քանի ջոկատներ, իբրև թե բանակում ծառայելու համար սպաների և զինվորների հետ ...

Նախագահ — Հանձնվել են մի շարք վալիների տրամադրությանը: Այդ հրամանը ի՞նչ ձևով եք տվել:

Ջեվադ բեյ — Ես տեղեկություն չունեմ: Կարելի է ստուգել իմ պաշտոնավարության ընթացքում կամավոր մեկնած ջոկատների թղթապանակները: Նրանց գտնված և ծառայած վայրերի մասին կարելի է տեղեկանալ նաև նրանց հրամանատարներից:

Նախագահ — Պատերազմական դրության պատճառով նրանց թիվը քնական է, որ նվազում էր: Այդ ուղղությամբ ինչպիսի՞ միջոցներ էիք ձեռնարկում:

Ջեվադ բեյ — Ստամբուլից մեկնելուց հետո մենք ոչ մի հարաբերություն չէինք ունենում նրանց հետ:

Նախագահ — Եթե ձեր պաշտոնավարությունը միմիայն այստեղի համար էր, արեմն դրանք ստեղծված պետք է լինեին պատերազմի սկզբում մի քանի ամիսների համար: Բայց նրանց գործունեությունը շարունակվել է: Մի՞թե դուք իրազեկ չպետք է լինեիք նրանց հետագա գործերի ընթացքի մասին:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, նրանց գործունեությունը չի շարունակվել: Ռազմական միջիստրությունից ստացված հրամանի համաձայն կամավոր «Թեշքիլաթ»-ի [գործունեությունը] վերջ է տրվել:

Նախագահ — Այդ ե՞րբ:

Ջեվադ բեյ — Հունվար ամսվա ընթացքում: Այդ մասին ռազմական միջիստրության կողմից բանակներին և զորամիավորումներին ուղղված հրամանի մի օրինակը գտնվում է ինձ մոտ:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Ջեվադ բեյ — 1330 [1914] թվականի ...

Նախագահ — Այդ թվականից հետո մի՞թե «Թեշքիլաթ»-ը լուծարքի ենթարկվեց:

Ջեվադ բեյ — Ստացված հրամանագրում նշված էր գոյություն ունեցող ջոկատները ուղարկելու մասին: Բանակի հրամանատարներին առաքված գրությունը նույնությամբ ուղարկել էին ինձ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս էր այդ շրջաբերականի բովանդակությունը:

Զեվադ րեյ — «Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին: Չեթենների կազմակերպությունը⁴⁰ տրված ռազմական միևնույնության հրամանի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Քեշեքիլաթ»-ի չեթենների համալրված [ջոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այնուհետև վերջ է տրվելու չեթենների ստեղծմանը: Ուղարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին»:

Այս հրամանը տրվելուց հետո առկա [ջոկատները] ուղարկվեցին և այդ աշխատանքներին վերջ տրվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Զեվադ րեյ — 1330 (1915) թվականի հունվարի 21-ին:

Նախագահ — Ո՞վ է ստորագրել:

Զեվադ րեյ — Բանակի հրամանատարության շտաբի անունից Բիհշեր:

Նախագահ — Տվե՛ք դրա պատճենը:

Զեվադ րեյ — Այն իմ դատապաշտպանի մոտ է:

Նախագահ — Ձեր ընթերցածը տվե՛ք, դուք մյուսը վերցրե՛ք:

Դատապաշտպան Խուլուսի րեյ — Հրամայեցե՛ք:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարդացե՛ք:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԵՆԻՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՆԱԿԻ ՇՏԱԲ

ՄԱՅՐԱԶՄԱԿԱՆԻ ՊԱՐԵՏԱՅԻՆ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ
ՍՏԱՄԲՈՒՄ, 1330 թ.
[1915 հունվարի 21]
№ 1117

Ի պատասխան 17 նոյեմբեր 1330 (1914) թվակիր № 159 գրության:

1. Բանակի հրամանատարներին, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ զորամիավորումների և Իզմիրի շրջանի հրամանատարներին:

Չեթենների կազմակերպությանը տրված ռազմական միևնույնության հրամանի՝ բովանդակությունը հետևյալն է.

«Քեշեքիլաթ»-ի չեթենների համալրված [ջոկատները] ուղարկել նշանակված վայրերը: Մինչ այդ ուղարկվածները շարունակելու են ծառայել [բանակում]: Այսուհետև վերջ է տրվելու չեթենների ստեղծմանը:

Շուարկված զինվորները բաժանել զորամասերին և կամ պահեստային գումարտակներին:

Նախագահ — Այստեղ ոչինչ չի ասված չհամալրված «Թեղթիլաթ»-ի [ջոկատների] մասին: Խոսվում է միայն համալրվածների մասին և ոչ մի նշում չկա չհամալրված [ջոկատների] մասին: Խնչ միջոցների ձեռնարկեցիք: Դրանք ցրեցի՞ք, թե՞ ըստ ձեր անձնական հայեցողության գործեցիք:

Ջեվադ բեյ — Բնական է, որ նրանք չընդգրկվեցին [«Թեղթիլաթ»-ի] մեջ, այլ հանձնվեցին բանակի տրամադրությանը և պահեստային զորամասերին:

Դատապաշտպան Խուլուսի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ մասին նըշված է ստորև բերված կետերում:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին), — Որ այդպես է, կարդացե՛ք:

2. Բանտարկյալներին ու դատապարտվածներին բանակի մեջ ընդգրկելու և նրանց ծառայության մասին կազմվում է հատուկ օրենք⁴¹, որի հրապարակումից հետո [վալիները] գործելու են ըստ օրենքի: Ըստ տեղեկադրերի, տարրեր բանտերից ուղարկված 2267 անձերի մասին առայժմ անհրաժեշտություն չկա որևէ գործողություն ձեռնարկելու:

3. Մի հատուկ նպատակի գործադրման համար կազմակերպվող 531 հոգիանոց ջոկատը անհրաժեշտ է համալրել և ուղարկել նշված վայրը⁴²:

4. Բաթումից և շրջակայքից եկած գաղթականներից դեռևս այստեղ գտնվող 335 անձանց անհրաժեշտ է տրամադրել 3-րդ բանակի հրամանատարությանը:

«Թեղթիլաթ»-ը մահսուսեռ-ի հանձնաժողովին. ծանոթանալուց հետո վերադարձնել:

1330 թ. [1914] նոյեմբերի 25

Բանակի շտաբի հրամանատարության անունից [ստորագրել է] Իհհիշը: Ծանոթացվել է [1914 թ. նոյեմբերի] 26-ին:

պատասխանատու քարտուղար

Նախագահ — Այստեղ այդպիսի բան չկա, չհամալրված [ջոկատները] ի՞նչ արեցիք: Ցրեցի՞ք թե՞ համալրեցի՞ք: Դրա մասին այստեղ նըշում չկա: Այս հրամանագիրը նախապես տրված հարցումի պատասխանն է: Այնպես որ, սա ռազմական մինիստրությունից տրված հրաման կամ հրահանգ չէ:

Ջեվադ բեյ — Հավանական է, որ սրա պատճառաբանությունը գտնվի թղթապանակներում: Անշուշտ, ռազմական մինիստրությունից մի

հրաման չեղած, մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարութիւնը չէր կարող նրանց մասին հրաման արձակել:

Նախագահ — Նրանք ինչպիսի՞ զինքներով և ի՞նչ ռազմամթերքով էին զինված:

Ջելվադ բեյ — Նրանք զինված էին ռազմական մինիստրութիւնից, բանակի շտաբից հառկացված զինքներով:

Նախագահ — Ի՞նչ մականիշի և տեսակի [զինքներով]:

Ջելվադ բեյ — Որքան ես հիշում եմ, սկզբում տրվածը «մարտին»⁴⁰ էր:

Նախագահ — Նրանք հեծյալներ կամ թնդանոթաձիգներ ունեի՞ն:

Ջելվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Բեռներ և ծանրութիւններ տեղափոխելու հարմարանքներ:

Ջելվադ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Սրանց հրամանատարները ուղղակի ռազմական մինիստրութեան հետ էի՞ն կապվում, թե՞ ձեզ հետ:

Ջելվադ բեյ — Հավանական է, որ նրանց կապը բանակի հրամանատարների հետ էր:

Նախագահ — Ուղղակի նրանց հետ:

Ջելվադ բեյ — Բանակի հրամանատարութեան հետ ուղղակի կապվելու իրավունք չունեին:

Նախագահ — Նրանց գլխավորեում գտնվող հատուկ հրամանատարներն ինչ ձևով էին կապի մեջ մտնում կենտրոնի հետ:

Ջելվադ բեյ — Իհարկե, այդպիսի կապ գոյութիւն ունեցել է: «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի մեջ այդ թղթակցութիւնները պահող պաշտոնյաներ կային: Ես չեմ կարողանում հիշել, թե ի՞նչ ձևով էր կատարվում այդ կապը:

[Անկաբայի ճախիկին պառգամավոր, «ճատակ կազմակերպության» անդամ Արիֆ բեյի հարցաճննարկումը]

Նախագահ — Ինչպե՞ս ստեղծվեց «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն:

Արիֆ բեյ — Բալկանյան պատերազմի վերջերին Սուլեյման Ասքերի բեյը ծառայում էր Արևմտյան Թրակիայում, այնտեղ միևնույն նպատակի համար նրա հետ աշխատակցել էին մի շարք գործընկերներ: [Պատահաբար] հետո, սրանք դեռևս ծառայելու համար ոչ մի տեղ չէին նշանակվել: Երբ ընդհանուր զորահավաք հայտարարվեց, նրանց միջոցով ստեղծվեց «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն: Զորահավաքի ընթացքում,

երբ գործերը շատացան, շորս հոգի, մի հանձնաժողովի ձևով հալած-վեցինք ռազմական մինիստրութիւնում: Այդ թիւում ես, Սուլեյման Աս-քերի բնյը, գոկտ. Նազըմը, ինչպես նաև հասարակական անվտանգու-թյան տնօրէնը:

Նախագահ — Ասացեք նաև հասարակական անվտանգության տնօ-րենի անունը:

Աքիֆ բնյ — Ազիզ բնյ, էֆենդի... Տվյալ վայրերի իրադրութիւնը ժանեթ հայրենասեր մարդկանց ուղարկեցինք Ռուսաստանի խորքերը և նրանց միջոցով մի «Թեշքիլաթ» ստեղծեցինք մահմեդական բնակչու-թյան շրջանում: Մեր բանակը այնտեղ մտնելու դեպքում այդ «Թեշքի-լաթ»-ը օժանդակութիւն էր ցույց տալու և ընդհանրապես հետեւելու էր ռուսական բանակի տեղաշարժերին: Միևնույն ժամանակ, պահեստներն ու այլ կենտրոնատեղիները պայթեցնելու համար ուղարկեցինք անհրա-ժեշտ ռազմամթերք: Այսպիսով, [ռազմական] գործողութիւնները ժա-վալվելու ընթացքում, ռազմաճակատի թույլ մասերում, այսինքն՝ ապա-կենտրոնացված զինվորական շրջաններում, հայրենիքը պաշտպանելու համար կամավոր հիմունքներով ստեղծեցինք մի «կազմակերպութիւն»: Էֆենդի, մոտավորապես 5—6 ջոկատներ ուղարկեցինք, որոնք անձնվի-րաբար ծառայելով հայրենիքին՝ երկար ժամանակ պաշտպանեցին ծով-եզրյա և այլ թույլ վայրերը:

Նախագահ — Ինչի՞ց էր կազմված պարետային հրամանատարու-թյան տակ գտնվող «Թեշքիլաթ»-ը:

Աքիֆ բնյ — Մեր հանձնաժողովը գտնվում էր այսպիսի վիճակում: Ռազմական մինիստրութիւն հետ մեր կապը, մեր որոշումների հաղոր-դումը կատարվում էր Սուլեյման Ասքերի բնյի միջոցով: Նրա զնալուց հետո կարճ ժամանակով մայրաքաղաքի պարետային հրամանատարու-թիւնում նշանակվեց Խալիլ բնյը: Հետագայում նա էլ մի զինվորական դիվիզիայի հետ մեկնեց [ռազմաճակատ]: Այնուհետև պարետային հրամանատարութիւնում նշանակվեց Զեվադ բնյը: Տրիպոլիում⁴⁴ և այլ վայրերում հատուկ սպաների ղեկավարութիւն տակ մասնաճյուղեր ունեինք: Այսինքն՝ «Թեշքիլաթ»-ը ուներ իր մասնաճյուղերը, այնպես, որ, մեր հանձնաժողովը գտնվում էր լեզալ վիճակում:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ»-ը քանի՞ մասնաճյուղ ուներ:

Աքիֆ բնյ — Էֆենդի, ընդհանուր թիվը չեմ կարողանում լավ հի-շել. կարծեմ շորս մասնաճյուղ ուներ՝ Ռումելիի, Կովկասի, Աֆրիկայի և Տրիպոլիի մասնաճյուղերը:

Նախագահ — ԵԹԵՂԵԽԻԱԹ-ը մահուանը-ն որքա՞ն ժամանակ գոյու-թյուն ունեցավ: Ե՞րբ կազմալուծվեց:

Արիֆ բեյ — Կարծեմ այն կազմալուծվեց զինադադարի ժամանակը 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջերին մենք ցրվեցինք: Այդ թվակա-նին էնվեր փաշայի նշանակումով պաշտոնավորում էր Զեզաիրցի Ալի բեյը: Նա ոռճիկով, այսինքն՝ պաշտոնապես էր նշանակված, իսկ մենք ժառանգում էինք անվճար: Այդ ժամանակ էլ մեր հանձնաժողովի պարտա-կանությունը ավարտվեց:

Նախագահ — Ո՞ր թվականին:

Արիֆ բեյ — 1331 (1915) թվականի ապրիլի վերջին:

Նախագահ — Մինչև այդ թվականը ձեր կապը [ուղղական] մի-նիստրություն հետ է՞ր:

Արիֆ բեյ — Մինիստրությունը մեզ արտոնություն էր տվել: Կա-պը գոյություն ուներ⁴⁵:

Նախագահ — Բնական է, որ այստեղից ուղարկվող չոկատների քնդ-հանուր թիվը պիտի պահպանվեր: Ինչպե՞ս էր կատարվում նրանց համա-լրումը:

Արիֆ բեյ — Նրանք ենթարկվում էին բանակին: Նրանց համալը-րումը կատարվում էր բանակի կողմից: Միառժամանակ հետո, այսին-քըն մի բանի ամիս հետո, նրանք անցնում էին բանակի անձնակազմի շարքերը: Մեզ հետ ոչ մի առնչություն չուներին: Նույնիսկ առաջին հեր-թին գնացողներից մնացել էր 50 հոգի: Նրանց թիվը կատարելապես նը-վաղեց, քանի որ նրանք կուլեցին հերոսաբար:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ կանոնավոր դորքը գտնվում էր խառը վիճակում:

Արիֆ բեյ — Այո՞, մասամբ այդպես էր: Հատկապես վերջերս, Տրա-պիզոնի շրջակայքում համարյա թե այդպես էր:

Նախագահ — Դուք գիտե՞ք, որ մի շարք վիլայեթներում այդ ջո-կատներից մի քանիսը ենթարկվել են վալիների հրամանատարությունը:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի, երբեք վալիների հրամանատարությունը չեն տրվել: Միմիայն, սահմանամերձ շրջանում գտնվող վիլայեթները վալիները, այդ թվում Տրապիզոնի և էրզրումի վալիները, օգնություն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարվում էին այդ վայրերի ԵԹԵՂԵԽԻԱԹ-ը մահուանը-ի մասնաճյուղերի անդամները: Տվյալ վայրե-րում մի քանի մասնաճյուղեր էին ստեղծվել: Հետագայում դրանք էլ վերացվեցին:

Նախագահ — Այդ գործողութիւնների ընթացքում նրանք երբեք ձեռք չեն դիմել:

Արիֆ բեյ — Սկզբնական շրջանում «Մեզ զինվորներ ուղարկեք» տեսելով, մի քանի դիմողներ եղան: Հետագայում ռազմական մինիստրութիւնը հայտնեց որ «Դուք մի խառնվեք [«Փնշքիլաթ»-ի] գործունեութիւնը, նրանք ենթարկվում են բանակներին»: Մենք չմիջամտեցինք»:

Նախագահ — Համալրման խնդրում եղած պահանջարկը նրանք ուղարկեցին ձեռք էի՞ն ներկայացնում:

Արիֆ բեյ — Ո՛ր, էֆենդի, չեմ հիշում:

Նախագահ — Երբեք փող ուղարկվել է, թե՞ ոչ:

Արիֆ բեյ — Փող ուղարկվելը չեմ կարողանում հիշել:

Takvim-i Vekayi, 4 Mayıs 1335 (1919) № 2543

ԵՐՐՈՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1919 թ. մայիսի 6

[«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ֆաբրուար Միդհատ Շյուբի բեյի հարցաֆենությունը]⁴⁷:

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Տեղահանութեան և կոտորածի հարցում կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի՞ դիրքորոշում ունի:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Տեղահանութեան հարցի մասին չգիտեմ, որովհետեւ այն տեղի է ունեցել զինվորական տնտանկյունից, ինչ որ պատերազմական գործողութիւնների հետ կապված: Ուստի այդ հարցի մասին ոչինչ չգիտեմ: Կոտորածի հարցում կենտրոնական կոմիտեն և քոլոր ընկերներս կատարելապէս դեմ էինք: Նույնիսկ շատ էինք նեղվում, երբ հեռավոր տեղերից կամ կոտորածի վայրերից եկած մարդկանցից այդպիսի լուրեր էինք առնում: Ես անձամբ այդ մասին ղեկուցեցի ներքին գործերի մինիստրութիւնը՝ հայտնելով. «Ժմացանք, որ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունենում, դա ճիշտ բան չէ...»: Իմ ղեկնւյցին ներքին գործերի մինիստրութիւնից տրվեց հետևյալ պատասխանը. «Ստուգող հանձնաժողով եմ ուղարկելու, վատահ եղեք, հանգիստ եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի քանի հարյուր հոգի ձերազնայեցին և հանձնվեցին ռազմական առյուծին, մի քանիսը մահվան են դատապարտվելու»: Այդ ձևով ինձ կատարելապէս հանդարտեցին. տեսելով նաև, որ «դրա համար անհանգստանալու պատճառ չկա»:

[Կենտրոնական կոմիտեի անդամ Զիա Գյոֆալիի հարցախոսքը]

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Թեղքիլաթ-ը մահսուսե»-ի միջև ինչպիսի՞ կապ կար:

Զիա Գյոֆալի — «Թեղքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը կապ չունի: Այն ստեղծված էր ռազմական միևիպտություն կողմից և կատարելապես գոնովում էր նրա տրամադրության տակ: «Թեղքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ռազմական միևիպտության հակոդության ներքո մի պաշտոնական հիմնարկություն էր: Մենք տեղյակ չենք տեղահանության և կոտորածի հետ նրա ունեցած առնչության մասին: Այդ մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չի հասել:

Նախագահ — Կոտորածի մասին կենտրոնական կոմիտեն ոչ մի բան չէ՞ր լսում:

Զիա Գյոֆալի — Շատ ուշ: Իսկական եղելության մասին մեզ պարզ տեղեկություն չէր հասնում, մեզ շատ թեթև լուրեր էին գալիս:

Նախագահ — Ի՞նչ ձեռնարկեցիք այդ կապակցությամբ:

Զիա Գյոֆալի — Այդ խնդրի հետ կապված կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնապես մի բան ձեռնարկելու իրավասություն չունի, սակայն կենտրոնական կոմիտեի անդամները անձամբ դիմում էին ներքին գործերի միևիպտությանը կամ էլ մյուս միևիպտներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ դալը կամ ինչ ձևով տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի: Իր հերթին ներքին գործերի միևիպտությունը պատասխանում էր, որ մի շարք ստուգող հանձնաժողովներ են ուղարկված, որ ստեղծված են ռազմական ատյաններ, որ հանցագործները հանձնվել են ռազմական ատյանին և հետաքննություններ են կատարվում:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությամբ պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վայրերում մասնակցություն են ունեցել և Նուշիսկի հիմնական դեր են խաղացել [տեղահանության և կոտորածի] խնդրում: Այս մասին մի՞թե կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ չէր:

Զիա Գյոֆալի — Ո՛չ:

Նախագահ — Օրինակ, Բեհադդին Շաքիր բեյը, դոկտ. Նազըմ բեյը, Գիտե՞ք, որ իրականում իրենք են կազմակերպել [կոտորածները]:

Զիա Գյոֆալի — Տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Ինչպի՞ս կարող է պատահել, որ կենտրոնական կոմիտեն այդ մասին տեղեկություն չունենա: Զի՞ որ նրանք անձամբ ջո՞ր-

շաղապել են վիլայեթներում, սանջակներում և անհրաժեշտ կարգադրութ-
յուններ արել:

Զիա Գյոֆալի — Մենք տեղյակ չէինք, այլապես անհրաժեշտ մի-
ջոցներ կձեռնարկեինք:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի իրազեկ լինելու մասին բա-
վականաչափ թվով գրավոր ապացույցներ կան:

Զիա Գյոֆալի — Վիլայեթներից համագումարներին եկած պատ-
գամավորներն այդ մասին ոչ մի բան չեն ասել: Մենք ռորտեղից կարող
էինք տեղեկանալ:

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի անդամների վիլայեթ գոր-
ծողվելու հարցին համագումարն է՞ր հավանություն տալիս:

Զիա Գյոֆալի — Համագումար եկածները, եթե իմանային, որ նը-
ժան մարդիկ միջամտել են վիլայեթներում տեղի ունեցած այդ դեպքե-
րին, անշուշտ մեզ կասեին այդ մասին: Համագումարում մեկը ձայն
վերցնելով կասեր, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը այսպես է արել և կամ
Նայիլ բեյը այնպես է արել: Բնական է, որ դրա հիման վրա էլ անհրա-
ժեշտ միջոցներ կձեռնարկվեն: Սակայն ո՞չ վիլայեթներից եկած պատ-
գամավորները, ո՞չ էլ պատվիրակները այդպիսի տեղեկություն չեն տը-
վել: Ոչ մի բան չեն հասցնել նաև կենտրոնական կոմիտեին⁴⁸:

Նախագահ — Սրանից հասկացվում է, որ նրանք այդ մասին պետք
է, որ անպայման տեղեկություն տային: Բայց, պարզվում է, որ այստեղի
կենտրոնն ու արտաքին մասնաճյուղերը միաձայն հավանություն են տը-
վել այդ գործի իրականացմանը:

Զիա Գյոֆալի — Ինչպե՞ս կարող է պատահել, էֆենդի: Այդքան
պատգամավորների միջից մի՞թե մեկը չէր կարող լուր տալ այդ մա-
սին:

Նախագահ — Բնական է, որ անհրաժեշտ կլինեի լուր տալ, քանի որ
հնարավոր չէր գտնվել վիլայեթում և իրազեկ չլինել կոտորածի մա-
սին: Օրինակ, Տրապիզոնում գտնվող Նայիլ բեյը կոտորածին ակա-
նատես լինելով, ինչպե՞ս կարող էր վերադառնալ այստեղ և ոչինչ չա-
տեր այդ բոլորի մասին: Ուրեմն, նշանակում է, որ [կենտրոնական կոմի-
տեն] ոչ միայն իրազեկ է եղել, այլև հավանություն է տվել այդ խնդրին:

Զիա Գյոֆալի — Անշուշտ, 300 հոգուց բաղկացած համագումարի
մեջ պետք է, որ իրազեկ մարդիկ գտնվեին: Եվ նրանց մեջ կարող էին
լինել այնպիսիները, որոնք համամիտ չլինեին կոտորածին: Ձեր ասածի
նման, տվյալ վայրերում կարող էր մեկը համամիտ լինել, իսկ մյու-

սը ուշ, Հասկանալի է, որ այդպիսի մարդիկ եղել են և նրանք պետք է, որ այդ մասին տեղեկացնենին:

Նախագահ — Իսկ դուք ասում եք, որ այդ մասին տեղեկություն չեն տվել: Մինչդեռ դրանով ապացուցվում է, որ այդ հարցին միաձայն համանություն է տրված եղել: Այնպես որ, համագումարում գտնվող 300 անձերը բոլորն էլ այդ մտքին են եղել:

Այս Գյոֆալփ — Ինչպե՞ս կարող է լինել: Ձե՞ որ նրանք տարբեր վայրերից են դալիս և նրանց մեջ եղել են տարբեր կրթության հայեր, հույներ, հրեաներ: Մի խոսքով, նրանց մեջ եղել են բոլոր ազգութայիններին պատկանող անձինք: Մի՞թե նրանք կարող էին համանություն տալ այդ խնդրին:

Նախագահ — Հասկանալի է, որ կոտորածը բոլոր վայրերում տեղի չի ունեցել: Այն վիլայեթներում, որտեղ կոտորած է եղել, այդտեղի [կուսակցության] մասնաճյուղի անդամն է պատգամավոր ընտրվել: Եվ համագումարին եկողներն էլ նրանք են, ովքեր իրազեկ էին կոտորածին:

Այս Գյոֆալփ — Ոչ մասնաճյուղական պատգամավորներն են եղել, մի՞թե նրանք էլ համանություն են տվել:

Նախագահ — Իրենց տեղամասերում ընտրված և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության համագումարին եկածներին, օրինակ՝ էրզրումի, Տրապիզոնի, Դիարբեքիրի և այլ տեղերից եկած, կոտորածին 20 հոգու համամիտ լինելը, չի նշանակում, որ համագումարի բոլոր 300 մասնակիցներն էլ համամիտ են եղել:

Այս Գյոֆալփ — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացինք, համագումարում մեկը պիտի ասեր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն տեղյակ լիներ կոտորածի մասին: Այդ ժամանակ մենք էլ կիմանայինք:

Նախագահ — Կուսակցության գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բնյն ասաց, որ կենտրոնական կոմիտեն թեթևակի տեղյակ է եղել կոտորածի մասին և դիմել է ներքին գործերի մինիստրությանը, որ այն կանխվի:

Այս Գյոֆալփ — Այո, այդ ես էլ ասացի:

Նախագահ — Այդ դեպքում, ինչպե՞ս է, որ [կենտրոնական կոմիտեն] իրազեկ չի եղել:

Այս Գյոֆալփ — Այդ մասին ես էլ ասացի, բայց թե գործնականում ուղեւոր էին կոտորածի մեղսակիցները...

Նախագահ — Հետաքննության ընթացքում կրացահայտվի:

Այս Գյոֆալփ — Մենք այդ մասին տեղեկացանք շատ ուշ: Լուրերը արագորեն չէին հասնում:

Նախագահ — Այդ շրջանների պատգամավորներին և պատասխանատու քարտուղարներին պետք է հանցադործ համարենք, այդպես չէ՞։
Զիա Գյոֆալի — Եթե նրանց կատարած հանցանքը հաստատվեր։

Նախագահ — Ոչ մեկինը չհաստատվեց։

Զիա Գյոֆալի — Պարբերդի պատասխանատու քարտուղարի վերաբերյալ մի բողոք էր/եկել։ Պարզելու համար մի պաշտոնյա ուղարկեցինք։ Նա էլ գրեց, որ ոչ մի բան չկա։ Համենայն դեպս, ինչ որ բան եղել է, որ հետաքննող հանձնաժողովը իր զեկուցագրում պահանջում էր նրա պաշտոնանկությունը։ Մենք էլ անմիջապես ընդունեցինք այն։

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն ինչպիսի տեսակետ ունի կոտորածի մասին։ Դեմ է՞ր, թե՞ կողմ։

Զիա Գյոֆալի — Անշուշտ գեմ էր։

Նախագահ — Հապա ինչու՞ այդ կապակցությամբ վճիռ չեք կայացրել։ Այդ հարցը քննարկել ե՞ք։

Զիա Գյոֆալի — Այդ լուրերը առնելուց հետո բոլորն էլ անիծում և ստեղծությամբ էին խոսում այդ մասին։

Նախագահ — Տեսնում եք, պարզվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն իրազեկ է եղել։

Զիա Գյոֆալի — Թեթևակի և շատ ուշ լուր առնելով...

Նախագահ — Ուշ կամ կանուխ, իրազեկ լինելուց հետո ի՞նչ որոշում ընդունվեց։

Զիա Գյոֆալի — Անշուշտ դիմեցինք մինիստրներին, նրանք էլ հետաքննող հանձնաժողով ուղարկեցին, ռազմական դատարաններ ստեղծվեցին, ստուգումներ կատարվեցին։

Նախագահ — Շատ լավ, այդ որոշմանը կամ միջոցառմանը հետամտա եղա՞ք։ Դուք վստահ ե՞ք, որ այդպիսի նախաձեռնություններ կատարվել են։

Զիա Գյոֆալի — Եթե սուտ տեղեկություններ տային, ինչպե՞ս կաբող էինք վճիռ կայացնել։

Նախագահ — Ուրեմն, միջոցառումներ եղե՞լ են։

Զիա Գյոֆալի — Հանձնաժողովների գնալը տեսնում էինք։ Այդ հանձնաժողովները նշանակվում էին այստեղ և այնուհետև ուղարկվում վիլայեթները։

Նախագահ — Շատ լավ։ Դուք յուրաքանչյուր վիլայեթում ներկայացուցիչներ ունեի՞ք։ Այդ հանձնաժողովների գործունեությունը ստուգվում է՞ր նրանց միջոցով, թե՞ ոչ։

Այա Գյոֆալի — Մի շարք մարդիկ այնտեղ դատի են տրվել, մահ-
վան են դատապարտվել: Այս բոլորի մասին տեղեկություն առնում էինք:
Քնական է, որ այդ գործերին վերաբերող փաստաթղթերը գտնվում են
գլխավորական դատարաններում:

Դատախազ՝ Մուստաֆա Նազմի բեյ — Ինչպե՞ս կարող եք պայացու-
ցել, որ կոտորածի հարցում դուք դեմ եք եղել: Ի՞նչ եք ձևակերպել այդ
ուղղությամբ:

Նախագահ — պատասխանե՛ք դատախազի հարցին:

Այա Գյոֆալի — Բաղժաթիվ անգամ բողոքարկել ենք միևիստե՛ն-
երին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպեսզի այդ հանձնաժողովները
ուղարկվեն ... Ուրիշ ի՞նչ կարող էինք անել:

Նախագահ — Ձեր դիմումը բանավոր էր կատարվում, թե՛ գրավոր:

Այա Գյոֆալի — Անշուշտ բանավոր, քանի որ պաշտոնապես մի-
ջամտելու իրավասություն չունեինք: Կենտրոնական կոմիտեն պաշտոնա-
պես չէր կարող միջամտել:

Նախագահ — Ի՞նչ եք կարծում, տեղի ունեցած այդ վատ արարքների
համար պաշտոնյաներին հետաքննության ենթարկելը մի՞թե չէր մը-
նում ձեր պարտականությունների մեջ:

Այա Գյոֆալի — Տեղեկանալուց հետո անշուշտ կատարում էինք:

Նախագահ — Գործնականում ի՞նչ եք արել այս հարցի կապակցու-
թյամբ, ո՞ր պատասխանատու քարտուղարին հանդիմանեցիք կամ պատ-
ժեցիք:

Այա Գյոֆալի — Ինչպես մի քիչ առաջ ասացի, լսեցինք, որ Բու-
սայի մեր պատասխանատու քարտուղարը [հայերի] լքյալ գույքից մի
տուն է վերցրել:

Նախագահ — Տան հարցը ուրիշ է, կոտորածի վերաբերյալ ...

Այա Գյոֆալի — Այդ մասին լսեցինք: Այն, ինչ-որ լսում էինք, բը-
նական է, քննարկում էինք:

Նախագահ — Տեղեկանալով այդ մասին, միևիստե՛ններին դիմեցիք
արդյո՞ք: Այդ մասին խոսե՛ք:

Այա Գյոֆալի — Էֆենդի, իմացանք, որ կոտորած է տեղի ունենում,
բայց մեզ չտեղեկացրին, որ այդ կոտորածների հետ մեր պատասխա-
նատու քարտուղարները կապ ունեն: Մենք կարող էինք քննության են-
թարկել միմիայն մեր պատասխանատու քարտուղարների գործերը:

1885 (1919) թ. մայիսի 8

(Զիա Գյոնֆալվի հարցախոսքները)⁵⁷

Նախագահ — Կուսակցության մի շարք ներկայացուցիչներ, գնալով Միլաս, Կաստամունու, Էրզրում, Յոզղաթ և այլ վիլայեթներ, որոշակի հրահանգներ են տվել: Դուք տեղեկություն ունե՞ք այդ մասին:

Զիա Գյոնֆալվի — Ո՛չ:

Նախագահ — Բնհանգդին Շաքիր բեյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

Զիա Գյոնֆալվի — Կենտրոնական կոմիտեն ծածկագիր չի ունեցել, առտի նա էլ չպետք է ունենար:

Նախագահ — Հատուկ օգտագործելու համար նրան ծածկագիր է տրվել և գրանով նա մի շարք վայրեր գաղտնի հրամաններ է ուղարկել: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զիա Գյոնֆալվի — Տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Դուք կատարելապես վստա՞հ եք, որ կենտրոնական կոմիտեն չի իմացել այդ մասին:

Զիա Գյոնֆալվի — Ես չեմ լսել:

[Ռիզա բեյի հարցախոսքները]

Նախագահ — Ռիզա բեյ, ասում են, որ երկու տեսակ «Թեշքիլաթ-ը մահսուս» է եղել: Մեկը գործել է ռազմական միևնույնության, իսկ մյուսը՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից: Դուք, ա՞րդ մեկի հետ եք աշխատել:

Ռիզա բեյ — Ես չգիտեմ, որ երկու տեսակի «Թեշքիլաթ-ը մահսուս» է եղել: Մինչև զորահավաքը ես գտնվում էի Տրապիզոնում: Դեռևս, պատերազմը սկսվելուց առաջ այդտեղ էին ուղարկում որոշ մարդկանց: Ես նրանց ուղարկեցի Կովկաս: Երբ պատերազմը սկսվեց, իմ ձեռքի տակ 3000 վրացի կար: Ես ենթարկվում էի բանակի հրամանատարության:

Նախագահ — Բնհանգդին Շաքիր բեյը մի շարք լիվաներ շրջագայելով՝ գաղտնի հրահանգներ է տվել: Դուք տեղյակ չե՞ք այդ մասին:

Ռիզա բեյ — Ո՛չ, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Բնհանգդին Շաքիր բեյը ծածկագիր ունեցե՞լ է, թե՞ ոչ:

Ռիզա բեյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Գրեթե՞ք, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյի այդ շրջագայությանից հետո սկսել են տեղի ունենալ [հայերի] տեղահանութիւնն ու կոտորածները:

Ռիզա բեյ — Ես հետագայում այստեղ իմացա այդ մասին⁵¹:

Takvim-i Vekayi, 8 Mayıs 1335 (1919) № 3549

ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՏԵ

[Ջեվադ բեյի հարցախոսութիւնը]

Նախագահի կարգադրութեամբ արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է Ջեվադ բեյի կողմից դրված հեռագրերը:

ԲԵՀԱՆԳԻՆԻ ՇԱԳԻՐ ԲԵՅԻՆ

Կոմիտեն պահանջում է դաւաժանի հալիլին պատժել: Ավանդադրված դրամը փառապանքի վերցվելով՝ անհրաժեշտութեան դեպքում բաժանվելու է բնակչությանը⁵²:

Նազրմ, Աբիֆ, Ազիզ
Ռամադանեցված է՝ Ջեվադ

1330 թ. (1915) հունվարի 8

Գրգապատճառը՝ խորհրդանշ՝ դրամ հավաքելն է:

ՏՐԱՊԵՋՈՆԻ ՎԻԱՅԵԹԻՆ

Քաղաքային կազմակերպության տնօրեն Ահմեդ էյալ բեյին և դարձնակերներին հանձնելու համար հեռագրով 50 օսմանյան լիրա է ուղարկված: Շտապ վերադառնալու մասին իրենց ծանուցեք:

Մամուրալի պարեա Ջեվադ

1331 թ. (1915) մարտի 7

Նախագահ — Մի հեռագիր էլ կա, ուր նշված է դրամ շուղարկելու մասին: Մինչդեռ, այստեղ դրամ ուղարկելու մասին հեռագիր է տրված: Այդ դրամը ինչու՞ տվիք այդ մարդկանց:

Ջեվադ բեյ — Մեծարգո փաշա, բոլորովին չեմ հիշում:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն ձեր տրամադրութեան տակ հղած ժամանակ զինվորական կազմակերպություն է եղել, մինչդեռ, դուք դրամը ուղարկել եք ոչ զինվորական պաշտոնյաներին: Բացի այդ, հեռագրի ներքևի մասում լուսանցքային նշում կա, ուր ասվում է, որ այդպիսի կարևոր հեռագրերի բնագրերը ըստ օրենքի վերադարձվում են, որ այն վերաբերում է «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին և անհրաժեշտ է թաքցնել, ինչ է նշանակում այս (կարդում է հեռագիրը):

ՔԵՆՏԵՐԻԱԹ-Ը ՄԱՀՍՈՒՄՆԵՐ

Հաս օրենքի հեռագրերի ընդգրկը վերագրվում են, բայց պահեք այնպեղ:

1915 թ. հունվարի 8

Ջեվադ

Նախագահ — Խալիլ փաշայի կողմից Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղարկված հեռագրերը, որոնք կարգացվելու են հիմա, պարզորոշ ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել: (Փարառուղարը կարդում է):

ՄԻԴՀԱՏ ՇՅՈՒՔՐԻ ԲԵՅ ԷՋԵՆԻԵՆ

Հարգելի եղբայրս:

Իզմիթի, Բրուսայի, Բանդրամալի, Բալթեթի և այլ վայրերի պատասխանատու քաղաքացիների միջոցով մեկ շարքով ընթացքում հատուկ մարդկանց զաղտնապես հաժարելու հնարավորություն մասին խնդրված էր տեղեկություն տալ:

13 թեշրին-ի օրնի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 13]

Ազիզ, Արիֆ, Նազմ, Խալիլ

ԻԶՄԻՏԻ ՄՈՒԹԱՍԱՐԻՆՈՒԹՅԱՆ

Առաջնորդ նշանակված երեք հոգու ընտանիքներին հեղական տասնհինգ լիրա տվեց: Դրամը գտնվում է փաստատանը: Այս հեռագիրը ցույց տվեք առաջի պաշտոնյային: Զեքեի անվան տակ ցանկություն ունեցող 100 հոգուն ճամփու գրեք զինվորի անվան տակ և այդ մասին տեղեկացրեք մեզ: Բանտարկյալների ազատ արձակման մասին մինիստրությունից⁵⁴ հրաման է տրվելու:

16 թեշրին-ի օրնի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 16]

Խալիլ

[Ջեվադ բեյը կցկտուր պատասխաններ է տալիս, որ ինքը եվրոպայում է գտնվել ավյալ ժամանակ և կապ չի ունեցել այդ բոլորի հետ]:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի ստեղծման մասին կայսերական հրամանագիր եղե՞լ է, թե՞ ոչ:

Ջեվադ բեյ — Չգիտեմ:

Նախագահ — Ինչպես կարող է պատահել, որ առանց կայսերական հրամանագրի մի հիմնարկություն կից մի մասնաճյուղ բռնկվի:

Ջեվադ բեյ — Տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե տեղեկություն չունեք: Առանց ձեր ծառայության նպատակը իմանալու, ինչպե՞ս եք պաշտոնավարել այդ հիմնարկում:

Ջեվադ բեյ — Ռազմական մինիստրութեան կողմից նշանակված պաշտոնյաներ, սպաններ են հղել:

Նախագահ — Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինիստրութիւն Թալաաթ բեյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը ցույց է տալիս, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը կապ է ունեցել «Թեշքիլաթ-ը մահաուսե»-ի հետ: Նույնիսկ միջամտել է պատերազմական գործողութիւններին: Կարգացե՛ք: (Քարտուղարը կարդում է):

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԹԱԼԱԱԹ ԲԵՏԻ ՄԵՋՈՑՈՎ [ՀԱՆՁՆԵԼ]
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Իսմայիլ ՀաքքըՑ բեյի ժամանումից հետո, շտաբում իմ պարտականութիւնը ավարտված համարելով՝ պատրաստովում էի Արզվինում գտնվող զինվորական ուժերի գլուխը անցնել: Երեկ մասամբ տեղ հասավ «Թեշքիլաթ-ը մահաուսե»-ի համար հասկացված ռազմամթերքը: Իսմայիլ Հաքքը բեյի հետ տեսակցեցի: Նա այն կարծիքին եմ, որ անգործութեան մատնված մարտիկները, եթե աշխատանքային դամարտակներում գտնվող մահաուսեականներին բաժանվի, ապա Արզվինից մինչև Մուրղու գտնվող և բաւար միջոցներից զուրկ «Թեշքիլաթին» որոշակի ուժով օգնած կլինեմ: Բասնէի կողմերում 250-ի մոտ ընտիր հնձյալներ ունեմ, որանց Արզվին տեղափոխելու կամ բանակի փկուսեցում, քներին օժանդակելու հարցում դեռես որոշակի վճիռ չի կայացված:

Բեհաէդդին Շաքիր բեյ

(հեռագրի հակառակ երեսին գրված է)

ԲԵՀԱԷԴԴԻՆ ՇԱՔԻՐ ԲԵՏԻՆ

17 քնդին-ի սանի 1330 թ.
[1914 թ. նոյեմբերի 17]

Քանի որ այդտեղ այլևս անելիք չունեք, Արզվինից շտապ շարժեք դեպի Տբաղդէն առավել կարեւոր մի պաշտոն ստանձնելու համար: Այստեղից եկող ծակոթ Ջեմալ բեյը ձեզ կբերի անհրաժեշտ հրահանգն ու առաջադրանքը:

Նախագահ — Տեսնու՞մ եք, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ-ը մահաուսե»-ի հետ սերտ հարաբերութեան մեջ է եղել: Նույնիսկ զինվորական տեղաշարժերի մասին կարծիք է հայտնել: Հետո, ձեզ չի գրում, այլ ներքին գործերի մինիստրութիւն:

Ջեվադ բեյ — Իմ պաշտոնավարութեան ընթացքում գնացողները կանոնավորապէս կազմակերպված կամավոր զորախմբեր են հղել: Նա այդպիսիներին եմ ուղարկել: Ավելի ուշ գնացողների մասին տեղեկութեան չունեմ:

Նախագահ — Հիմա այս հեռագրից ի՞նչ եք հասկանում: Մի՞թե չի հասկացվում, որ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը Վեհշիրլաթ-ը մահսուսեա՞ծ մեղ պաշտոնավարութիւն է ունեցել:

Զեվադ բեյ — Վսեմափալլ փաշա, այո՛, հասկացվում է:

Նախագահ — Հետո, ձեզ ուղղված հեռագիրը, լինի: Վեհշիրլաթ-ը մահսուսեա՞ծ հրամանատարութեան կամ նախագահութեան կողմից, կարնոր չէ: Այդ պաշտոնը ինչ-որ ձևով ստանձնել է: Զարմանալին այն է, որ հեռագիրը ձեզ չի հղում, այլ ներքին գործերի մինիստրութիւն: Այս հանգամանքն առանձին ուշադրութեան արժիք է տալիս: Դուք ինչպե՞ս եք մեկնաբանում այդ:

(Դատապաշտպան [հուլուսի բեյը] ուզում է իմանալ հեռագրի տարիթիւը: Նախագահը պատասխանում է. — 17 թեշրին-ի սանը 1330 թ. (1914 թ. նոյեմբերի 17)):

Խուլուսի բեյ — Այն Զեվադ բեյի պաշտոնավարութեան ընթացքում չի եղել:

Նախագահ — Այո՛, մենք չենք ասում, որ այն տեղի է ունեցել Զեվադ բեյի պաշտոնավարութեան ընթացքում: Մենք մատնացույց ենք անում հեռագրի Թալաաթ բեյին ուղղված լինելը: Բացի այդ, շատ պարզ երևում է Վեհշիրլաթ-ը մահսուսեա՞ծ և Բեհաէդդին Շաքիր բեյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութիւն ունեցող կապը: Մի՞թե դուք ես չեք հաստատում այդ:

Զեվադ բեյ — Ինչպե՞ս ասացի, ես կարծում էի, որ այդ պաշտոնյաները, որոնց հետ ես գործակցում եմ, ռազմական մինիստրութիւնից են: Ես չէի կարծում, որ նրանք այլ պարտականութիւններ ունեն այստեղ:

Նախագահ — Դուք ո՞ր թվականին ստանձնեցիք այդ պաշտոնը:

Զեվադ բեյ — 15 կանուն-ի էվլել 1330 թվականին (1914 թ. դեկտեմբերի 15):

Նախագահ — Յւրեմն, մոտավորապես մեկուկես ամսվա տարբերութեան կա:

Զեվադ բեյ — Այո՛, էֆենդի: Ես չգիտեմ, թե դրանից հետո ի՞նչ եղավ: Արդահանի կամ Կովկասի ռազմական գործողութիւններն այլ ընթացք ունեցան, Հրաման եղավ, որպեսզի մերոնք անցնեն երրորդ բանակի հրամանատարութեան տակ: Նույնիսկ հաղորդագրութիւն եղավ, որ այլևս կաթաւորական կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը չկա ...

[Միդհաա Շյաւրի բնյի հաւցախննությունը]

Նախագահն — Օգոստոսի 17 թվագրությամբ էրզրումի վալիի միջոցով ծածկագիր հեռագիր եր ուղարկել, որից պարզվում է, որ կենտրոնական, կոմիտեն խառնվել է պետական գործերին: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

(Քարտուղարը կարդում է հեռագիրը).

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԱԼԻԻ ՄԻԶՈՑՈՎ [ՀԱՆՁՆԵԼ] ԲՆՀԱԷԴԻՒՆ ՇԱՒԻՐ ԲԵՑԻՆ

Այստեղ, մի քանիսի կողմից տրված տեղեկություններից, ինչպես նաև 1330 (1914) օգոստոսի 15 թվակիր ձեր գրությունից պարզվում է, որ հայերը հավանություն չունեն մեզ հետ միատեղ ուղղական գործողություններին մասնակցելու: Ուստի ձեռնարկվող բոլոր միջոցները պետք է գաղտնի պահվեն նրանցից: Պետությունը և կուսակցությունը փափագում է, որ մեր հայ հայրենակիցները մնան ապահով: Այս ուղղությամբ ցանկալի է, որ անհրաժեշտ ջանք գործադրվի՝ նրանց սրտերը հանգիստ պահելու համար: 57:

Միդհաա Շյաւրի բնյ

Միդհաա Շյաւրի բնյ — Այո՛, էֆենդի, ճիշտ է, հիշում եմ: Նախապես ինձանից այդպիսի բան հարցրել էին: Ինչպես ասացի, Բեհաէդդին Շաբիր. բեյը զորահավաքի ժամանակ, պատերազմ հայտարարելուց առաջ, հայրենիքին ծառայելու նպատակով՝ գնացել էր այնտեղ: Մենք տեսապես հարաբերության մեջ էինք այդտեղ գտնվող հայերի հետ: Ընտրությունները միշտ միատեղ էինք անցկացնում դաշնակցության հետ: Անընդհատ շփման մեջ էինք գտնվում նրանց հետ և հորդորում՝ որպեսզի նրանք ևս պատրաստվեն պատերազմին և ջանք գործադրեն հայրենիքը պաշտպանելու խնդրում: Սակայն պարզվում է, որ տեղի ունեցած բանակցությունները հաջողություն չեն ունեցել, քանի որ նրանք ասել են. «Մենք չենք կարող բացեիրաց թուրքերի հետ ընկերակցել, պատերազմ ծագելու դեպքում՝ չեղոք ենք մնալու»: Բնական է, որ նրանք բաց հեռագիր ուղարկելը պատշաճ չէր կարող համարվել, ուստի կենտրոնական կոմիտեի պատասխան հեռագիրը առաքելիք ներքին գործերի մինիստրության միջոցով, որտեղ ստված էր. «Տեսակցե՛ք նրանց հետ և աշխատեք, ինչպես որ հարկն է, մեղմությամբ համաձայնության գալու»: Մեր այս վարմունքը կառավարության հետ առնչություն չունի: Այն գրված է եղել պատերազմը սկսվելուց առաջ, օսմանյան ազգությունների միջև բարեկամական հարաբերություններ սերմանելու միտումով:

Նախագահն — Թեկուզ և [պատերազմից] առաջ գրված լինի, չէ՞ որ դուք զրանով միջամտել եք [կառավարության] գործերին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչ միջամտության մասին է խոսքը: Մենք տևապես շփման մեջ ենք եղել հայերի հետ: Բոլոր ընտրությունների ընթացքում թեկնածուների առաջադրումը կատարել ենք զաշնակցության հետ միատեղ: Նրանք ձայն են տվել մեր թեկնածուներին, մենք էլ՝ նրանց: Այնպես որ, ընտրվել է ցանկալի քվացող թեկնածու: Ինչպես նշվեց, մենք նախաձեռնեցինք, որպեսզի պատերազմի ընթացքում համագործակցենք իրար հետ: Բայց այդ միջոցները հաջողություն չունեցան: Նրանց չհամաձայնելու մասին մենք տեղեկացանք հետաքայլում: Այնուամենայնիվ, կրկին գրեցինք, որ լավ վերաբերմունք ցուցաբերվի նրանց հանդեպ: Դա մտնում է ոչ թե կառավարության, այլ հուսակցության պարտականությունների մեջ:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ ուրեմն այդպիսի մատչություն ունեիր:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ինչպիսի՞, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց առաջ, ուրեմն նախօրոք գիտեիր, որ մտնելու եք պատերազմի մեջ:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. զորահավաք հայտարարումը հետևանքով կարելի էր ամեն ինչ սպասել: Զորահավաք հայտարարելը մի՞թե պատրաստ եղիր՝ չի նշանակում:

Նախագահ — Տվյալ ժամանակ պետության դիրքորոշումը զինված շեղջրության մեջ մնալն էր: Ուստի զորահավաք հայտարարելը անհրաժեշտություն էր:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Չեղջրություն, էֆենդի:

Նախագահ — Այո՛, դա զինված շեղջրություն էր: Զորահավաք հայտարարելը անպայման պատերազմի մեջ մտնել չէ:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. [զորահավաք] հայտարարվել է, որպեսզի Ռուսաստանի կողմից հարձակում լինելու դեպքում գտնվենք պատրաստ վիճակում⁵²:

Նախագահ — Կարգացե՛ք:

(Ընթերցվում է Բեհադդին Շաքիր բեյի կողմից ներքին գործերի մինիստր Թալաթ բեյի միջոցով կենտրոնական կոմիտեին ուղղված վերոհիշյալ հեռագիրը):

Նախագահ — Տեսնում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն ոչ միայն մասնակցել է ռազմական գործողություններին, այլև հանդես է եկել որքան նախաձեռնություններով:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — էֆենդի, կենտրոնական կոմիտեն հանդես եկել է միջնորդի դերում: Ըստ ինքս վստահ եմ, որ այն ուղղված է եղել

նիցէլ նրա պաշտոնը: Այսինքն՝ տվյալ գործին ուղղակիորեն մասնակցութիւն չունենալու Չեմ կարողանում մտաբերել, թե այդ ստորագրութիւնները ու՞մ են պատկանում:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ Բեհաէղդին Շաքիրը «Հայրենիքին ծառայելու» նպատակով պարտականութիւն էր ստանձնել, ուրեմն՝ մինչև այդ պարտականութիւնն ավարտը ձեզ հետ հարաբերութիւն չպետք է լինենար: Մինչդեռ նա իր հարաբերութիւնը չի խզում և անընդհատ ձեզ է գրում:

Միգիատ Նյուրի բեյ — Շատ հավանական է էֆենդի, չէ՞ որ նա կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր: Բայց նա այնտեղ չի գնացել կենտրոնական կոմիտեի հետ առնչվող մի պաշտոնով: Նա գնացել է մի այլ պարտականութիւն կատարելու: Նման գրութիւններ միայն Բեհաէղդին Շաքիր բեյից չէինք ստանում, այլ մի շարք տեղերից ևս: Պատասխանները տարբեր տեղեր էին առաքվում: Մեր աշխատակիցներից մեկը այդ գործին հետամուտ լինելով, գրում էր պատասխանները: Որով գրութիւնն ուղղակի մեզ գալը չի նշանակում, որ այն ուղարկողի հետ մենք հարաբերութիւն մեզ ենք եղել: Բեհաէղդին Շաքիր բեյի հեռագիրն էլ, ահա, այդպիսին է եղել: Այսինքն՝ կենտրոնական կոմիտեն այդպիսի գործերով չի զբաղվել:

Նախագահ — Իսկ ո՞րն է դրա իմաստը:

Միգիատ Նյուրի բեյ — Իմաստը երևի «Հայրենիքի ծառայութիւն» մեջ լինելն է:

Նախագահ — Ասում են, որ դա ցույց է տալիս, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև գոյութիւն ունեցող կապը:

Միգիատ Նյուրի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի: Նման թղթեր մեզ գալիս էին նաև այլ տեղերից: Օրինակ, «Կարմիր մահիկին» վերաբերող մի շարք գրութիւններ էինք ստանում: Պատասխանն ուղարկում էինք «Կարմիր մահիկին», որն էլ իր հերթին գրութիւն էր ուղարկում համապատասխան կազմակերպութիւնը: Օրինակ, շրջաբերականներ էինք ստանում «Սրբանոցային կազմակերպութիւնից», որ նշված էր լինում՝ «Գրեք ձեր մտածանքներին, որպեսզի նրանց օգնեն»: Որբանոցը կատարելապես ինքնուրույն կազմակերպութիւն լինելով հանդերձ, մեզ գրութիւն էր ուղարկում, հայտնելով, որ մի շարք տեղերում պակասորդ ունեն: Մենք էլ գրում էինք մեր մասնաճյուղերին, խնդրելով, որ նրանց պակասորդները փոխհատուցվեն: Դա չի նշանակում, որ որբանոցի և կենտրոնական կոմիտեի միջև կապ գոյութիւն ունի: Դա ցույց է տալիս, որ ներքանք իրար հետ փոխօգնութիւն մեջ են գտնվել պատերազմի ընթաց-

քում: Դրա մեջ մնաստակար մի բան եթե նկատեի, ես ընթացք չէի տա: Բոլոր դեպքերում դրա իմաստը միջնորդ լինելու մեջ է: Նույնիսկ կենտրոնական կոմիտեում պաշտոն շունենալու դեպքում էլ, եթե նման դրութիւն անցնելի ձեռքս, կգնայի, ջանք կթափեի, պատասխանը կգրեի և կուղարկեի: Բոլորովին չէի պատկերացնում, որ հետագայում նման վիճակի առաջ կկանգնեմ:

Նախագահ — Սուլեյման Ասքերի բնյը ի՞նչ հարաբերութիւն ունի կենտրոնական կոմիտեի հետ:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Նա միշտ էլ դիմադրական է եղել: Պարզ է, որ սպանելի հետ կենտրոնական կոմիտեն չի կարող հարաբերութիւններ ունենալ:

Նախագահ — Նրա կողմից Բեհաէդդին Շաքիր բնյին ուղղված մի հեռագիր կա, որը լիովին ցույց է տալիս թե՛ եզրիւթ-ը մահաւանդ-ի հետ նրա ունեցած համագործակցութիւնը:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Մեծարգո փաշա, ինչպիսի՞ կապ:

Նախագահ — Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բնյը ընթերցում է)

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎՈՒՏՆԵՐԸ

Վերժանել անձամբ

Ժածկագիրը ուղղված է Բեհաէդդին Շաքիր բնյին.

Տրապիզոնից Ռիզա բնյը ընտրված է էրզրումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Ռիզա բնյի փոխարեն որպէս պատասխանատու քարտուղար ուղարկվելու է Մեմդուհ բնյը:

Սուլեյման Ասֆեթի

Ձ Թեշրին-ի սանի 1330 թ.,
[1914 թ. նոյեմբերի 9]

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեին է գրել:

Միդհատ Շյուբի բնյ — Սուլեյման Ասքերի բնյը թե՛ եզրիւթ-ը մահաւանդ-ից է գրել: Գրել է էրզրումի հասցեով: Արդեն Բեհաէդդին Շաքիր բնյը կապ ունի թե՛ եզրիւթ-ը մահաւանդ-ի հետ, այդպէս չէ՞ էֆենդի: Ռիզա բնյը կենտրոնական կոմիտեի [անդամ] ընտրվելու կապակցութեամբ մեք գիմել ենք թե՛ եզրիւթ-ը մահաւանդ-ին: Պրե՛ք Բեհաէդդին Շաքիր բնյին, որպէսզի Տրապիզոնի Ռիզա բնյին ուղարկի մեզ մոտ, քանի որ նա ընտրված է կենտրոնական կոմիտեի անդամ:

Նախագահ — Խնչ նպատակով Սուլեյման Ասքերի բեյը միջնորդ է հանդիսանում: Այնպես է հասկացվում, որ նրանց միջև ներքին կապ է գոյություն ունեցել:

Միգնատ Շյուբի բեյ — Չէ՞ որ Բեհաէդդին բեյը կապված է եղել «Թեշքիլաթ»-ը մահաուան»-ի հետ: Բեհաէդդին Շաքիր բեյը զորահամալս-թից հետո հայրենիքին ծառայելու նպատակով գնաց ռազմաճակատ: Հե-տևար՝ նա ենթարկվելու էր Սուլեյման Ասքերի բեյին: Ուստի մենք խնդրել էինք Սուլեյման Ասքերի բեյին, որպեսզի Ռիզա բեյին ուղարկի Խլտեղ: Բավական ժամանակ է անցել, լավ չեմ հիշում:

Նախագահ — Ռիզա բեյին ուղարկում են էրզրումի կենտրոնա-կան կոմիտե:

Միգնատ Շյուբի բեյ — էրզրումում կենտրոնական կոմիտե չկա:

Նախագահ — Հեռագրում այդպես է գրված:

Միգնատ Շյուբի բեյ — Սուլեյման Ասքերի բեյը «Թեշքիլաթ»-ը մահ-աուան»-ի գործերին իրազեկ չլինելու պատճառով, այդպես սխալ է գրել:

Նախագահ — Կարդացե՛ք հեռագիրը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյը կարդում է հեռագիրը)

«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» [ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ]

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

Հարգանքներով տեղեկացնում ենք, որ 55 հոգուց բաղկացած 5-րդ լեյնների [խում-բը] 59 Արզրիցի Թուֆան աղայի հրամանատարությամբ հենց նոր ճանապարհ գրեցինք ժառորով 60:

Սամունի պառասխաճատու-փառաղար Ռյուշի

16 կանուն-ի էվդի 1330 թ.

[1914 թ. գեկտեմբերի 16]

Ճղորս՝ ղոկա. նազըմ բեյ էֆենդին ՄԻԴՀԱՏ ՇՅՈՒԲԻ

Միգնատ Շյուբի բեյ — Մի քիչ առաջ ասացի, որ մենք ևս պա-ռասխաճատու քարտուղարներին գրել էինք, որ հայրենիքին ծառայելու համար ցանկություն ունեցող մարդկանց, որպես կամավորներ հավա-քագրեն «Թեշքիլաթ»-ը մահաուան»-ի համար: Որքան մեզ հայտնի է, այս Ռյուշի բեյը կապիտանի կոչում ունի և հրամանատար էր մի ղին-վորական դասակի: Ըստ երևույթին, այնտեղ կամավորներ է հավա-քեղ և մեզ ուղարկելու մասին տեղեկություն է տվել: Հետագայում իմա-ցանք, որ Ռյուշի բեյը շատ գործեր ունի և խիստ ծանրաբեռնված է: Լուսցիներ նաև, որ ավազակներին հետապնդելու համար մուրասարիֆի Կողմից ներգրավվել է ժանգարմական գործերի մեջ: Կանչեցինք մեզ

հետ: Խիստ զբաղված և մեր վարած քաղաքականութիւնից կտրված լինելով՝ հեռացրինք պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից: «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ն այդ մասին կարող է մանրամասն տեղեկութիւն տալ:

Նախագահ — Ասում եք, որ կենտրոնական կոմիտեն «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ի հետ առնչութիւն չի ունեցել, բայց և այնպէս հասկացվում է, որ նա հաճախակի միջամտել է նման գործերին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՞, մենք կապի մեջ էինք բոլոր հաստատութիւնների հետ: Մեզ մոտ եկած գրութիւնները ուղարկում էինք համապատասխան կաղմակերպութիւններին, ինչպէս, օրինակ՝ «Կարմիր մահիկին», որբնոցին, ներքին գործերի մինիստրութիւն և այլ տեղեր:

Միւրիվա Մուստաֆա փաշա (հանձնաժողովի անդամ) — Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի զբաղվել է «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ի գործերով: Կամավորներ է ուղարկել: Նշում է, որ «այս կապակցութեամբ հրաման տվեցինք պատասխանատու քարտուղարներին, պատվիրակներին, որեւէ մէկ «Թեշքիլաթ-ը մահսուս»-ն հիմնականում ստեղծված է եղել ձեռ կողմից, կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ոչ, մեծարգո փաշա: Պատերազմի ընթացքում յուրաքանչյուր մարդու պարտականութիւնն էր իր կարողութեան չափ, մինչև պատերազմի ավարտը օգտակար լինել իր հայրենիքին: Արդէն պատերազմը հայտարարվելուց հետո մեր ընկերների մեծ մասը սկսեց զբաղվել զինվորական, հայրենիքին ծառայելու գործերով՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողութեան: Այդ Ռյուշդի էֆենդի ասված անձնավորութիւնը որպէս զինվորական՝ առավել շատ է զբաղվել, նույնիսկ պաշտոնավարել է ժանդարմական ոստիկանութիւնում: Այդ մասին տեղեկանալով, մենք կանչեցինք նրան և խիստ զբաղվածութեան համար հեռացրինք պաշտոնից:

Նախագահ — Ձեռ քարտուղարութեան ընթացքում ինչու՞ հոգատար վերաբերմունք չեք ունեցել դուրս: Նազըմի կողմից հափշտակված փառաթղթերի նկատմամբ: Կուսակցութեան քաղաքական գործունեութեանը վերաբերող այդ կարևոր փաստաթղթերը մեջտեղից վերացնելը ջուշ է տալիս, որ [կուսակցութիւնը] առնչութիւն է ունեցել մի շարք գաղտնի գործարքների հետ: Այս մասին ի՞նչ կասեմ:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ցավոք սրտի [նրա] մեկնելուց հետո անգեկացա այդ մասին: Մեկ օր հետո մեկնել էր այստեղից:

Նախագահ — Շատ լավ: Բայց չէ՞ որ այդ բանին ավելի շուտ պետք է հետամուտ լինեիր:

Միդհաա Շյուբի բեյ — Երբեք մտքովս չէր անցնում, որ փաստաթղթերը առնելով՝ հետը կտանի:

Նախագահ — Ուրեմն փաստաթղթերը նախապես պետք է հավաքված, պատրաստված լինե՞ին, որ բոլորը միատեղ առնե՞ր ու գնա՞ր:

Միդհաա Շյուբի բեյ — Էֆենդի, արդեն կուսակցությունը վերակազմելու ընթացքում բոլոր փաստաթղթերը սնդուկների մեջ էինք դասավորել: [Այդ ժամանակ] մենք նկատեցինք, որ նա առանձնացնում էր Փարիզում գտնվելու ընթացքում Ահմեդ Ռիզա բեյի⁶¹ հետ ունեցած իր թղթակցությունները: Ըստ երևույթին, դրանք է փնտրել, տակնուվրա արել, և, չկարողանալով գտնել՝ բոլորը միատեղ վերցնելով՝ գնացել է:

Նախագահ — Ուրեմն, նախապես զգացել եք, որ զոկտ. Նազրմե փաստաթի է դիմելու:

Միդհաա Շյուբի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Հապա, ինչու՞ էր ուզում վերցնել:

Միդհաա Շյուբի բեյ — Հրաժարական տալով՝ խղճեք իր հարաբերությունը կուսակցության հետ: Հրաժարական տալու ժամանակ ասաց. «Այս փաստաթղթերը կարևոր են և վերաբերում են ինձ: Ես չեմ ցանկանում, 20—25 տարի առաջ Փարիզում գտնվելու ընթացքում իմ աշխատանքին վերաբերող փաստաթղթերն այստեղ մնան: Ես իմ հարաբերությունները խզում եմ: Նույնիսկ այսուհետև համագումարներին էլ չեմ մասնակցելու: Շատ լավ, ասացինք: Բայց, երբեք չէի պատկերացնում, որ բոլոր փաստաթղթերը կվերցնի:

Նախագահ — Այդ կաթևոր փաստաթղթերը այդպես անփութորեն նրան տալու իրավասությունը ունեի՞ք:

Միդհաա Շյուբի բեյ — Էֆենդի, դրանք իր փաստաթղթերն էին, ինքն էր տվել:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ դրանք կուսակցության փաստաթղթերի մեջն էին մտել:

Միդհաա Շյուբի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. նշված էր, որ այդ նյութերը օգտագործվելու են կուսակցության պատմությունը շարադրելու ժամանակ: Այսինքն՝ այդ փաստաթղթերը պիտի օգտագործվեին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ստեղծման, նրա տարրեր փուլերից անցնելու պատմությունը շարադրելու ընթացքում:

Նախագահ — Անցյալ օրը, ձեր տված ցուցմունքի ժամանակ, խոսեցիք Իբրահիմ և պահեստի սպա Ջուֆեր էֆենդիների մասին: Դուք գիտե՞ք արդյո՞ք, թե ներկայումս նրանք որտեղ են գտնվում:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — Նրանք պետք է, որ Ստամբուլում լինեն:

Նախագահ — Ո՞ր կողմերում, հասցեն գիտե՞ք:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — Կարծում եմ, որ Իբրահիմ էֆենդին բնակվում է Պեշիկթաշում, իսկ քարտուղար Ջաֆեր էֆենդին Ֆաթիհում կամ էլ Ջահանգիրի շրջանում: Ընդուն հասցեն չգիտեմ:

Նախագահ — Ասում են, որ պատերազմ հայտարարելուց հետո «Միուսթյուն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ձեռնամուխ է եղել [ժողովրդից] նպաստ հավաքելու գործին: Այդ նպաստը ինչու՞ հավաքվեց, գումարը որքանի հասավ և ի՞նչ նպատակի համար ծախսվեց:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — Այսինքն, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմ հայտարարելուց հետո որոշ նպաստներ են հավաքվել:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — «Միուսթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության համար է հավաքվել՝

Նախագահ — Այո՞:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — Լուր չունեմ, տեղեկություն չունեմ:

Նախագահ — Այդ հասույթից որոշ գումար է ծախսվել: Այդ դրամը ի՞նչ ձևով եք ծախսել:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — Այո՞, էֆենդի. մոտ 400 000 լիրայի չափով գումար էր, որը հետագայում պահ տրվեց բանկերում: Ձեր ասածը այդ գումարի մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այդ է, թե՞ այդ չէ, չգիտեմ: Բացատրություն տվեք:

Միդհասո Շյուբրի բեյ — Իմ իմացածը այդ գումարի մասին է: Ինչպես գիտեք, պատերազմ հայտարարելուց առաջ հացի խնդիրը բավականին դժվարացել էր: Այդ կապակցությամբ քաղաքապետարանը որոշեց գնացուցակ սահմանել: Բայց այդ գնացուցակը արդյունավետ չեղավ: Հետագայում այդ գործով զբաղվեց քաղաքապետարանը: Հացի խնդրին հետևելու համար դիմեցին նաև Քեմալ բեյին: Նա պարտավորվեց այդ գործին հետևել համատեղություն կարգով: Նա ասաց, որ «Ծն հացը վաճառելու եմ այս գնով», իսկ քաղաքապետարանն էլ հավանություն տվեց այդ գնին⁶²:

[Զիա Գյոնալիի հարցախոսությունը]

Նախագահ — Ձիա բեյ, դուք «Ենի մեջմուա» (Նոր հանդես) խորագրով հանդես հրատարակում ե՞ք:

Զիա Գյոնալի — «Ենի մեջմուա» հանդես է, ես նրան թղթակցում եմ⁶³,

Նախագահ — Այդ հանդեսում ինչ-որ թուրանիզմին⁶⁴ վերաբերող մի հոդված ունեք: Այդ հոդվածում օսմանիզմին⁶⁵ փոխարեն նախապատվությունը տրվում է թուրանիզմին: Այս խնդրի վերաբերյալ բացատրե՞ձեք տեսակետը:

Ջիա Գյոֆալի — «Խնչ է թուրանը» վերնագրով մի հոդված ունեմ, որտեղ ցույց եմ տալիս, որ այսօրվա պատկերացումով այն կուլտուրական թուլյան է: Այսինքն՝ օսմանյան թուրքերը պետք է մեկ կուլտուրատեղծեն: Հետագայում մյուս թուրքերը (թուրքալեզու ժողովուրդները — Ա. Փ.) այն ընդունելու դեպքում կստացվի կուլտուրական թուրան: Եվ դա նպաստավոր կլինի նաև օսմանյան պետության համար, քանի որ նախ կշարգանա օսմանյան երկրի հիմքը հանդիսացող թրքութունը: Բնական է, որ կհզորանա նաև պետությունը, հետագայում էլ ամբողջ թրքութունը, որոնք կընդունեն օսմանյան թուրքերին լեզուն: Ազդեցության թուրքերը արդեն սկսել են կուլտուրական թուրանի ուղղությամբ աշխատել: Թուրքերին լեզվի տարածումը, օսմանյան գրականության, որպես ազգային գրականություն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-արտով կապելու է մեզ հետ: Բոլոր թուրքերը ընթերցելու են մեզ մոտ լույս տեսած ստեղծագործությունները: Թերթերի և գրքերի ընթերցողները եթե շատանան, բնական է, որ գրողները, գրականագետներն իրենց ստեղծագործություններից առավել շատ օգուտ կբաղեն: Ահա այդ հոդվածը սկզբից մինչև վերջ գրված է այս նպատակի համար և պարզ ցույց է տրված, որ այն նպաստավոր կլինի օսմանիզմի համար:

Նախագահ — Այս հանգամանքը արդյո՞ք չի՞ գրգռի ոչ մահմեդական ազգություններին:

Ջիա Գյոֆալի — Ո՛չ, էֆենդի, բոլոր օսմանյան ազգություններն իրենց մշակույթի մեջ ազատ են: Այսինքն՝ յուրաքանչյուրը կարող է իր մայրենի լեզվով գրականություն հրատարակել: Այնպես որ, այս կարգը փոխանակ նրանց վշտացնելու, պետք է որ գահացնի: Այդ ազգությունները կատեն այն մարդկանց, որոնք ասում են, թե թուրքական ազգ, թուրքական կուլտուրա գոյություն չունի, այլ կա միմիայն օսմանյան լեզու և օսմանյան կուլտուրա: Այսինքն՝ նրանք մյուս ազգերին չեն ճանաչում և ասում են, որ գոյություն ունի միմիայն օսմանյան ազգը: Մինչդեռ իմ համոզմունքով «օսմանյան» անվանումը վերաբերում է միայն պետությանը, այսինքն՝ Օսմանյան պետությանը: Եվ այդ պետության մեջ ընդգրկված են արաբ, թուրք, հայ և այլ ազգություններ: Այս հանգամանքը հաստատում է յուրաքանչյուրի ինչ ազգություն լինելը և միևնույն ժամանակ կապահովի օսմանյան պետության հզորությունը:

հետաքննող հանձնաժողովներ են ուղարկել և որոշ միջոցներ են ձեռնարկել: Մեր հարցադրումներին միշտ այդ ձևով էին պատասխանում: Նախագահ — Համենայն դեպս տեղահանությունն ու կոտորածը շարունակում էր իրագործվել: Այդպես չէ՞:

Զիա Գյոնալի — Այդ արարքներին ո՞վ կարող էր արգելք հանդիսանալ:

Նախագահ — Կոուսկցություն պատգամավորները համեմատաբար կարևորություն չներկայացնող հարցերի նկատմամբ մինիստրների խորհրդում կառավարությունից անմիջապես բացատրություն են պահանջել: Այդ ինչպե՞ս է եղել, որ այս կարևոր խնդիրը ձեր կողմից անուշադրության է մատնվել:

Զիա Գյոնալի — Կենտրոնական կոմիտեն պատգամավորների հետ ոչ մի հարաբերություն չունի: Պատգամավորներն ունեին առանձին կազմակերպություն, որը նախկինում կոչվում էր «Ընդհանուր քյուրո», հետագայում այն ընդունեց «Կառավարող հանձնաժողով» անվանումը: Այսպիսին էր մինիստրների խորհրդի կազմակերպությունը: Պատգամավորներին կառավարողը այդ հանձնաժողովն էր:

Նախագահ — Այո, այդպես է: Սակայն նշվեց, որ կենտրոնական կոմիտեն իր ցանկությունները իրականացրել է ձեր միջոցով, կամ էլ ձեր մյուս պատգամավոր ընկերների օգնությամբ: Այսինքն՝ սասցին, որ «կենտրոնական կոմիտեում հավանության արժանացած խնդիրները մենք աշխատում էինք իրագործել մինիստրների խորհրդում գտնվող կուսակցականների միջոցով»: Այսպիսով, ինչպես երևում է, նրանք եռանդազին զբաղվել են բոլորովին կարևորություն չներկայացնող գործերով:

Զիա Գյոնալի — Նրանք գործել են անձնական նախաձեռնությամբ:

Նախագահ — Կարևորություն չներկայացնող խնդիրների համար ներքանք ամեն շանք գործադրել են, իսկ ինչու՞ կոտորածի հարցով ոչ մի բան չեն նախաձեռնել մինիստրների խորհրդում: Այստեղից եզրակացվում է, որ կենտրոնական կոմիտեն հավանություն է տվել կոտորածին:

Զիա Գյոնալի — Ո՛չ, էֆենդի. կենտրոնական կոմիտեն ղեկավարում էր «Թեշքիլաթ-ը հարիջին» («Արտաքին կազմակերպություն»): Պատգամավորներին պրոպագանդելը արգելված էր: Սակայն անձնապես ծանոթ պատգամավորների հետ կարող էին որոշ հարցերի մասին խոսել: Կենտրոնական կոմիտեն ուղղակի չէր կարող նրանց պրոպագանդել: Պրոպագանդելը չէր մտնում նրա իրավասության մեջ: Հետք պաշտոնները առանձնացված էին: «Թեշքիլաթ-ը Թեշերրու-ի («Շա-

րիաթի կաղմակերպութիւնն) և «Թեշքիլաթ-ը Հարիզն»-ի կառավարող հանձնաժողովները տարբեր էին:

[Արիֆ բեյի նարցաֆենուրլունը]

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն»-ի ստեղծման մասին կայ-
սերական հրամանագիր տրվեց, թե՞ ոչ:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք ասացիր «պաշտոնական հաստատութեան մաս-
նաճյուղ»: Առանց կայսերական հրամանագրի արդյո՞ք կարող էր պաշ-
տոնական հաստատութեան մասնաճյուղ գոյութիւն ունենալ:

Արիֆ բեյ — Ժամանակավոր հանձնաժողով լինելու համար այն
ստեղծվել էր ռազմական մինիստրութեան կողմից: Բնական է, որ այդ
մասին իրազեկ էին նաև ներքին գործերի մինիստրը, մեծ վեզիրը և
մյուսները:

Նախագահ — Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ:

Արիֆ բեյ — Հավանական է, էֆենդի:

Նախագահ — Դուք այնտեղ էի՞ք «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն»-ի ստեղ-
ծումից առաջ:

Արիֆ բեյ — Այնտեղ էի, էֆենդի: Այդ մասին ինձ տեղեկութիւն
տվեց ռազմական մինիստրը:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսն»-ի ստեղծման հրամանը
ինչպե՞ս եղավ, գրավո՞ր:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, գրավոր չի եղել, այլ բանավոր: Այդ մասին առա-
ջին հերթին տեղեկութիւն տվեց Սուլեյման Ասքերի բեյը: Նա տեսակ-
ցել էր ռազմական մինիստրի հետ: Հետո ռազմական մինիստրը ինձ
կանչեց իր մոտ, նա էլ բանավոր հայտնեց այդ մասին: Ես էլ ընդու-
կանչեցի Սակայն Ազիզ բեյին այդ մասին հրաման է տվել ներքին գործերի
մինիստրը: Այստեղից կոահում եմ, որ ներքին գործերի մինիստրն էլ
գիտեր այդ մասին:

Նախագահ — Ձեր պաշտոնավարութեան հարցը կարող էր բանա-
վոր տեղեկացվել: Իսկ մի հաստատութեան հիմնադրումը չէր կարող
բանավոր կատարվել: Անպատճառ որեւէ մինիստրութեան հրամանը ան-
հրաժեշտ էր:

Արիֆ բեյ — Ըստ երևույթին, այդպիսի մի հրաման եղել է:

Նախագահ — Դուք այնտեղ չէի՞ք դրա ստեղծումից առաջ:

Արիֆ բեյ — Այնտեղ էի:

Նախագահ — Այդ մասին ձեզ հրաման չեկա՞վ: Ինչպե՞ս կարող է
արևէ հաստատություն առանց հրամանի հիմնվել:

Արիֆ բեյ — Զեմ հիշում, էֆենդի:

Նախագահ — Սուլեյման Ասքերի բեյը ի՞նչ հարաբերության մեջ
էր «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ:

Արիֆ բեյ — Նա հանձնաժողովի նախագահն էր: Որոշումները հայտ-
նում էր ռազմական մինիստրություն և ստանում անհրաժեշտ հրահանգ-
ներ:

Նախագահ — Որտե՞ղ էր նրա պաշտոնատեղին:

Արիֆ բեյ — Նրա համար հատուկ պաշտոնատեղի էր վարձված Նու-
րի Օսմանիեյում: «Թասվիր-ի էֆբյար» տպարանի դիմաց, № 32 տանը:

Նախագահ — Նա դրամարկդ ունե՞ր:

Արիֆ բեյ — Ի՞նչ:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին հատկացված դրամարկդ
գոյություն ունե՞ր:

Արիֆ բեյ — Այո՞:

Նախագահ — Դրամագլուխ ունե՞ր:

Արիֆ բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Սկզբնական շրջանում որքա՞ն գումար էր հատկացված:

Արիֆ բեյ — Փանակը չգիտեմ:

Նախագահ — Ո՞րտեղից էիք վերցնում այդ գումարը:

Արիֆ բեյ — Կարծեմ դրա մասին ասացի: Մի քանի անգամ ստացե-
ինք ազգային պաշտպանության մինիստրությունից: Ավելի շատ ստա-
նում էինք ռազմական գաղտնի հաստատությունից:

Նախագահ — Փոխարենը ստացական տրվում է՞ր:

Արիֆ բեյ — Միգուցե:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի
միջև ոչ մի կապ գոյություն չունե՞ր, այդպես չէ՞:

Արիֆ բեյ — Ոչ, ոչ մի կապ գոյություն չունե՞ր:

Նախագահ — Այժմ կարդացվելու են մի շարք հեռագրեր և թղթա-
կցություններ:

Արիֆ բեյ — Կարող է թղթակցություն լինի, բայց դրանք չեն կա-
րող այդ կապը հաստատել:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

Հարգելի եղբայրներ.

Բերդամայի կազմում, Ռեշադիի նահիեի անձնատուր եղած աշխատակներից շեշեն Համիդ աղան օմանգակություն է խնդրել, առելով, որ Կոմիտայի (...) ⁶⁶ վերայնթի բռնակիշներին մի քանի հայրենակիցների հետ նպատակադրվել է օգնել բանակին, եթե իրեն թույլ տրվի, ապա Գիաթրեքիում մի կարևոր «Թեշքիլաթ» ստեղծելով, շարժվելու է դեպի սահման, Հոսով ենք, որ հիշյալը կարող է այդ ձևով ծառայություն մատուցել: Կարծում ենք, որ նրանց առաքումը կարող է երկու տեսանկյունով ⁶⁷ օգտակար լինել հայրենիքի համար:

Թանկագին եղբայրներ, հայրենասիրական նախաձեռնություն համարելով, խնդրում եմ ներ թույլտվությունը՝ այս կամ այլ Պատասխանեք հեռագրով:

Իզմիրի մյուրֆի՝ Չուրդի Ջադե Անմեդ

23 Թեշրին-ի սանի 1330 թ.

[1914 թ. նոյեմբերի 23]

(Այնուհետև նախագահը ընթերցել է տալիս վերոհիշյալ հեռագրերը):

Նախագահ — Ընթերցված բոլոր հեռագրերը ցույց են տալիս, որ «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսե»-ի և կենտրոնական կոմիտեի միջև ներքին կապ է նշել:

Արիֆ բեյ — Ո՛ր:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե ոչ:

Արիֆ բեյ — Հիշողությունս թույլ է, չեմ կարող պատասխանել, եթե մեկ առ մեկ հարցներ, կարող եմ ապացուցել, որ կապ գոյություն չի անցնել:

Նախագահ — [Կենտրոնական կոմիտեն] նույնիսկ միջամտել է զինվորական գործողություններին:

Արիֆ բեյ — Բեհաեդդին Շաքիր բեյը «Թեշքիլաթ»-ը մահսուսե»-ի ուղղակի պաշտոնատար անձը լինելով...

Նախագահ — Շատ լավ, չե՞ որ Միդհատ Շյուբրի բեյին է գրում:

Արիֆ բեյ — Ուղղակի մեզ հետ թղթակցելու հնարավորություն չի ունեցել, ուստի նրա միջոցով է ուղարկել:

Նախագահ — «Ներքին գործերի մինիստրության միջոցով Միդհատ Շյուբրի բեյին» գրելու փոխարեն, թող ձեզ գրեն:

Շյուբրի բեյին — Եթե չի գրել, զրանում ինքն է մեղավոր:

Արիֆ բեյ — Եթե չի գրել, զրանում ինքն է մեղավոր:

Նախագահ — Ուրեմն այդպես է ցանկացել և այդպես էլ գրե՛լ է:

Արիֆ բեյ — Էֆենդի, նա այնքան էլ կարգ ու կանոնի հետևող մարդ չէր: Նրբեմն ինքնուրույն գործեր էր կատարում: Ոչ մեկը չի կարող ապացուցել, որ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ն կուսակցության հետ հարաբերության մեջ է եղել:

Նախագահ — Ինչու՞

Արիֆ բեյ — Թող մյուս հեռագրերը կարդան:

(Ընթերցվում է խալիլ, Նազըմ և Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միդհատ Շյուքրի բեյին ուղղված հեռագիրը)

Արիֆ բեյ — Սա ցույց չի տալիս, որ կապ է գոյություն ունեցել: Ես նախապես էլ ասել եմ, որ կամավորների ստեղծման հարցում զբոսում կաղմակերպություններ չունենալու պատճառով որոշեցինք օգտվել այլ վայրերում գտնվող [կուսակցության] պատասխանատու քարտուղարներից: Ուստի այդ մասին գրեցինք կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին:

Նախագահ — Շատ լավ, գրողը ո՞վ էր:

Արիֆ բեյ — Մեր հանձնաժողովը:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ այդ հանձնաժողովը ուղղակի հրաման է տալիս կուսակցությանը:

Արիֆ բեյ — Դա հրաման չէ: Նրանց միջնորդությունից օգտվելու համար է, որ դիմել ենք:

Նախագահ — Շատ լավ, ասենք թե նման դիմում կարող էիք անել: Բայց չէ՞ որ այդ թղթակցությունը կարող էիք ուղղակի անել:

Արիֆ բեյ — Ուղղակի թղթակցություն ունեցել ենք պատասխանատու քարտուղարների հետ: Այստեղ գրում ենք Միդհատ Շյուքրի բեյին⁶⁸:

[Ռիզա բեյի հաղագհներությունը]⁶⁹

Նախագահ — Ձեր ցուցմունքից այնպես է հասկացվում, որ տեղահանությունն ու կոտորածը իրականացնող ջոկատների, ղինվորական միավորումների մեջ գտնվել են նաև «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին պատկանող խմբավորումներ:

Ռիզա բեյ — Եթե թույլ տաք, այդ էլ կրացատրեմ: Ես այդ հարցում ինչ-որ սխալ արտահայտություն եմ տեսնում: Իմ կարծիքով, գոյություն է ունեցել մի «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե», որը կաղմակերպվել է ռազմական միևիպարության հրամանով և գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես հակառակորդի գտնված շրջաններում: Ուզում եմ այս

հարցը բացատրել ըստ իմ համոզմունքի: Մյուս՝ երկրորդ «Թեքթիլաթ»-ը մահսուսեան ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակներում, կազաններում իրականացնի տեղահանությունը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանդարմական ոստիկանությունը բավարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: «Թեքթիլաթ»-ը մահսուսեան՝ ի ստեղծած խմբերը բոլորովին կապ չեն ունեցել ժանդարմական ուժերի հետ, իհարկե դա, առանձին հարց է: Օրինակ, հայերին գյուղերից հավաքելու և տարագրելու խնդրում ժանդարմական ուժերը չէին բավարարում: Ինչպես գիտեք, բանակը ժանդարմին իր հետ ուղղափառ կամ էր տարել: Որևէ գյուղի տեղահանություն համար ուղարկվում էր երկու ժանդարմ, իսկ նրանց օգնելու համար էլ նշանակվում էին տվյալ գյուղին կամ շրջանին ծանոթ ձեռնհաս և փորձառու մի քանի մարդիկ: Հավաքագրում էին: Եվ դա անվանում էին «Թեքթիլաթ»-ը մահսուսեան: Ահա այս գործը շփոթման մեջ էր գրվում մեծ նպատակի համար ստեղծված «Թեքթիլաթ»-ը մահսուսեան՝ հետ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ ձևով մեջտեղ եկած «Թեքթիլաթ»-ը մահսուսեան՝ ուժերը էին կառավարում, վալիները:

Ռիզա բեյ — Դրանք բոլորն էլ տեղական բնույթ ունեին:

Նախագահ — Տեղական լինելով հանդերձ կառավարումը ուժ ձեռքին էր գտնվում, վալիներին, թե պատասխանատու քարտուղարներին: Այս հանգամանքը բացառե՛ք:

Ռիզա բեյ — Բացատրելու եմ ըստ իմ հայեցողության, քանի որ անձամբ ներկա չեմ գտնվել: Դրանք, այնտեղ, որտեղ ստեղծվել են, կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների կողմից: Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարները անպաշտոն խառնվել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիորեն տեղական բնույթ ունեցող գործեր են: Մեծարգո փաշա, կենտրոնական կոմիտեն դրանից տեղյակ չի եղել: Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն գիտնվելու համար տվել է իր համաձայնությունը, նույնիսկ այդ մասին հրամաններ է արձակել: Այդ բոլորը առկա են փաստաթղթերի մեջ: Ձեր կողմից այդպիսի բան տեղի ունեցնել է արդյո՞ք:

Ռիզա բեյ — Ոչ, ես նախապես ասել էի, թե իմ ուղղամթերքը ինչպիսի վիճակում է գտնվում:

[Միդհատ Շյուբրի բեյի հարցախնդրումը]

Նախագահ — Միդհատ Շյուբրի բեյ, ասում են, որ կոտորածի խընդ-
րում [կուսակցության] պատասխանատու ներկայացուցիչները աղղե-
ցուցյուն են բանեցրել մի շարք վալիներին և մութասարրիֆներին վրա,
նույնիսկ չհաղանդվողներին պաշտոնազրկել են, ճիշտ է արդյոք:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մի քանիսի հեռացումը կատարվել է մեր
կողմից: Այսինքն՝ վալին կամ մութասարրիֆը գրել են մեզ խորհրդա-
կցելու նպատակով մի շարք գործերի մասին: Մենք չենք թողել, որ նրանք
այդ գործերի մեջ խառնվեն:

Նախագահ — Պատասխանատու ներկայացուցիչները:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Այդպես չէ: Ձեր մի շարք պատասխանատու ներկա-
յացուցիչները պաշտոնից հեռացրել են վալիներին:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Չեմ կարծում, որ այդպես եղած լինի:

Նախագահ — Ինչպե՞ս թե՛:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Էֆենդի, մեր ներկայացուցիչները մի՞թե
կարող էին պաշտոնից հեռացնել վալիներին:

Նախագահ — Տեղահանության և կոտորածի վերաբերող հրաման-
ներին չհաղանդվելու համար Անկարայի վալի Մադհար բեյը, Կաստա-
մոնուի վալի Ռեշիդ փաշան անմիջապես պաշտոնանկ են արվել:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Մադհար բեյին չեմ ճանաչում: Նրա պաշ-
տոնանկության մասին տեղեկություն չունեմ: Ռեշիդ փաշան բարեկամ
է, 15 տարուց ի վեր նրան ճանաչում եմ: Չեմ կարծում, որ պատաս-
խանատու ներկայացուցչի ցուցումով հեռացված լինի պաշտոնից: Ընդ-
հակառակը, նա հեռացվել է պաշտոնից հիվանդության պատճառով:
Նա եղել է իմ 15 տարվա մտերիմ ընկերը: Ինձ երբևէ չի ասել, որ ինքը
հեռացվել է պաշտոնից պատասխանատու քարտուղարի ցուցումով:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարը նրան չի հեռաց-
րել պաշտոնից: Դա կատարվել է նրա զեկուցագրի հիման վրա:

Միդհատ Շյուբրի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. պատասխանատու քարտու-
ղարը պետք է, որ ինձ գրեր այդ մասին, իսկ ես նրա պարկեշտության
մասին լավ կարծիք ունենալու համար չէի կարող հավանություն տալ այդ
խնդրին:

Նախագահ — Ձեր պատասխանատու քարտուղարները կարող էին
արդյոք, որեւէ հարցով ուղղակի դիմել ներքին գործերի մինիստրութեանը։
Միղհատ Շյուբի բեյ — Ո՛ր, էֆենդի. չէին կարող։ Այդ մասին եթե
իմացվեր, նրանք կհեռացվին իրենց պարտականութիւնից։ Եթե մենք
տեղեկանայինք, որ նրանք որեւէ հարցով դիմել են ներքին գործերի կամ
մի այլ մինիստրութեանը, ապա անմիջապէս կհեռացնէինք։ Դա մտնում
էր մեր իրավասութեան մեջ։ Նրանց խիստ հրաման էր տրված, որ նման
թղթակցութիւնների ատկայության դեպքում...

Նախագահ — Մեր ձեռքի տակ այնպիսի փաստաթղթեր կան, որոնք
ցույց են տալիս, որ Բեհէէդդին Շաքիր, ղոկտ. Նազըմ բեյերը թղթա-
կցութիւն են ունեցել ներքին գործերի մինիստրութեան հետ։

Միղհատ Շյուբի բեյ — Դոքտին վերաբերո՞ղ։

Նախագահ — Այո՛ր։

Միղհատ Շյուբի բեյ — Կարող է. միգուցե ղոկտ. Նազըմը ինքնա-
շուիս է կատարել այդ։

Նախագահ — Թղթակցել է նաև Բեհէէդդին Շաքիր բեյը, այդ մասին
դուք տեղեկութիւն չունե՞ք։

Միղհատ Շյուբի բեյ — Կարող է պատահել, էֆենդի։

Նախագահ — Որ այդպէս է, ինչո՞ւ առանց արտոնութեան, ինքնա-
շուիս կերպով նման արարքների համար...

Միղհատ Շյուբի բեյ — Բայց դա տեղի է ունեցել նախքան իմ քա-
տուղարութիւնը։

Նախագահ — Առանց հավանութեան, մի՞թե այդ դիմումները կարող
էին այդպէս հաճախակի կրկնվել։

Միղհատ Շյուբի բեյ — Ըստ երևութիւն անհրաժեշտութիւն է քղ-
պացվել էֆենդի։ Սրանից 6—7 տարի առաջ նույնիսկ մի քանի պատաս-
խանատու քարտուղարներ ընտրվել են իրենց շրջաններից։ Մեզ հայա-
տեղին, որ այդպիսիները որոշ հարցերով դիմել են մինիստրութիւններին։
Նրանք էլ այդ գրութիւնները ուղարկել էին մեզ, և մենք նկատողութիւն
անելով գրել էինք, որ կրկնվելու դեպքում նրանք կհեռացվեն իրենց պար-
տականութիւններից։ Օրինակ, Յակոբ Զեմիլ բեյը դատապարտվել էր
ռազմական ատյանի կողմից նրա համար, որ Աղանայում գտնվելու
շնթաղքում նա մի քանի բաներ էր հայտնել Մուամմեր բեյին։ Մուամ-
մեթացքում նա մի քանի բաներ էր հայտնել Մուամմեր բեյին։ Մուամ-
մեթ բեյն էլ այդ մասին գրել էր մեզ։ Ուստի, մենք անմիջապէս նրան
մեր բեյն էլ այդ մասին գրել էր մեզ։ Ուստի, մենք անմիջապէս նրան
հեռացրինք իր պարտականութիւններից։ Վալիի գործերին միջամտե-
լու համար մենք նրան հեռացրել էինք մեր անձնակազմից։ Միգուցե,

ինչ-որ բան եղել է, որ ես տեղեկութիւն չունեմ: Այդ մասին ոչինչ չեմ կարող ասել:

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը նույնպէս մի շարք ազգային հրամաններ է ստացել: Այդտեղ զնացող կուսակցութեան զըլ-խաւոր քարտուղարներին Աթիֆ բեյի թելադրանքով նա անմիջապէս հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ վալի է նշանակվել Աթիֆ բեյը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Կուսակցութիւնը Աթիֆ բեյ անունով զըլ-խաւոր քարտուղար չի ունեցել:

Նախագահ — Այդպէս եւ հայտնել: Գուցե կուսակցական անգամ-ներինց մեկը լինի:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Անգամներինց չէ, էֆենդի: Աթիֆ բեյը այդ ժամանակ կենտրոնական կոմիտեի մեջ չէր:

Նախագահ — Ինչ որ է, կուսակցութեան կողմից ուղարկվել է Աթիֆ բեյը և մի շարք զաղտնի հրահանգներ է տվել վալիին: Մազհար բեյն էլ մերժել է: Հաջորդ օրը Մազհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ: Ես տե-սակցել եմ նրա հետ, եթե այդպիսի բան լիներ, ինձ կասեր անպայման:

Նախագահ — Այդ բոլորի մասին մեզ վկայութիւն է տվել Մազհար բեյը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Կարող է պատահել, էֆենդի: Ինձ այդպի-սի բան չի ասել, կարող էք իր ներկայութեամբ ստուգել: Ես հիմա եմ տեղեկանում, որ Աթիֆ բեյը այդպիսի հրաման է տվել:

Նախագահ — Նույնը պատահել է նաև Ռեշիդ փաշայի և Յողզաթի մութասարրիֆ Ջեմալ բեյի հետ:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Բոլորովին տեղեկութիւն չունեմ, էֆենդի:

Նախագահ — Պատերազմի ընթացքում կուսակցութեան որոշումով բռնազրկվել են օտարազգի մի շարք զպրօցներ: Այդ մասին տեղեկու-թիւն ունե՞ք արդո՞ր:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի որոշումով:

Նախագահ — Այո՛:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Բոլորովին ոչ:

Նախագահ — Միգուցե՞ Ստամբուլի կենտրոնի որոշումով:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Մեծարգո փաշա, չեմ կարծում: Դա բոլո-րովին հնարավոր չէր: Ես չեմ լսել, որ որե՛է զպրօց բռնազրկվի կամ փակվի: Դրա համար հիմք էլ չի եղել:

Նախագահ — Կարդացնե՛ք ծրարի վրա գրվածը:

(Արձանագրող քարտուղար Շեֆիկ բեյը կարդում է)

— Ներքին գործերի մինիստրության իրավաբան-խորհրդատու Օսման փաշա էֆենդի:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Ճանաչում եմ, շատ լավ եմ ճանաչում:

Նախագահ — Սայիդ Հալիմ փաշայի գլխակում տեղի ունեցած ծողովում Սև ծովի պատահարի պատճառով պատերազմ հայտարարվելու մասին անշուշտ տեղյակ եք:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Այո՛, լսել եմ: Բայց Սայիդ Հալիմ փաշան, ասաց, որ ինքը կաշխատի կանխել:

Նախագահ — Այդ [պատերազմի] հրամանը ի՞նչ ձևով հաղորդվեց և ինչպիսի՞ն էր ձեր համոզմունքը այդ մասին:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Մեզ տեղեկացրին:

Նախագահ — Շատ լավ, ինչպե՞ս տեղեկացրին:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Հինգ տարի առաջ եղած բանը ինչպե՞ս բացատրեմ: Հիշողությունս այնքան էլ զորավոր չէ:

Նախագահ — Նույնությամբ մի ասեք, այլ ինչ ձևով տեղի ունենալը:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Մեծ վեզիրի ջղագրգիռ վիճակից հասկացա, որ նա պատերազմին կողմնակից չէր: Նա ասում էր, որ պատերազմի մեջ մտնելը լավ բան չէ:

Նախագահ — Այդ դեպքը ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Մանրամասն բացատրություն չտվեցին: [Մեծ վեզիրը] ասաց հետևյալը. «Սև ծովում ինչ-որ բախում է տեղի ունեցել: Մի նավ են պատրաստել մեզ հանձնելու համար⁷⁵: Բայց ես աշխատելու եմ պատերազմը կանխել և մի քանիսին էլ պատժել: Այժմ շփման մեջ եմ դեսպանությունների հետ: Նրանց վստահեցրել եմ, որ մնալու ենք չեզոք: Թե ինչ արդյունքի կհասնեմ, չգիտեմ: Բոլոր դեպքերում դուք հաղորդեք ձեր ակումբներին⁷⁶ և բոլորին, որ պատերազմ տեղի չի ունենալու»:

Նախագահ — «Այդ մարդուն պիտի պատժեմ» ասելով, ու՞մ նկատի ունեք:

Միդհատ Շյուբի բեյ — Այսինքն, ասաց. «Դեսպանություններին կը վստահեցնենք, որ մի սխալություն է եղել, հետաքննություն կկատարենք»⁷⁷:

Նախագահ — Դուք ասել էիք, որ կենտրոնական կոմիտեի և «Թեշքիլիթ-ը մահսուսե»-ի միջև կապ գոյություն չունի: Մինչդեռ, այս նա-

ուղարկել այդ տեղերին ծանոթ, լեզուներին տիրապետող մահմեդական մարդկանց: Այս կապակցությամբ «Թեշքելվաթ-ը մահսուսե»-ն ցանկացել էր, որպեսզի կենտրոնական կոմիտեն իր մասնաճյուղերի միջոցով հարցում կատարի և պատասխաններն էլ տեղեկացնի իրենց: Մենք էլ հայրենասիրական նվիրումով կատարել ենք այդ հանձնարարականը և ըստացված պատասխանները նույնությամբ հայտնել «Թեշքելվաթ-ը մահսուսե»-ին: Մենք անձնապես չենք զբաղվել այդ հարցով:

Նախագահ — Այնտեղ պարզ երևում է, որ բարձր հանձնախմբի և ներքին գործերի մինիստրության հրահանգները չեն համապատասխանում իրար:

Միղնատ Շյուբի բեյ — Հնարավոր է, որ ներքին գործերի մինիստրությանը գրած լինի այլ դասի մարդկանց վերաբերյալ: Ես ստույգ չըգիտեմ այդ մասին:

Նախագահ — Բարձր հանձնախումբ ասելով, ըստ երևույթին, նկատի ունի ձեր կենտրոնական կոմիտեն:

Միղնատ Շյուբի բեյ — Բնական է, որ իմ կողմից գրված լինելու համար պատասխանատու քարտուղարը չէր կարող զանազանել: «Թեշքելվաթ-ը մահսուսե»-ն ինչ դասի մարդկանց անհրաժեշտության մասին որ գրել է, մենք էլ նույնությամբ հաղորդել ենք մեր ակումբներին: Մենք հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ՝ նամուսի տեր, լեզու իմացող, Կովկասի իրավիճակին ծանոթ և հեղինակություն վայելող անձնավորություններ լինեն: Իսկ ներքին գործերի մինիստրությանը մուլթասարրիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ⁸⁰: Ահա այս կապակցությամբ մեզ հարցում են կատարել: Այստեղից չի հասկացվում, որ «Թեշքելվաթ-ը մահսուսե»-ն կապ է ունեցել կենտրոնական կոմիտեի հետ: Վստահ եղեք, որ կենտրոնական կոմիտեն բազմաթիվ թղթակցություններ էր ստանում այնպիսի հիմնարկություններից, ինչպիսիք են՝ որբանոցները, «Կարմիր մահիկը», լուսավորության մինիստրությանը և այլն: Բնական է, որ ամեն մի գրություն չէր կարող իրար նման լինել: Հետևաբար, ես այն մտքին եմ, որ պատերազմի ընթացքում այս արարքը արժանի էր գնահատանքի: Երբեք չէի կարծում, որ դրա համար հետազայում դատարանում կենթարկվեմ հանդիմանության: Այս արարքը գնահատման արժանի երևույթ էր, որովհետև ժամանակը այնպիսին էր, որ յուրաքանչյուր մարդ պետք էր սրտանց ջանք թափեր երկրի պաշտպանության համար: Այս արարքին, որ կողմից էլ մոտենաս, արժանի է գնահատանքի, նման ծառայություն կատարելը յուրաքանչյուրի համար հայրենասիրական պարտականություն էր:

[Արիֆ բեյի հարցախոսքները]

Նախագահ — Աթիֆ բեյ, «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վիճաբաններում և մութասարրիֆութիւններում կոտորածին վերաբերող գաղտնի հրահանգներ են տվել վալիներին և մութասարրիֆներին, որոնցից մի քանիսը շեն հնազանդվել: Այդ մասին հայտնվել է կենտրոնական կոմիտե, որտեղից և շտապ հրաման է տրվել պաշտոնադրկելու մասին:

Արիֆ բեյ — Տեղեկութիւն չունեմ: Բայց լսել եմ, որ կատարված հետաքննութիւնների հիման վրա մի քանիսը հեռացվել են պաշտոնից: Այս կապակցութեամբ Բրուսայի ներկայացուցիչը անմիջապես հեռացվել է ...

Նախագահ — Ո՛չ, բողոքը ձեր պատասխանատու քարտուղարի մասին չէ, այլ վալիների: Այն վալիները և մութասարրիֆները, որոնք հրաժարվել են կատարելու ձեր պատասխանատու քարտուղարների հրահանգները, պաշտոնադրկվել են:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, այդպիսի բան չեմ լսել: Ոչ մի տեղեկութիւն չունեմ:

Նախագահ — Օրինակ, Անկարայի վալի Մազհար բեյը, Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան, կոտորածի հրամանները չկատարելու համար անմիջապես հեռացվել են պաշտոնից: Այս մասին չե՞ք լսել:

Արիֆ բեյ — Միմիայն Ռեշիդ փաշայի մասին եմ լսել: Մի օրենք հանցին տարիքավոր վալիներին փոխարինելու մասին: Այդ պատճառով է, որ նա հեռացավ պաշտոնից, հետո էլ պատգամավոր դարձավ:

Նախագահ — Անկարայի վալի Մազհար բեյը կենտրոնական կոմիտեի կողմից ուղարկված Աթիֆ բեյի կարգադրութիւնը չկատարելու համար, հաջորդ օրը պաշտոնադրկվել է, իսկ նրան փոխարինել է Աթիֆ բեյը: Այդպես են վկայում: Այդ Աթիֆ բեյը դուք չե՞ք:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, ես Անկարա չեմ գնացել, մյուս Աթիֆ բեյն է⁸⁴:

Նախագահ — Հնարավոր է: Այդ մասին տեղեկութիւն չունե՞ք:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Դուք չեք լսե՞լ այդպիսի մի պաշտոնում նշանակվելը:

Արիֆ բեյ — Անկարայի վալիի պաշտոնի համար:

Նախագահ — Այ՛ո:

Արիֆ բեյ — Նշանակում եղավ:

Նախագահ — Շատ լավ: Այդ նշանակման գրդապատճառը բնարկման նյութ չդարձա՞ւ:

Նախագահ — Այդ պաշտոնի նշանակման խնդրին դուք չե՞ք մասնակ-

Նախագահը — Ռեշիդ փաշան, ինչպես նաև Յոզեֆի մութասարրիֆ
ալ Բեյը այս պատճառով են պաշտոնազրկվել: Այդ կապակցությամբ
բան լակ⁶ են:

ՆԱԽԱԳԴԱՆ — Պատերազմի ընթացքում բռնագրավվել են օտար պետություններին պատկանող մի շարք շինություններ: Ի՞նչ գիտեք այդ մասին:

ՆԱԽԱԳԱՆ — Աստուծո՛ւ եմ, որ այդ որոշումը կայացվել է կուսակցու-
թյան կողմից:

Նախագահ — Այդ շինությունները ենթարկվել են որոշակի փոփոխություն: Այսինքն՝ այդ շենքերի որոշ մասերը քանդվել և որոշ տեղերն էլ փոփոխության են ենթարկվել: Այդ մասին տեղեկություն ունե՞ք:

Նախագահ — Ընթերցվելու է երկու փաստաթուղթ: Լսե՛ք և հայտնե՛ք
ձեր կարծիքը:

Արի՛ք բեյ — Նախօրոք հայտնել էի, որ [Մտամբուլից] դուրս առանձին կազմակերպություններ չունենալու պատճառով «Թեշքիլաթ-ը մահ-սուսան»-ն որոշել էր օգտվել կուսակցության մասնաճյուղերից: Այդ մասին ես խնդրել էի Միղհատ [Շյուքրի] բեյին: Միղհատ Շյուքրի բեյն էլ գրել է, Սա դրա պատասխանն է:

Նախագահ — Դուք ասացիք, որ «Թեզքիալթ-ը մահաբեր»-ն կապված է եղել զինվորականություն հետ: Եթե այդպես է, ապա նման մարդիկ հավաքագրվելու էին զինվորական մասնաճյուղերի կողմից: Համազգեստը, պարենավորումը, ճանապարհածախսը, զինումը և այլ ծախսերը հոգացվելու էին նրանց կողմից: Այս գրությունից հասկացվում է, որ այդ գործը կատարվել է հանգանակության խեղցով, Հետո այդ գործին

միջամտել է ներքին գործերի մինիստրությունը: Հրամանները տվել է կենտրոնական կոմիտեին: Դուր շատ լավ գիտեմք, որ ռազմական մինիստրության գործերի մեջ նման բաներ չեն կարող տեղի ունենալ:

Արիֆ բեյ — էֆենդի, մենք մտել էինք մի մեծ պատերազմի մեջ: Պետությունը կենաց մահու պայքար էր մղում: Ռազմական մինիստրությունը զբաղված էր միմիայն իր բանակներով: Նա մտածել էր օգտվել այսպիսի ազգային ուժերից, և այդ հարցում օգնելու համար նախատեսել էր մեղ: Բնական է, որ մենք էլ օգտվեցինք այդ հատուկ ուժերից:

Նախագահ — Ուրեմն «Թեշվելաթ»-ը մահացու են՝ ստեղծվել է կենտրոնական կոմիտեի կողմից:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ թե ստեղծվել, այլ մասամբ օժանդակել է նրա գործունեությանը:

Նախագահ — Մառալություն է՞ մատուցել:

Արիֆ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Բայց և այնպես, [կուսակցության] կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրության կողմից տրված հրամանների միջև հակասություններ գոյություն ունեն:

Արիֆ բեյ — Հակասություն չկա, էֆենդի: Մենք ուզում էինք ուղարկել հատկապես տվյալ վայրին ծանոթ մարդկանց: Ուզում էինք այնտեղ շեֆները պատրաստել: Այսինքն՝ ամեն տեսակից էլ ուզում էինք:

Նախագահ — Չհասկացա:

Արիֆ բեյ — Ներքին գործերի մինիստրության հետ հակասություն չունենինք: Մենք՝ այսինքն «Թեշվելաթ»-ը մահացու են՝ ուզում էր, որ այն լինի ընդհանուր և ամբողջական:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կարդում է վավերագրերի վերնագիրը):

Նախագահ — Տեսնում ե՞ք, վերնագրում ասված է «կենտրոնական կոմիտեի հարգարժան հանձնախմբին»:

Արիֆ բեյ — Ո՛չ, էֆենդի. պատասխանատու քարտուղարները անձամբ Միդհատ բեյին են գրում: «կենտրոնական կոմիտե» ասվում է, բայց այն սղղված է Միդհատ բեյին:

Նախագահ — Քիչ առաջվա ընթերցվածը ուղղված էր Միդհատ բեյին: (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ Կարդացե՛ք:

(Քարտուղարը կրկին ընթերցում է մյուս փաստաթղթերը):

Նախագահ — Տեսնում եք, այստեղ կենտրոնական կոմիտեի և ներքին գործերի մինիստրության հրահանգների միջև հակասություն կա:

Մեկը ուզում է հավաքագրել հանցագործներին և օգտագործել նրանց այդ գործերի մեջ, մինչդեռ մյուսը՝ սրան հակառակ կարծիք է հայտնում։ Ի՞նչ կասեք այդ մասին։

Արիֆ բեյ — Այդպիսի տարաձայնություն կարող էր լինել։

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեն չի բավարարում հրահանգ տալով, այլ միջամտելով՝ ասում է՝, «Այս գործը այսպես կամ այնպես արե՛ք»։

Արիֆ բեյ — Այո՛, իր կարծիքն է հայտնում։

Նախագահ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը կարող է՞ր արդյոք պատասխանատու քարտուղարների կողմից քննարկման նյութ դառնալ։ Չէ՞ որ այն հանձնարարական հրահանգ էր։

Արիֆ բեյ — Կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը, բնական է, մի հանձնարարական է. պատասխանատու քարտուղարներն էլ իրենց կարծիքն են հայտնում այդ մասին։

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարն իր կարծիքն է գրում, բայց հասկացվում է, որ ներքին գործերի մինիստրության տված հրահանգը հակասում է ձեր այնինչ թվագրությունը կրող պահանջին։ Եթե «Թեքքիլաթ»-ը մահսուսեռ-ի անձնակազմները հավաքագրվել են ներքին գործերի մինիստրության կողմից, հապա ինչու՞ կենտրոնական կոմիտեն զրան հակառակ հրաման է տվել։ Այս փաստաթղթերում գրված է հակառակ լինելու մասին։ Ձեր ներկայացուցիչը հարցնում է ինչ անելու մասին։ Ներքին գործերի մինիստրությունը կողմնակից է «Թեքքիլաթ»-ը մահսուսեռ-ի հետ, իսկ կենտրոնական կոմիտեն այլ կարծիք է տալիս։ Դուք ինչպե՞ս լուծեցիք այդ հարցը։

Արիֆ բեյ — Էֆենդի՛, մեզ իրավունք էր տրված այդ մարդկանց այստեղ բերելուց հետո պարենավորել, զինել և ուղարկել։ Ըստ երևույթին, ուղղմական մինիստրը հայցել է ներքին գործերի մինիստրի օժանդակությունը և ասել, որ այդ բոլորը կատարվի ներքին գործերի մինիստրի կողմից և ասել, որ այդ բոլորը կատարվի ներքին գործերի մինիստրի կողմից։ Հավանական է, որ նրան բացատրել են այդպես։ Ներքին գործերի մինիստրն էլ այդպես է գրել, իսկ մենք ավելի մանրամասն ենք ձերի մինիստրն էլ այդպես է գրել, իսկ մենք ավելի մանրամասն ենք գրել։ Այդպիսի տարբերություններ կարող են լինել։

Նախագահ — Այս երկու հեռագրերը ուղղված են ձեզ։ Դուք ինչպե՞ս վարվեցիք։

Արիֆ բեյ — Ձեռն կարողանում հիշել։ Միգուցե այդ գործին վերաբերող մի բան գտնվի թղթապանակների մեջ։ Հինգ տարի առաջ տեղի ունեցած գեպք է, մանրամասնությունները չեմ կարողանում հիշել։

Նախագահ — Հանցագործներին բանտերից հանեցի՞ր: Այս շատ
թարւոր է՝ գլխավոր հարցերից մեկը:

Արի՞ք բեյ — Պիտի հանվեին, հետո ասվեց, որ այն օրինականացվի:
Այդ կապակցութեամբ օրենք կազմվեց և որքան գիտեմ՝ բանտերից
հանվեցին այդ օրենքի հիման վրա: Այդպիսի հանցագործներին ուղար-
կումը ընդունված է նաև այլ երկրներում:

Նախագահ — Այդ ուրիշ հարց է. դուք ո՞ր կողմն էիք պաշտպանում:

Արի՞ք բեյ — Բոլորովին չեմ հիշում⁸⁵:

Takvim-i Vekai. 14 Mayıs 1335 (1919) № 3557

ՆՈՐԻՆ ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԻՇԱԼԻ 1335 Թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-Ի
ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱՅ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՅՏԱՆԻ
ԿԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁸⁶:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Նազըմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

գնդապետ Ռեշեք Ֆերիդ բեյ:

Գերագույն դատախազի օգնական՝ Ֆերիդուն բեյ.

ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁸⁷

1335 թ. (1919) հունիս 3

Դատի արված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Սալիդ
Հալիմ փաշա, Հայրի էֆենդի, Մուսա Քյազիմ էֆենդի, Խալիլ բեյ, Ահ-
մեդ Նեսիմի բեյ, Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյ, Աբբաս Հալիմ փաշա, Իբրա-
հիմ բեյ, Ալի Մյունիք բեյ, Շյուքրի բեյ, Մուստաֆա Շերեֆ բեյ, Քեմալ
բեյ, Ռիֆաթ բեյ, Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալների անունները — Թա-
լաթ էֆենդի, Էնվեր էֆենդի, Ջեմալ էֆենդի, դոկտ. Նազըմ բեյ⁸⁸:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Մուսա Քյազիմ էֆենդիին)՝ Զեք
անունը:

Նախկին շեյխ-ուլ Իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մուսա Քյազիմ:

Նախագահ — Հայրանու՞ր:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Իբրահիմ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Հիսունութ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Թորթումում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Զերրախ փաշա⁸⁹:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի. — Ավագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Շեյխ ուլ-իսլամ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Ռիֆաթ բեյին)՝ Զեր անունը:

Սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյ — Ռիֆաթ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Ռիֆաթ բեյ — Հաջի Ահմեդ:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Ռիֆաթ բեյ — Վաթսուներկու:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Ռիֆաթ բեյ — Ադանայում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Ռիֆաթ բեյ — Շիշլիում⁹⁰:

Նախագահ — Զեր կրթությունը:

Ռիֆաթ բեյ — Միջնակարգ:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

Ռիֆաթ բեյ — Ավագանի:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Ռիֆաթ բեյ — Սենատի նախագահ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Հաշիմ բեյին)՝ Զեր անունը:

Փոստի և հեռագրատան նախկին միեխտը Հաշիմ բեյ — Հյուսեյն

Հաշիմ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Հաշիմ բեյ — Մեհմեդ Նասեր:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Հաշիմ բեյ — Քառասունհինգ:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:

Հաշիմ բեյ — Ստամբուլում:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Հաշիմ բեյ — Ուսկյուդար, Սուլթան Թեփեհի թաղում:

Նախագահ — Զեր կրթությունը:

Հաշիմ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Ներկա պաշտոնը:

1 Հաշիմ բեյ — Ներկայումս պաշտոն չունիմ:

Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:

Հաշիմ բեյ — Փոստի և հեռագրատան մինիստր:

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին), Կարդացե՛ք մյուսներին վերաբերող որոշումը:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՏԱՆԻ ՎՍԵՄԱՓԱՅԼ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Տեղեկացնում ենք, որ դատաքննության համար պահանջվող անձերը [մայիս] ամսի 28-ին՝ շրեքշարքի օրը, ժամը 2—30-ին հանձնվել են անգլիական հրամանատարության կողմից ուղարկված մի մայորի արամադրությամբ:

1919 թ. մայիսի 29

Ստամբուլի կալանատան տեսուչ՝ Սեյիդ

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով դատախազին)՝ Ի՞նչ կարծիքի եք:

Դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Բանտում կալանքի տակ գտնվող Սայիդ Հալիմ փաշան⁹² և նրա մյուս գործընկերները Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից վերցվելով, տարվել են անհայտ ուղղությամբ: Քրեական օրենսգրքի կանոնադրության համաձայն պահանջում եմ այդ մարդկանց դատաքննությունը կարճել:

Նախագահ — Այս հարցը անհրաժեշտ է քննարկել:

(Իստական հանձնախումբը դուրս է գալիս և որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է դահլիճ):

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիք բեյին)՝ վճիռը կարդացե՛ք:

Ստամբուլի կալանատան տեսչության կողմից եկած տեղեկագրերը քննարկվելուց հետո, պարզվեց որ մեղադրյալներ՝ նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան, նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Աբբաս Հալիմ փաշան, նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Հալիլ էֆենդին, նախկին արտաքին գործերի մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը, նախկին արդարադատության և արտաքին գործերի մինիստր Խալիլ բեյը, նախկին արդարադատության մինիստր Իբրահիմ բեյը, նախկին ներքին գործերի մինիստր Իսմայիլ Ջանփուլատ բեյը⁹³, նախկին հասարակական աշխատանքների մինիստր Ալի Մյունիֆ բեյը, նախկին հանրակրթական մինիստր Շյուքրի բեյը, նախկին պարենավորման մինիստր Քեմալ բեյը, ինչպես նաև կալանքի տակ գտնվող մյուս 67 մեղադրյալները, դաշնակից պետությունների կողմից վերցվելով, տեղափոխվել են մի այլ վայր: Այդ իսկ պատճառով կայացրվեց հետևյալ որոշումը:

Նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալները անկախ իրենց կամքից չեն կարող ներկայանալ [դատարան], առաջմ նրանց հանդեպ հարուցված դատաքննությունը կարճվում է: Առևտրի և հողագործության մի-նիստը՝ Մուստաֆա Շենրեֆ բեյի մասին առ այսօր որևէ տեղեկություն չկա: Ուստի, մինչև նրա ներկայանալը, դատավարությունը ըստ օրենքի հետաձգվում է:

Նախագահ — Կարդացե՛ք մեղադրական հղրակացությունը:

ՄԵԴԱԿԵՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

... Ոմն գալաթացի խալիլի մահվան վճիռը⁹⁵ բովանդակող փաստաթղթից պարզ երևում է, որ կենտրոնական կոմիտեի անդամները, նրա [շրջանային] պատասխանատու քարտուղարներն ու ներկայացուցիչները անիրավաբու ընդգրկված են եղել կուսակցության պարագլուխների զաղտնի խմբավորման կազմում: Իսկ մեջլիսի ընդհանուր կազմը բաղկացած է եղել կենտրոնական կոմիտեի անդամներից, մինիստրներից և մի քանի պատգամավորներից: Այդպիսով, մեջլիսի անդամների կա-րևոր մասը, եթե բաղկացած լինի կուսակցության նման զաղտնի խմբավորում ունեցող պարագլուխներից, ապա լիովին ակներև կդառնա նրա բուն էությունը: Հատկապես մեղադրյալ Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյի խոս-տովանությունից պարզ երևում է, որ կառավարությանը վերաբերող հար-ցերը հաճախակի քննարկման նյութ են դարձել կուսակցության կենտ-րոնական կոմիտեում: Այս պարագան ցույց է տալիս, թե ի՞նչ աստիճանի ազդեցություն է ունեցել կենտրոնական կոմիտեն և ինչպե՞ս է միջա-մտել պետական գործերին:

Ձեռնարկվող միջոցառումներին, ընթացիկ քննարկումներին և ընդունված որոշումներին վերաբերող, և որպես ապացույց հանդիսացող տրձանագրությունները անհայտացնելու և կամ թաքցնելու երևույթից կարելի է հզրակացնել, որ կենտրոնական կոմիտեն և ընդհանուր մեջլիսը զանազան թարուն գործերով համագործակցել են իրար հետ: Հասուկ օրենքի⁹⁶ համաձայն, այլ վայրեր տարագրվողների քարավանները ենթարկվել են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրոսակախմբերի հարձակումներին և ոչնչացվել, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կահկարասին ենթարկվել կողոպուտի: Եվ այդ [արարքները] երկիրը հասցրել են ծայրաստիճան խռովահույզ և տագնապալի մի իրավիճակի: Իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել և արգելել այդ կոտորածներն ու կո-ղոպուտները սանձազերծող հանցագործներին, այլ ընդհակառակը, պաշ-

տոնից հեռացրել է այն վալիներին և մոլթասարրիֆներին, որոնք պատասխանատուութիւնը իրենց վրա հանձն առնելով, հրաժարվել են գործադրել այդ տեղահանութիւններն ու կոտորածները:

Մի առանձին համայնք կազմող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կոտորելը, բնաջնջելը և ունեցվածքի հափշտակութիւնը մտահղացվել և իրագործվել է կուսակցութեան այդ գաղտնի խմբավորման արնախում [մարդկանց] կողմից: Եվ այդ խմբավորման պարագլուխներն են եղել կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամներ՝ Բեհաէդդին Շաքիր, դոկտ. Նազրմ, Ռիզա և Աթիֆ բեյերը: Զեռք բերված և վերածնված ծածկագիր հեռադրերից պարզվում է, որ այս շարագործ հանձնախումբը⁹⁷ իշխող դիրք է ունեցել պետութեան վրա, իսկ կառավարութիւնն էլ պարզ խաղալիք էր դարձել նրանց անարգ մտահղացումները իրագործելու խնդրում:

Նախկին մեծ վեզիր Իզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրութիւնից հրաժարական տալու դրդապատճառը նույնպես հանդիսացել է պետական կառավարման մեջ մի ահաբեկչական ներքին ուժի ազդեցութեան արդյունքը: Սահմանադրութեան սկզբունքները կատարելապես ոտնահարված այդ տարօրինակ պետութեան մեջ, երբ էնվեր և Զեմալ էֆենդիները նշանակվեցին ռազմական և ծովային մինիստրների պաշտոններում, կառավարութեան ղեկը կատարելապես անցավ նրանց իշխանութեան ձեռքը: Այդպիսով, մեծ ազդեցութիւն բանեցնելով օրինական կառավարութեան վրա, սկսեցին բացահայտորեն գործադրել իրենց քմահաճ ցանկութիւններն ու նպատակները:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտեի անարգ և նենգ մտահղացումներն ու հիմնական ծրագրերը կյանքի են կոչվել նախկին մեծ վեզիր Թալաաթ էֆենդիի, էնվերի և Զեմալի կողմից: Ի սկզբանե կուսակցութեան որոշումների իրագործմանը հոգեպես և ամբողջ էութեամբ նվիրվել են նաև նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան, նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Հալիլ էֆենդին, հանրակրթական նախկին մինիստր Շյուքրի բեյը, արդարադատութեան նախկին մինիստր Խալիլ բեյը, պետական խորհրդի նախկին նախագահ Իբրահիմ բեյը, արտաքին գործերի նախկին մինիստր Ահմեդ Նեսիմի բեյը և պարենավորման նախկին մինիստր Քեմալ բեյը: Ինչպես վերևում մանրամասն բացահայտվեց, սրանց սերտ համագործակցութիւնը առաջ է բերել մի ահաբեկչական ուժ, որը և գերիշխել է օրինական կառավարութեան վրա: Այսպիսով, ժողովրդի մեջ վախ ու սարսափ տարածելով՝ երկրի կառավարումը բռնի ուժով շեղել են իր օրինական ընթաց-

քից: Վերոհիշյալ հանցագործ արարքներն առնչվում են կայսերական քրեական օրենսդրքի 55-րդ հոդվածի 5-րդ մասի և 45-րդ հոդվածի բովանդակության հետ: Այդ մեղադրանքով էլ նրանց գործը դատաքննության է ենթարկվում ռազմական արտակարգ ատյանում:

Նախկին շեյխ ուլ-խլամ Մուսա Քյադիմ էֆենդիի և հասարակական աշխատանքների նախկին մինիստր Աբբաս Հալիմ փաշայի կողմից կատարված հանցագործության աստիճանը դեռևս չի բացահայտված: Փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյի, Ալի Մյունիֆ բեյի և Մուստաֆա Շեքիֆ բեյի մինիստրի պաշտոնում ավելի ուշ նշանակվելու, ինչպես նաև Իսմայիլ Ջանփոլատ բեյը իր վարած պաշտոնում կողմնակի միջամտություններից դժգոհություն հայտնելով՝ հեռանալու հանգամանքները, հիմք են տալիս կարճելու նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը:

Կալանքի տակ գտնվող մյուս անձանց նկատմամբ այլ հանցանշաններ չլինելու դեպքում ազատ արձակման պահանջ է ներկայացվելու:

1335 թ. (1919) մայիսի 22

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

Տարբեր աստիճաններով դատաքննության ենթարկելու որոշում է կայացվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության այն անդամների և ղեկավարների նկատմամբ, ըրոնք ամրաստանվել էին մայրաքաղաքում և այլ վայրերում կանխամտածված կերպով կազմակերպված կոտորածների, կոլոպուտի, գյուղերի ավերման, տների ու մարդկանց հրկիզման, բռնաբարության և այլ դաժանաբարո հանցագործությունների համար:

Փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալներ՝ Քալաթ, Ջեմալ և էնվեր էֆենդիների և նրանց մյուս մեղսակիցների նկատմամբ 1919 թ. ապրիլի 12 թվագրությամբ կողմ մեղադրականի հիման վրա կատարված դատաքննության ընթացքում, ռազմական արտակարգ ատյանը իրազեկ գարձավ տեղի ունեցած այլ հանցագործություններին ևս, և քրեական օրենսգրքի 311-րդ հոդվածի հիման վրա որոշվեց մանրակրկիտ հետաքննություն կատարել փախուստի մեջ գտնվող հիշյալ մեղադրյալների, նրանց մեղսակիցների, այդ թվում մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի, Խալիլ, Իբրահիմ, Քեմալ, Ահմեդ Նեսիմի, Ահմեդ Շյուքրի բեյերի, ինչպես նաև նախապես դատարան չներկայացած մյուս մեղսակիցների նկատմամբ: Դատաքննության ենթարկելու այս պահանջը հաստատվել էր նաև գլխավոր դատախազության 1335 (1919) թվականի մայիսի 3-ի մեղադրա-

կան եզրակացությամբ: Այսպիսով, հանձնախումբը մանրակրկիտ քննարկեց հարցաքննության նյութերն ու ներկայացված մեղադրականները:

Հայտնի է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ստեղծվել էր քաղաքական նպատակներով և այդ ուղղությամբ կազմվել էր մի կանոնադրություն: Կուսակցությունը քաղաքական ուղղությունից բացի ունեցել է նաև լեզու և անլեզու ղանադան կազմակերպություններ: Օրինակ՝ «Թեջրիլաթ-ը մահսուսե»-ն ստեղծվել է [կուսակցության] ամենաազդեցիկ անդամներ՝ ղուկտ. Նազրմի, Աթիֆի, Բեհաէդդին Շաբիրի և նրանց մյուս գործընկերների ամենասերտ աջակցությամբ: Բացի այդ, կենտրոնական կոմիտեի անդամ Քեմալ բեյի և նրա գործընկերների մասնակցությամբ կազմվել է նաև մի «պարենային հանձնախումբ»:

Վերոհիշյալ մեղադրականում⁹⁸ մանրամասն նկարագրված է կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և նրա հանձնախմբերի գործունեությունը չկա: Որպես ապացույց բերված գրություններից պարզվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն իր գաղտնի նպատակներն ու ծրագրերը բոլոր ազգերի նկատմամբ հետևողականորեն իրագործելու համար գիմել է ահաբեկչական տարբեր միջոցների: Նույնիսկ իր գաղափարներին և ծրագրերին հակառակվող անձանց նկատմամբ կայացրել է մահապատժի վճիռ, ինչպես օրինակ՝ գալաթացի հալիլը և մյուսները: Իսկ նրանց պաշտոնում նշանակել է իր մտերիմ կուսակցականներին: Եվ այդպես, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից բխող արտակարգ գրությունից՝ նենդ խարդավանքներով դիզել հսկայական հարստություն:

«Թանին»⁹⁹ թերթի 1332 [1917] թվականի սեպտեմբերի 24-ի 2809 համարում համագումարին վերաբերող նյութերից բացահայտորեն երեվում է, որ կուսակցությունն իր վրա էր վերցրել Ստամբուլի պարենավորման բոլոր հարցերը: Եվ զարմանալի չէ, որ այդ նախաձեռնությունից հետո ժողովուրդն ընկավ ծայրաստիճան թշվառության և ծանր կացության մեջ: Մեկ տարվա ընթացքում հավաքված 700.000 լիրա փոխառության գումարը ևս օգտագործվեց կուսակցության քմահաճ ծախսումների համար:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հանցագործ արարքներից մեկն էլ կենտրոնական կոմիտեի մտահոգացմամբ և որոշմամբ կազմված տեղահանության օրենքն էր, և դրա գործադրման հետևանքով Օսմանյան կայսրության բոլոր կողմերում առաջ եկած ող-

բերգությունը: Լիովին ապացուցված է, որ արևելյան բոլոր վիլայեթներում տեղի ունեցած տեղահանութիւնը կյանքի էր կոչվել «Միութիւն» և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ղեկավար անդամներից կազմված «Թեշքիլատ-ը մահսուսե»-ի հանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում Բհհաէդդին Շաքիր բեյն էր: Իսկ այդ խնդրի իրազօրծման համար էլ Բհհաէդդին Շաքիր բեյը օգտագործել էր «Միութիւն» և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազորներին և քննիչներին:

Այսպիսով «Միութիւն» և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւնը, անտեսելով երկրի գործադիր իշխանութիւնների իրավասութիւնները, ահաբեկչական ուժի միջոցով, իր ձեռքն է վերցրել երկրի ամբողջ կառավարումը և երբեմն մի առանձին ժողովրդի, երբեմն էլ ամբողջ Օսմանյան կայսրութեան ժողովուրդների նկատմամբ իրագործել իր կործանարար նպատակներն ու ծրագրերը: 1324 (1908) թվականից ի վեր երկրում տեղի ունեցող տարօրինակ իրադարձութիւնները և հատկապես բալկանյան պատերազմի ընթացքում առաջ եկած ողբերգական դեպքերը ներանց մտի տոնշանքների իրականացման արդյունքը հանդիսացան:

Կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրագործելու համար էնվեր բեյին նշանակեց ռազմական մինիստրի պաշտօնում: Իսկ նախկին մեծ վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշայի քանիցս հրաժարական տալը նույնպես առնչվում է կուսակցութեան ահաբեկչական գործունեութեան հետ: [Հալեբի] տեղահանութեան ընթացքում մի շարք վիլայեթների վալիներին հատուկ հրահանգներ տալու գաղափարը նույնպես կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի մի քանի անդամների շարաննգմտահղացումների արդյունքն է: Եվ վերջապես, նրանց օրինադանց գործարքները հաստատվում են էրզրումի վալի Թահսին բեյի տված ցուցմունքներով, ինչպես նաև մի շարք պաշտոնատար անձանց, այդ թվում Զոզդաթի մութասարրիֆ Զեմալ բեյին, Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշային և Անկարայի վալի Մազհար բեյին պաշտոնազրկելու ապացուցաներով:

Գալատներում կատարած իր ահաբեկչական արարքներին ղուլընթաց կուսակցութիւնը սերտ միջամտութիւն է ունեցել նաև կենտրոնական կառավարութեան գործունեութեանը: Պետական մինիստրների ընդհանուր մեջլիսի մեջ խցկել է իր ազդեցիկ անդամներին և անիրավասումանակցել զանազան հարցերի քննարկումներին: Այսպես, ընդհանուր մեջլիսում մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան պայմանագիրը¹⁰⁰ կնքելու հարցի քննարկմանը: Կաստամունուի միջամտել է պա-

քենային հարցի քննարկումներին և սահմանել յուրահատուկ հսկողութիւն: Կարծիքներ է փոխանակել պատերազմական իրավիճակի հետ առնչվող հարցերում, և ինչպես բացահայտվեց մեղադրյալների մի քանիսի խոստովանութիւններին, երկրի համար կենաց մահու նշանակութիւն ունեցող համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու խնդրում իր ծրագրերը իրագործելու համար կուսակցութեան պարագլուխները հավաքվել են մեծ վեղիրի ծովնզրյա դղյակում և կայացրել վերջնական վճիռ:

Կուսակցութեան ասպարեզ գալուց հետո, գործադրված արտակարգ բռնութիւններին ղուգընթաց, դանազան պատրվակներ են ստեղծել երկրի ժողովուրդներին թշնամացնելու ուղղութեամբ: Հետևանքը եղել է այն, որ մահմեդական և ոչ մահմեդական տարրերը ստիպված լքել են իրենց բնակավայրերը և գաղթել այս ու այն կողմ: Դարերից ի վեր հաշտ ու խաղաղ ապրող Անատոլիայի¹⁰¹ ժողովուրդների մեջ սերմանել են փոխադարձ թշնամանք և ոխակալութիւն: Եվ այս իրավիճակը ստեղծողներն ու գործադրողներն եղել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամներն ու նրանց հետ համագործակցող շրջանային պատասխանատու քարտուղարները: Լիովին ապացուցված է, որ [կայսրութեան] բոլոր տարրերի միջև փոխադարձ ոխակալութեան խորացումը բխել է կենտրոնական կոմիտեի ընդունած որոշումներից և կատարած գաղտնի գործարքներից:

Այստեղ ընթերցված նախորդ [մեղադրականից] ևս պարզվեց, որ կուսակցութիւնը իր թաքուն նպատակներն ու ծրագրերը իրականացնելու համար դիմել է աժեն մի միջոցի և այդ ասպարեզում կարողացել է բռնութեամբ իրեն ենթարկել կառավարութեան գործադիր մարմիններին և ինքնիշխանութեան հասնել՝ պետութեան մեջ մի նոր պետութիւն ստեղծելու մոլուցքով տարված:

Այսպիսով, օրինական կառավարութեան մեջ մի առանձին ահաբեկչական ուժ ստեղծելու, կառավարութիւնը իր օրինական ուղուց շեղելու, և այլ հանցագործութիւններ կատարելու համար բավարար չափով հանցանշանների առկայութեան հիման վրա, ստորև նշված անձինք մեղադրվում են քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի համաձայն՝ 55-րդ հոդվածի վերջին մասով: Այդ թվում կուսակցութեան գլխավոր նախագահ, ց'այսօր փախուստի մեջ գտնվող Թալաթ փաշան, ինչպես նաև ընդհանուր մեջլիսի անդամներ՝ նույնպես փախուստի մեջ գտնվող էնվեր և Ջեմալ էֆենդիները: Կալանքի տակ գտնվող և դատաքննութիւնն ավարտված նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան, ինչպես նաև մեջլիսի

անդամներ՝ Հայրի և Մուսա Քյազիմ էֆենդիները, Քեմալ, Շյուբրի և Իբրահիմ բեյերը և Աբբաս Հալիմ փաշան:

Սրանցից Իբրահիմ բեյը, նույնպես դատաքննության է ենթարկվելու նշված հոգվածներով, բայց նկատի է առնվելու նրա հանցանքը մեղմացնող դրդապատճառները, այն է՝ կուսակցության մեջ նրա ունեցած պասսիվ դիրքը: Ալի Մյունիֆ բեյը նույնպես կմեղադրվի վերոհիշյալ հոգվածների հիման վրա, բայց հաշվի կառնվի, որ իր ուղևորության ընթացքում, Ադանայից անցնելու ժամանակ նա պաշտոնապես առնչություն չի ունեցել Ադանայի վիլայեթի տեղահանությունից զերծ մնացած հայերի մի մասի տարագրության հետ:

Այս խնդրում հանձնաժողովը նկատի կառնի ներքին գործերի մինիստրությունից առաքված հեռագրերը և կուսակցության ջանքերով տեղի ունեցած տեղահանության մանրամասնությունները:

Մեղադրյալներ Խալիլ և Ահմեդ Նեհիմի բեյերի դատաքննության ընթացքում նույնպես հաշվի են առնվելու ամբաստանությանը մեղմացնող հետևյալ պարագաները. առաջինի դատաքննության ընթացքում անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ պատերազմի սկզբում, մեջլիսի նախագահ լինելով հանդերձ, նա չի մասնակցել ընդհանուր ժողովի քննարկումներին: Զի մասնակցել նաև տեղահանության քննարկմանը, իսկ տեղի ունեցած ողբերգությունների ընթացքում գտնվել է Եվրոպայում: Ահմեդ Նեհիմի բեյը, այդ դեպքերի ընթացքում նույնպես եղել է Եվրոպայում: Դատաքննության ընթացքում նշանակված Իսմայիլ Զանփուլատի նկատմամբ, քանի որ նա ընդհանրապես դեմ է եղել կատարվող այդ ողբերգություններին: Համաձայն որոշում էր կայացվել նաև Հաշիմ, Մուստաֆա Շեհրեֆ և Ռիֆաթ բեյերի նկատմամբ:

Այնուհանդերձ, քննարկման ընթացքում տեղի ունեցած տարաձայնությունների պատճառով նախագահությունը որոշեց բոլորին անխտիր ներկայացնել ռազմական ատյանին:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Օսմանյան պետության օրենսդրությունը խախտելու հանցագործությունը կատարված է վերոհիշյալ մեղադրյալների մասնակցությամբ: Նկատի ունենալով, որ այդ հանցագործությունները կատարվել են խմբակային, ուստի մեղադրյալներից մի քանիսի նկատմամբ դատաքննության ենթարկելու արգելքը չի կարող օրինական համարվել: Այնպես որ,

պարտադիր անհրաժեշտութիւնն է, որպէսզի բոլորը միատեղ և անհա-
պաղ ներկայանան ռազմական ատյան:

1335 թ. (1919) մայիսի 26

Ռազմական արտակարգ ատյանի
նախագահ՝ դէններալ-լեյտենանտ Նադրմ:

Հյուսիսային Հաշիմ, Մուստաֆա Շերիֆ և Իսմայիլ Ջանփուլատ բեյերի
նկատմամբ դատաքննութեան կարճման որոշումը նախագահութեան կող-
մից չհաստատուելու պատճառով՝ քրեական օրենսդրքի 51-րդ հոդվածի
համաձայն հիման վրա վճիռ կայացվեց վերոհիշյալներին խմբովին
ներկայացնելու ռազմական ատյանի դատաքննութեանը, իսկ մեծարգո
Հայրի էֆենդիին անժամկետ կալանքի տակ պահելու հարցը չեղյալ հա-
մարվեց:

1335 թ. (1919) մայիսի 27

Takvim-i Vekayi, 3 Haziran 1335 (1919) № 571

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ¹⁰²

1919 թ. հունիսի 3

(Շեյխ Եւ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդիի հարցաքննութիւնը)

Նախագահ — Մեծարգո Մուստաֆա փաշան հետևյալ հարցումն ունի.
հայերի հետ կատարված եղելութիւնը ինքն այլ ձևով է լսել: Բավակա-
նաշափ թվով բնութանքներ արտաբերել են զեպի Դամասկոս, Մոսուլ, Բաղ-
դադ և հարակից այլ վիլայեթներ, մարդկանց կախաղան են բարձրաց-
րել և ենթարկել դաժան բռնութիւններ: Մի՞թե այդ բոլորը այլ ձե-
վով պետք է մեկնաբանվի:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Խոսքը Դամասկոսում տեղի ունեցած մի
քանի մահապատիժների մասին է արդյո՞ք:

Նախագահ — Այո՛:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Մենք այդ մասին լսեցինք: Այդ բոլորի
մասին առարկելով՝ համաճութիւն չտվինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սա-
լիդ Հալիմ փաշային և ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն»¹⁰³ ո՞վ
տվեց այդ արտոնութիւնը, մի՞թե հիմա դրա ժամանակն է»: Սալիդ
Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպէս. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղ-
յակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը համանաբար կատարել է ինք-
նուրույն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղած վերջացած է արդեն: Այդ
բոլորը կատարել է այդ խենթ մարդը: Ես էլ տեղյակ չեմ եղել: Միայն

տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին: Այդպիսի արարքների մասին տեղեկանում ենք կատարվելուց հետո միայն: Պատերազմն այսպես բոլորին խելքահան է անում, ոչ ոք չգիտի, թե ի՞նչ է անում: Բաժական ժամանակ հետո ես էլ լսեցի, որ [հայերին] ընտանիքներով հանդերձ տեղահանում են և քսոտորում այս ու այն կողմ: Բայց այդ բոլորը լսում էինք ոչ թե պաշտոնական աղբյուրներից, այլ դրսից, այս ու այն կողմերից: Այդ ժամանակ մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպ: «Այդ բոլորը անհրաժեշտություն է: Արդեն այդ մարդը այնտեղ կախաղան է բարձրացրել մի քանիսին¹⁰⁴: Այս արարքը անկասկած սխալ է: Այդ մարդիկ ազգականներ ունեն, ազգականներն էլ իրենց հերթին՝ բարեկամներ: Այնպես որ, այդ արարքների համար նրանք հանգիստ չեն բնակում: Այդ արարքների համար ոչ տեղն է հարմար և ոչ էլ ժամանակը: Այս կապակցությամբ էլ, բանակի ապահովման, երկրի անդորրության համար նրանց տեղահանել և քսոտրել են այս ու այն կողմ: Իբրև թե դա անհրաժեշտություն է եղել, որ այլ միջոց չի եղել»:

Հասկանալի է, որ այս բոլորը լսելուց հետո հարցում անելը մտնում էր մեր պարտականության մեջ: Այդ մասին, այդպիսի պատասխան ստանալուց հետո, մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Մենք ի՞նչ կարող էինք անել, եթե կառավարությունը այդպես մտածելով նման միջոցների է դիմել: Ոչ մի բան չէինք կարող անել: Մեծարգո փաշա, ուղում եմ մի բան հայտնել: Մեր շարիաթը հաշվի է առնում միմիայն տվյալ անհատի պատասխանատվությունը, մյուսներին հաշվի չի առնում: Այդ մասին նշված է նաև սահմանադրության մեջ, «որ յուրաքանչյուր միևիպտոր պատասխանատու է՝ իր պաշտոնի համար, իսկ պետության ընդհանուր քաղաքականության համար պատասխանատվությունը խմբակային է»: Այդ ընդհանուր քաղաքականությունը պատերազմ հայտարարելու նման բան է: Հետևաբար՝ ներքին գործերի միևիպտորության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-իսլամը պատասխանատու չէ. արտաքին գործերի միևիպտորության վերաբերող խնդրի համար շեյխ ուլ-իսլամը պատասխանատվություն չի կրում: Նվ՝ վերջապես, մահմեդական կրոնագիտության վերաբերող գործերի համար ոչ մի միևիպտոր չի կարող պատասխանատվություն կրել: Ոմն մյուսքի ինչ-որ տեղ այսպիսի կամ այնպիսի բան է կատարել, կամ ինչ-որ մյուսներիս աչն արարքն է կատարել: Դրա համար ոչ մի տեղ, ոչ մի դատարան չի կարող ամբաստանել ներքին գործերի միևիպտորությանը: Մեղադրվում է

շելխ ուլ-խալամը: Ես այսքանը դիտեմ: Հետեւաբար, եթե ես իմ պարտա-
կանութեան մէջ թերանամ, ապա ես եմ պատիժ կրելու կատարւած հան-
ցանքի համար: Նման դեպքում ես ի վիճակի չեմ լինի առարկելու և
կկրեմ ինձ համար սահմանւած պատիժը:

Նախագահ — Մեծարգո էֆենդի, մենք մի քիչ առաջ նշեցինք, որ
մինիստրներին հետ առնչվող հարցերը դատաբանութեան շինք ենթարկում:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ուրեմն ինչի՞ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Խնդիրը առաջ քաշված հարցի մասին է: Այդ ողբեր-
գութեանը անձամբ տեղյակ լինելով հանդերձ, ոչ մի միջոց չեք ձեռնար-
կել:

Մուսա Քյազիմ էֆենդի — Ձեռնարկեցինք էֆենդի: Այդ մասին խո-
սեցինք: Այդքանը էֆենդի: Էլ ի՞նչ կարող էինք անել: Էլ ի՞նչ ասեմ:

Նախագահ — Ժամանակը ուշ է, հաջորդ դատաբանութեանը տեղի
կունենա կիրակի օրը ժամը մեկին¹⁶⁵:

Takvim-i Vekayi, 4 Haziran, 1335 (1919) № 3573

ՆՈՐԻՆ ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԳԻՇԱՀԻ 1895 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 3-ի
ԿԱՏՅԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԾ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁶⁶:

Նախագահ՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,

գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,

գեղապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

Դատի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների աճուճները — Նախ-
կին շելխ ուլ-խալամ Մուսա Քյազիմ էֆենդի, նախկին շելխ ուլ-խալամ
էսադ էֆենդի, նախկին սենատի նախագահ Ռիֆաթ բեյ, նախկին փոս-
տի և հեռագրատան մինիստր Հյուսեյն Հաշիմ բեյ:

Հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների աճուճները — Նախ-
կին [մեծ] վեզիր Թալաաթ փաշա, նախկին ռազմական մինիստր Էնվեր
էֆենդի, նախկին ծովային մինիստր Զեմալ էֆենդի, նախկին հանրա-
կրթական մինիստր դոկտ. Նազըմ բեյ, նախկին ֆինանսների մինիստր
Ջավիդ բեյ, փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Օսկան էֆենդի,
նախկին առևտրի և հողագործութեան մինիստր Սուլեյման Էլբիստանի
էֆենդի, նախկին առևտրի և հողագործութեան մինիստր Մուստաֆա Շե-
րեֆ բեյ:

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաֆնեվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Թեև մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ գործադրված հանցագործությունները և պահանջեցին ազատություն, այսուհանդերձ 1335 (1919) մայիսի 3, 20, 22 և հունիսի 9, 10, 25 թվագրությամբ մեղադրական եզրակացություններով [բացահայտվեց] լուծարքի ենթարկված «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իրավական դեմքը և հաստատվեց նրա մեղավորությունը կատարված բաղամթիվ հանցագործությունների մեջ:

[Կուսակցության] իրավական դեմքն արտահայտող ընդհանուր մեջլիսի հիշյալ անդամները մեղակցություն են ունեցել գործադրված հանցագործություններում, ուստի հայց էր հարուցվել լսելու նրանց դատական գործը և որոշելու նրանց պատժի չափը: Կուսակցության հիմնադրումից ի վեր, եթե ծանր ու թեթև արվի նրա ծավալած գործունեությունը, ապա այսօր էլ կարելի է նկատել հեղափոխությունից առաջ մի շարք անձանց մոտ հանդես եկած հայրենասիրական ղգացումների առկայությունը: Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է համառոտակի կանգ առնել հեղափոխությունից հետո տեղի ունեցած ղեպքերի և ծավալված գործողությունների վրա:

Ազատության և արդարության անհամբեր սպասող օսմանցիները 1324 (1908) թվականի հուլիսի 9-ին Ռեսնեի լեռներից զուլալ ջրի նման բխած ազատությունը ընդունեցին երկնային սպեղանու տեղ և եկան այն ընդհանուր համոզմունքին և հավատքին, որ միայն այդ միջոցով կարելի է բուժել ղուլումի և կեղեքումի վերքերը: Այդ ցասկոտ հեղեղի հոսքը մինչև իր բնական տեսքի գալը, մխիթարեց բոլորին, իսկ նրա աղղեցությունը ոլորտը անարգել տարածվեց բոլոր վայրերում՝ արդարության և ազատության հույս ներշնչելով Օսմանյան կայսրության բոլոր շրջանների ժողովուրդներին: Եվ մերթ ընդ մերթ լսվող այդ հոսանքի հաճելի ելեւջները ուժ ու եռանդ էին տալիս բոլորին:

Մինչդեռ, անցած ժամանակի ընթացքում կատարված քաղաքական հանցավոր սխալների հետևանքով Օսմանյան կայսրության բաղամթիվ երկրամասեր, տարբեր պատրվակներով ձեռքից ղնացին: Եվ այդ ուղղությամբ բավականին ջանքեր գործադրվեցին, որպեսզի այդ բոլորը վերագրվի նախկին կառավարության վարած սխալ քաղաքականությանը:

կատարվում էր սպասված հուլյանի ճիշտ հակառակը: Չկար մի իսկական նախաձեռնություն, որպեսզի ի չիք դարձնեք տեղի ունեցող այդ բազմաթիվ աղետները:

Չնայած որ ազատության հաստատումից հետո անցել էր բավականին ժամանակ, այնուհանդերձ երկիրը լավ հիմքերի վրա դնելու համար չկար մի որոշակի ուղղություն: Դեռ ավելին, իրար հաջորդող [հողային] կորուստները, Իտալիայի¹⁰⁷ և բալկանյան¹⁰⁸ պատերազմների ցավալի հետևանքները ազատության կարոտ ժողովրդի համար առավել շատ վիշտ ու մտառանջություն էին պատճառում: Ազգային կարիքների համար նրանց մտահղացած ծրագրերը մնացին սոսկ որպես նախաձեռնություն, իսկ նենգ նպատակները իրացնելու համար նրանց մի մասը կանգնեց բոլորովին սխալ ուղու վրա: Այդ հուսաբեր շարժումը¹⁰⁹, որը զուգալ չրի նման ազատություն էր բերելու ժողովրդին, սկսեց երկրի մի մասը քայքայել, իսկ մյուս մասն էլ հասցնել ամբողջովին ամաչացնելու ցավալի վիճակին: Եվ սրանց մոտ ծագեցին իր նմանը շունեցող անիմաստ մտքեր: Հետևանքը եղավ այն, որ երկրի կառավարումը իր ուղուց շեղելով՝ սկսեցին զբաղվել անօրեն բախտախնդրություններով: Եվ այդպես, տևական խարդավանքով զբաղվող այդ մոլորյալ անձերից ստեղծվեց մի գործադիր հանձնաժողով, որը ենթարկելով իրեն օրինավոր կառավարության միջնորդների խորհրդին, աստիճանաբար երկրի ամբողջ կառավարումը վերցրեց իր ձեռքը: Այսպես [կուսակցության] պարագլուխները սողոսկելով մեջիս՝ սկսեցին իրագործել իրենց ծրագրերն ու նպատակները:

24—26 թեշրին-ի սանի 1334 [1918 թ. նոյեմբերի] թվագրությամբ պատգամավորների մեջլիսի 5-րդ մասնաճյուղի արձանագրության մեջ ֆինանսների մինիստր Ջավիդ բեյի ելույթից հասկացվում է, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գործադիր կոմիտեն երկրին և ժողովրդին վերաբերող կենսական հարցերը քննարկելու խնդրում կատարել է վերին աստիճանի անհանդուրժելի գործարքներ: Պատերազմ հայտարարելու խնդրում անհրաժեշտ չի համարել տվյալ հարցը զոռն քննարկել պատգամավորների մեջլիսում, մինչդեռ, վեհապետներն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ և հրաման արձակել: Նույնիսկ ընդդիմադիր անձինք, որոնք ինչ-որ չափով համակրություն են ունեցել կուսակցության նկատմամբ, քննադատել են նրա այդ ընթացքը, քանի որ իրենց հեռատեսությամբ կռահել են, որ գործերի նման կառավարումը ի վերջո կունենա վատ հետևանքներ:

Հայտնի է, որ հեղափոխության սկզբնական շրջանում ակամայից հայտարարված արտակարգ դրությունը բավականաչափ երկար տևեց և կուսակցության ղեկավար կազմից մի խմբավորում հարձակվելով Բարձրագույն Դռան վրա՝ սպանեց ռազմական միևնույն Նազըմ փաշային, նրա թիկնապահին և այնուհետև լուծարքի ենթարկեց Քյամիլ փաշայի կարինետը և կազմեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կարինետը¹¹⁰, Փորձառու, պատվավոր և կարող պաշտոնյաները հեռացվեցին և նրանց տեղը նշանակվեցին կուսակցության անդամները, որոնց քմահաճ կառավարումը ոչնչով չէր տարբերվում ինքնակալության շրջանից: Ինչ խոսք, որ բռնապետությունից դժգոհ էին բոլորը, հատկապես, դժգոհ էին ոչ մահմեդական տարրերը: Նամանավանդ՝ մեզ բոլորիս խաղաղություն, ապահովություն և արդարություն բերող սահմանադրության հարցում, հայ ժողովրդի գործադրած և ունեցած խորը համոզմունքը նրանք ճիշտ չհասկացան և սկսեցին առաջ քաշել [հայերի] նախկին ազգայնական տենչանքների աճման պատճառաբանություններ, երկպառակություններ ու ռիսակալություն սերմանել այլ տարրերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերել մահմեդական ժողովուրդների միջև:

Օսմանցիներին հասցված վնասը ակնհայտ էր: Հետևաբար, կատարված հարցաքննությունը, մանրամասն հետաքննությունը, մեղադրական եզրակացությունը և ստորև շարադրված ռազմական ատյանի հինգ հոգիներից լիովին հաստատում են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ նրա իրավական, դեմքին վերաբերվող հանցագործությունները և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կուսակցության պարագլուխները իրենց անհանդուրժելի արարքներով արատավորեցին հիշյալ կուսակցության անունը:

Այսպիսով, գործադրված հանցագործ արարքները չեն կարող վերադրվել կուսակցության բոլոր անդամներին, այլ հիշյալ հանցագործությունների հետ առնչություն կամ մասնակցություն ունեցողներին և նրանց հանդեպ է, որ գործադրվելու են օրենքի պահանջները:

Պաշտպանության ընթացքում դատապաշտպանը¹¹¹ նշեց, որ քաղաքական կուսակցություններին առկալությունը բխում է սահմանադրության անհրաժեշտությունից, որ այսօր էլ մեր երկրում գոյություն ունեն այլ կուսակցություններ և վերջապես այն հայտարարությունը, որ «Ազատություն և համաձայնություն»¹¹² կուսակցությունը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նման ունի կենտրոնական կոմիտե, ընդհանուր ժողով և մասնաճյուղեր, որ այդ կուսակցության ղեկավարները

ևս հրավիրվում են մեջլիսներին: Այդ մասին եղբակացնելով՝ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Սահմանադրությամբ կառավարվող պետություններում կուսակցությունների գոյությունը, եթե անհրաժեշտություն է, բացարձակաբար չի կարող միջամտել կառավարության գործերին: Ազգային ժողովներում մեծամասնություն կազմելու իրենց նպատակը իրականացնելուց հետո, վստահության արժանացած կաբինետներին պետք է կատարելապես ազատ թողնեն և բոլորովին չխառնվեն նրանց գործունեություններին: [Կուսակցությունները] կարող են միայն ջանք գործադրել կազմվող օրենքները իրենց ծրագրերին հարմարեցնելու խնդրում և իրենց դուր չեկող կաբինետները ցրելու համար ոչ թե սպառնալիքներ, այլ գուցե շվատահելու ջանքեր գործադրեն:

Ինչ վերաբերում է մեր երկրի կուսակցություններին մինչև օսմանյան ազգային ժողովի բացվելը, քանի որ հայտնի է, թե որ կուսակցությունն է ձայների մեծամասնություն հավաքել, ուստի այն չի կարող իր ազդեցությունը պարտադրել կամ միջամտել կառավարության գործադիր կոմիտեի աշխատանքներին, սահմանադրության դրույթները խախտել և կամ էլ օրենքները փոփոխել: Այսպիսի անօրեն արարքներ կատարելու դեպքում պարզ է, որ յուրաքանչյուր կուսակցություն նման վախճան է ունենալու: Այսպիսով, դատավարության ընթացքում վերոհիշյալ դատապաշտպանի ելույթը դուրի է ամեն մի հիմքից:

Նախապես հայտարարված հինգ հոգվածները հետևյալներն են:

Ա ո ա ջ ի ն. Ռազմական ատյանի դատավարության վերջում բացահայտվեց, որ Տրապիզոնում, Յոզղաթում, Բողազլյանում և այլուր տեղի ունեցած կոտորածները կազմակերպվել և գործադրվել են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխների կողմից: Դատապաշտպանության ընթացքում նշվեց, որ այդ կոտորածների մասին իբրև թե նրանք տեղեկացել են գործադրվելուց հետո: Մինչդեռ, լիովին բացահայտվեց, որ այդ մասին իրազեկ, դառնալուց հետո էլ ոչ մի միջոց չեն ձեռնարկել այդ կոտորածները կանխելու համար:

Երկրորդ — [Մեջլիսի] ընդհանուր նախագահ, նախկին [մեծ] վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշայի՝ մեջլիսին հղած ղեկուցադրի բովանդակությունից պարզվել է, որ նա պատերազմի սկզբում կենտրոնական կոմիտեի անդամներին իր ծովեզրյա ապարանքը հրավիրելով՝ հայտնել է պատերազմին մասնակցելու վտանգավորության մասին և բացատրել, որ պետության համար առավել նպաստավոր դիրքորոշումը չեղադրությունն է, բայց չի կարողացել համոզել նրանց: Միևնույն ժամանակ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու

ներկայացուցիչներից Ռիդա բեյը հարցաքննության ժամանակ խոստովանեց, որ պատերազմ հայտարարելուց առաջ Տրապիզոնում կազմակերպված չեթենների խմբին հարձակման նպատակով ուղարկել է Ռուսաստանի խորքերը:

Ստույգ հաստատված է, որ պատերազմը հայտարարվել է առանց մեջլիսի որոշման: Տվյալ ժամանակի ֆինանսների մինիստր Ջավիդ բեյը, հասարակական աշխատանքների մինիստր Չուրյուբ Սուլի Մահմուդ փաշան, փոստի և հեռագրատան մինիստր Օսկան էֆենդին և առևտրի մինիստր Սուլեյման էլբիստանի էֆենդին հրաժարականի խնդրանք են ներկայացրել այն պատրվակով, որ պատերազմ հայտարարելու որոշումը կայացվել է «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության ցանկությամբ, այլ ոչ թե մինիստրների խորհրդում:

Երրորդ. Բերված վկայությունների արձանագրությունից եզրակացվում է, որ նախկին մեծարգո վեզիր Ահմեդ Իզզեթ փաշայի ռազմական մինիստրությունից հրաժարական տալը տեղի է ունեցել կուսակցության միջամտության ընթացքում տեղի ունեցած վեճերից հետո:

Չորրորդ. «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ Ստամբուլի պառլամենտը Քեմալ բեյը պարենավորման հարցերով նշանակվել է պաշտոնի և այնուհետև նրա պաշտոնավարությունը հաստատվել է ընդհանուր ժողովում և համագումարում: [Քեմալ բեյի] կողմից ստեղծվել են նախառևտրական հանձնախմբեր, հետո՝ մի քանի ընկերություններ և հաստատություններ: Այսպիսով, առևտրական գործերի մենավաճառությունը իրենց ձեռքը առնելով՝ սկսել են բռնազբաղվել ժողովրդի ունեցվածքը և հանձնել վերոհիշյալ ընկերություններին և մի շարք անձանց: Այս պարագան պատճառ է հանդիսացել օսմանցիների աղքատացման, հուսահատության և նույնիսկ մահվան: Վերջապես այդ բոլորը նպաստել են երկրի պաշտպանողական ուժի թուլացմանը: Կառավարական մի շարք պաշտոնների նշանակումը տեղի է ունեցել «Միութուն և առաջադիմություն» կուսակցության Ստամբուլի կենտրոնի միջամտությամբ: Այս բոլորի մասին հայտնի է դարձել 1332 թ. [1916] համագումարում ընդունված բանաձևի բովանդակությունից, ինչպես նաև այս խնդրին վերաբերող քաղաքային տեսչության ուղարկած ներփակ գրությունից:

Հինգերորդ. Երբ սենատում քննարկվում էր Շարիաթական դատարանը արդարադատության մինիստրություն փոխադրելու հարցը, շեյխ ուլ-խալամ Քյադիմ էֆենդին ասել է. «Ի՞նչ կարծիքը մի հարցնեք, կուսակցությունն աշուղես է ուղեւ. «տեմն» առապես էլ պիտի լինի»:

տավարութեան ընթացքում այս խնդրի արծարծումը ցույց է տալիս կուսակցութեան՝ պետական գործերին միջամտելու փաստը:

Վերևում բերված հինգ հոդվածները և դանազան տարածայնություններով տեղի ունեցած քննարկումներն ու նրանցից բխած եզրակացությունները ցույց են տալիս, որ պետության կարևոր գործերի մի մասը կյանքի է կոչվել իրենց իսկ նպատակների և մտադրությունների համաձայն և լիարժեքական միջամտությամբ, առանց հաշվի առնելու պետության մինիստրների կարծիքն ու տեսակետը: Հետաքննությունը ցույց տվեց, որ օսմանյան պետության օրենքներն ստեղծվել են «երեքի զորութեամբ» և այդ օրինադրությունը կատարվել է ահաբեկչական ուժ գործադրելու միջոցով: Այսպիսով, վերոհիշյալ հանցագործ արարքներին անմիջական հեղինակներն են «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իրավական ղեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի անդամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեզիր Թալաթ փաշան, նախկին ռազմական մինիստր՝ ալժմ գինլորական շարքերից վտարված էնվեր փաշան, նախկին ծովային մինիստր՝ նույնպես գինլորական շարքերից վտարված Զեմալ էֆենդին և նախկին հանրակրթական մինիստր ղոկտ. Նազըմ էֆենդին, որոնց անմիջական հեղինակությամբ կատարվել են այդ հանցագործությունները: Տվյալ հանցագործություններին անուղղակիորեն մասնակցել են նաև հիշյալ մեջլիսի անդամներից նույնպես փախուստի մեջ գտնվող նախկին ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյը, ինչպես նաև առևտրի և հողագործության մինիստր Մուստաֆա Շերեֆ բեյը: Բացահայտված է, որ կատարված հանցագործություններում իրեն մեղսակցությունն է ունեցել նաև նույն ընդհանուր ժողովի անդամներից՝ դատարանում ներկա գտնվող նախկին շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին:

Թեև դատապաշտպանը և դատախազը իրենց կուլյթներում նշեցին նրա առաքինի, լավ հատկանիշները, կրոնական գիտելիքները, բարձր նկարագրի մասին և տարակուսանք հայտնեցին հիշյալ կոտորածների հղացման և մասնակցության հարցում նրա ունեցած դերին, այնուհանդերձ հաստատվեց, որ հեղափոխությունից հետո նա եղել է հիշյալ կուսակցության կարևոր պարագլուխներից մեկը և ունեցել է մեծ ազդեցություն:

Արդ, դատախազի և դատապաշտպանի նման զարգացած անձնավորությունները, եթե հարկադրաբար լավ կարծիք են արտահայտում նրա նկատմամբ և կուսակցության գործունեությունը համարում օրինական, ապա բնական է, որ բոլորովին թյուր կարծիք պիտի ստեղծվեր նաև ոչ

բավարար կրթություն ստացած տղետ մարդկանց մոտ: Հայտնի է, որ Մուսա Քյադիմ էֆենդին ղեկավարել է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կրոնագիտական մասնաճյուղը: Երբ հարցում եղավ շարիաթի պատվիրաններին հակառակ կատարված արարքների ու քարոզների վերաբերյալ, նա պատասխանեց, որ նման արարքների նշաններ չկան, որ ինքը տվյալ խնդրին վերաբերող իր քարոզներում հավանություն չի տվել: Սակայն խոստովանեց նաև, որ հիշյալ արարքի (տեղահանություն) և կոտորածի—Ա. Փ.) արդելման համար էլ գործնական ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել: Իսկ դատավարության ընթացքում նրա արած այն համեմատությունը, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել, չի կարող համընկնել նրա առաքինի, լավ նկարագիր ունենալու մտքի հետ: Այս պարագան նույնպես համարվում է ծանրացուցիչ գործոններից մեկը: Հարցաքննությունից և հետաքննությունից պարզվեց, որ վերոհիշյալը առավելաբար զբաղված լինելով կուսակցության կրոնագիտական հարցերով, ուղղակի չի գտնվել հիշյալ կոտորածների բուն կազմակերպիչների շարքում, այնուամենայնիվ նա ունեցել է անուղղակի մասնակցություն:

Այսպիսով, լիովին րացահայտվում է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցվել է երեքի միջև:

Հետաքննության ընթացքում սենատի նախկին նախագահ Ռիֆաթ բեյի, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քննարկումներին մասնակցելու հարցը չհաստատվեց: Պարզվեց նաև, որ հիշյալ կոտորածների գործադրման խնդրում ինքը մասնակցություն չի ունեցել: Այսպիսով, բոլորի համաձայնությամբ նա անմեղ ճանաչվելով՝ ազատ է արձակվում: Բացահայտվեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր՝ Հաշիմ բեյը, Բեռլինում գտնվելու ընթացքում, առանց իր համաձայնության նշանակվել է [մինիստրի պաշտոնում] և Ստամբուլ վերադառնալուց հետո, ինքնաբերաբար անցել է պաշտոնի: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև, որ մինիստրի պաշտոնում նրա նշանակվելը զուգադիպել է «Իթթիհատի» կաբինետի վերջին տարիների գործունեության հետ: Ըստ իր խոստովանության, երեք անգամ ներկա է գտնվել ընդհանուր մեջլիսի խորհրդակցություններին, որտեղ կանոնադրությունից դուրս քննարկումներ չեն եղել և, ինքն էլ մնալով սոսկ ունկնդրի դերում, գործունյա մասնակցություն չի ցուցաբերել: Այս արդարացուցիչ հանգամանքը նրա անմեղությանը տեղիք տալով՝ ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրան ևս ազատ արձակել:

Վերոհիշյալ [մեղադրյալներին] պատժի չափը քննարկելու ընթացքում նկատի առնվեց, որ Թալաաթի, էնվերի, Զեմալի և դոկտ. Նազըմի կատարած հանցագործ արարքները չափազանց ծանր են, ուստի որոշվեց նրանց դատել կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով: Զավիդի, Մուստաֆա Շերեֆի և Մուսա Քյադիմի համար նկատի առնվեց հիշյալ հոդվածի երկրորդ և երրյն կայսերական օրենսգրքի 55-րդ հոդվածի վերջին մասերը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորություններ մի ոճրագործություն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորություններ բազմաթիվ արարքներից բաղկացած մի ոճրագործություն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործության ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ արարքներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպես գործակից են համարվում և պատժվում են իսկական հանցանք կատարողի նման»:

«Սահմանադրությունը, կառավարության ձևն ու էությունը, կամ վսեմ սուլթանությունում գոյություն ունեցող կարգերը բունի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու դեպքում սահմանվում է մահապատիժ»:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի չբացահայտված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե գլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն...»:

Օրենսգրքում առկա այս հոդվածների հիման վրա Թալաաթը¹¹³, էնվերը¹¹⁴, Զեմալը¹¹⁵ և դոկտ. Նազըմը¹¹⁶ դատապարտվում են մահվան, իսկ Զավիդը, Մուստաֆա Շերեֆը, Մուսա Քյադիմը 15-ական տարի ժամկետով աքսորի: Փախուստի մեջ գտնվողներին զրկել քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ բռնագրավված ունեցվածքի հարցում գործել համաձայն օրենքի: Վերոհիշյալ Ռիֆաթ և Հաշիմ բեյերին վերաբերող անմեղության որոշումը ընդունված է իրենց պաշտոններից բխած հանգամանքների բերումով և հետագայում գերագույն դատարանում ենթակա չէ քննության:

Հետաքննությունը բացահայտեց նաև, որ փոստի և հեռագրատան նախկին մինիստր Օսկան էֆենդին և առևտրի նախկին մինիստր Սուլեյման էլբիստանի էֆենդին երկաւ Կաթանակ նմանապես գտնվելու

պատճառով, հնարավոր չի եղել նրանց հրավիրել դատաքննության: Հավանաբար, իրազեկ լինելու դեպքում էլ նրանք [Ստամբուլ] վերադառնալու հնարավորությունը չէին ունենա:

Սույն դատավճիռը միաձայն ընդունվեց ի բացակայությոն Թալաթ, էնվեր, Ջեմալ, դոկտ. Նազրմ, Ջավիդ, ինչպես նաև Մուստաֆա Շերեֆ, Օսկան և Սուլեյման էլբիստանի էֆենդիների, իսկ իրենց ներկայությամբ՝ Ռիֆաթ, Հաշիմ և Մուսա Քյազիմ բեյերի¹⁷:

5 թեմմուդ 1335 թ.

[1919 թ. հուլիսի 5]

Ռազմական արտակարգ ատյանի նախագահ՝ սպայակուլտի գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազրմ բեյ Ահմեդ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝ սպայակուլտի գեներալ-մայոր Ալի Նազրմ

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝
հետևակային գնդապետ Ռեջեբ Ֆերդի բեյ Մեհմեդ Ալի

«Այս դատավճիռն մասնակից լինելով հանդերձ՝ ես այն համոզմունքին եմ, որ մեղադրյալ Հաշիմ բեյը անուղղակի կերպով մասնակցություն է ունեցել նշված հանցագործություններին, քանի որ իր ցուցմունքներն ու առկա ապացույցներն այդ են վկայում»:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝
սպայակուլտի գեներալ-մայոր Մեհմեդ Ջեքի

«Կենտրոնական կոմիտեի կողմից ձեռնարկված կոտորածների հարցում Մուսա Քյազիմ էֆենդին իրեն անմեղ է համարում, նկատի ունենալով, որ ինքը ծառայել է հիշյալ կենտրոնին՝ կրոնի և կրոնադիտության պարտականություններից ելնելով: Ես կողմնակից եմ նրանց հետ, ովքեր հաստատում են հանցագործության հետ նրա ունեցած առնչությունը, քանի որ գործադրված հանցագործություններից ո՛չ մեկի նկատմամբ նա արգելք չի հանդիսացել և նույնիսկ չի հեռացել իր պաշտոնից: Հաշիմ բեյի ցուցմունքներից ևս բացահայտվում է, որ նա նույնպես կապված և հավատարիմ է եղել հիշյալ կենտրոնին և վերոհիշյալ հանցագործությունների կատարման ընթացքում ո՛չ մեկի դեմ չի պաշարել: Մինչդեռ դատաքննության օրերին նա իրեն արդարացնում էր, որ ինքն առնչություն չի ունեցել հիշյալ կենտրոնի կատարած հանցագործարարքների հետ: Ես հուշանալով կողմնակից եմ նրանց հետ, որոնք դա»

ապարտում են նրան անուղղակի մասնակցություն ունենալու մեղա-
դրանքով:

Ռազմական արտակարգ ատյանի անդամ՝
սպայակույտի գննելու-մայոր Մուստաֆա
բեյ Ազիզ Սուլեյմանի

Հաստատվում է.

Դատավճռի սույն արձանագրությունը վավերացված է ռազմական
արտակարգ ատյանի անդամների կնիքներով:

5 թեմուզ 1335 թ.

[1919 թ. հուլիսի 5]

[կնիք]

[ստորագրություն]

ՌԱԶՄԱԿԱՆ

ՆԱԶԸՄ

ԱՐՏԱԿԱՐԳ

ԱՅՅԱՆ

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրական հանձնախմբի
պետ՝ Արիդին Դավեն

Takvim-i Vekayi, 5 Temmuz 1335 (1919) № 3604

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

**«ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԶԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԱՄԽԱՆԱՏՈՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ
ՈՒ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՆՈՐԻՆ ՄԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԻՇԱՀԻ 1335 ք. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿՑՅՍԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄՎԱՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ
ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա.
Խեղամեներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեր Ֆերիի բեյ,
Գլխավոր դատախազի օգնական՝ Ֆերիդուն բեյ:

ԱՌԱՋԻՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

1335 ք. (1919) հունիսի 21, շաբաթ

Դատախնայության երախա մեղադրյալների աճուկները.— «Միություն
և առաջադիմություն» կուսակցության Բրուսայի պատասխանատու քար-
տուղար ղոկտ. Ահմեդ Միզատ բեյ, էսկիշեհիրի պատասխանատու քար-
տուղար ղոկտ. Բահիմ Զուհդի բեյ, կուսակցության Մանիսայի պատաս-
խանատու քարտուղար Ավնի բեյ, կուսակցության էդիրնեի քննիչ-լիա-
զոր Աբդուլ Ղանի բեյ, «Միություն և առաջադիմություն» վերակազմյալ²
կուսակցության Բեյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Սելահեդդին
բեյ, կուսակցության Միրզունի մասնաճյուղի պատասխանատու քարտու-
ղար Մեհմեդ Զեմալ բեյ:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Աբդուլ Ղանի բեյին) — Ձեր անունը:

Աբդուլ Ղանի բեյ — Աբդուլ Ղանի:

Նախագահ — Հայրանունը:

Աբդուլ Ղանի բեյ — Հաջի Հյուսեյն:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Քառասուն:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Հրդինջանում:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Կադը Քյոյ, Ջեվիզլիբում³.
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Բարձրագույն:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Ներկայումս պաշտոն չունեմ: Նախկինում եղե՞ր
 եմ «Իթթիհատ»-ի ներկայացուցիչ:
 Նախագահ — Նախկին պաշտոնը:
 Աբդուլ Ղանի բեյ — Զինվորական եմ եղել, լեյտենանտի կոչումով:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով Բեսիմ Զուհդի բեյին)՝ Ձեր անունը:
 Բեսիմ բեյ — Բեսիմ Զուհդի:
 Նախագահ — Հայրանունը:
 Բեսիմ բեյ — Զուհդի:
 Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:
 Բեսիմ բեյ — Քառասուներեք:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք ծնվել:
 Բեսիմ բեյ — Օղեմիշում⁴:
 Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:
 Բեսիմ բեյ — Էսկիշեհիրում:
 Նախագահ — Ձեր կրթությունը:
 Բեսիմ բեյ — Ավարտել եմ ուսումնական բժշկական ուսումնարանը:
 Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:
 Բեսիմ բեյ — Էսկիշեհիրի պատասխանատու քարտուղար:
 Նախագահ — Ամուսնացած ե՞ք:
 Բեսիմ բեյ — Այո՛:
 Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:
 Բեսիմ բեյ — Ո՛չ:
 Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով ղոկտ. Ահմեդ Միդհատ բեյին)՝ Ձեր
 անունը:
 Միդհատ բեյ — ղոկտ. Ահմեդ Միդհատ:

Նախագահ — Հայրանունը:

Միդնատ բեյ — Հաջի Հասան:

Նախագահ — Որտեղացի՞ եք:

Միդնատ բեյ — Կեսարացի:

Նախագահ — Որտե՞ղ եք բնակվում:

Միդնատ բեյ — Բրուսայում:

Նախագահ — Ձեր ներկա պաշտոնը:

Միդնատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության

Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար:

Նախագահ — Ձեր կրթությունը:

Միդնատ բեյ — Բարձրագույն:

Նախագահ — Քանի՞ տարեկան եք:

Միդնատ բեյ — Երեսունչորս:

Նախագահ — Նախկինում դատվածություն ունեցե՞լ եք:

Միդնատ բեյ — Այո, զինվորական մի հարցով դատաքննության եմ

նեթարկվել ուղմական ատյանում:

Նախագահ — Ի՞նչ պատճառով:

Միդնատ բեյ — Ընտրությունների երկրորդ շրջանում ես վանի պատ-
գամավոր էի: Հրաժարական տալու անհրաժեշտություն չկար: Քաղաքական
հարցերով զբաղվելու համար ուղմական ատյանը ինձ զրկեց զինվորա-
կան աստիճանից:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղարին)՝ կար-
դացե՞ք (քարտուղարը ընթերցում է):

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ՎՍԵՄ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Այսօր ժամը 3.35-ին ուղմական արտակարգ ատյանի կողմից շտապ պահանջված
7 անձերից Զեմալ բեյը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խանեի հի-
վանդանոցում:

21—6—1335 թ.

[1919 թ. հունիսի 21]

Կալանատան տեսուչ կայմակամ Ալի

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով գլխավոր դատախազի օգնականին)
Ֆենդիններից մեկը հիվանդության պատճառով գտնվում է Գյումուշ խա-
նեի հիվանդանոցում: Տվե՞ք ձեր կարծիքը այդ մասին:

Գլխավոր դատախազի օգնական Ֆերիդուն բեյ — Պահանջում եմ նրա
դատաքննությունը հետաձգել:

Նախագահ — Դատաքննությունը հետաձգելու վճիռը հաստատվում է: (Խոսքն ուղղելով քարտուղարին) Կարդացե՛ք:

(Արձանագրող քարտուղարը ընթերցում է մեղադրական եզրակացությունը):

ՄԵՂԱԴՐԱԿԱՆ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ներքին ապահովությունը վտանգելու ամբաստանությամբ տարբեր ժամանակներում կալանքի տակ են վերցվել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Մանիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյը, վերակազմյալ կուսակցության Բեյօղլուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Սելահեդդին բեյը, Անկարայի նախկին պատգամավոր Հիմի բեյը, [կուսակցության] Բալուի պատասխանատու քարտուղար Բեսիմ Զուհդի բեյը, կուսակցության Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Մեհմեդ Զեմալ բեյը, Կարահիսարի նախկին պատգամավոր Աղաօղլու Ահմեդ բեյը, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար կենսաբացի դոկտ. Միդհատ բեյը, Սուարիի կայմակամությունից թռչկառու Մուսթաֆա բեյը, Սինոպի նախկին պատգամավոր Հասան Ֆեհմի բեյը, Սարուխանի նախկին պատգամավոր և վերակազմյալ կուսակցության անդամ Սարրի բեյը, Միրզունի աղզային պաշտպանության նախագահ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Զեվեդե բեյը, Ստամբուլի նախկին պատգամավոր Սելահեդդին Զիմշոդ բեյը, էրզրումի նախկին պատգամավոր՝ աղզային գործակալության տնօրեն Հյուսեյն թոսուն բեյը, Ստամբուլի բանկի ներկայացուցիչ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Սալոնիկի նախկին պատասխանատու քարտուղար Հասան Նամը բեյը, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Ալի Ռիզա բեյը, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Քադիր բեյը, Կոնիայի նախկին վալի Սամիհ Ռիֆաթ բեյը, Կոնիայի ոստիկանության նախկին պետ՝ Սադեդդին բեյը, կուսակցության Կոնիայի նախկին ներկայացուցիչ՝ բեռնակիրների վերակացու Ֆերիդ բեյը, Ակչեհիրի Զիհանբեյլի նահիբի կառավարիչ Ֆեհմի բեյը, Ակչեհիրի քաղաքապետի Մյուֆթի զադե Բյամիլ բեյը, Ակչեհիրի ոստիկանապետի նախկին տեղակալ՝ Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնվող Հասան Բասրի բեյը, կուսակցության Աղաբազարի ներկայացուցիչ Համիդ բեյը, Հալեպի շրջակայքի շեքենների խմբի առաջնորդ Հյուսեյն Նեջատի բեյը, կուսակցության Սիվասի ներկայացուցիչ Ղանի բեյը, կուսակցության Բուվադինի ներկայացուցիչներ Մյուֆթի Մեհմեդ Ալի, Հաջի Աթա և Կարակադը Հասան-Հյու-

սեյն բեյերը, կուսակցության էղիբնեի ներկայացուցիչ Արզուլ Ղանի բեյը, (...)»⁶ էնվեր էֆենդիի հայրը՝ Հաջի Ահմեդ փաշան:

Վերոհիշյալ անձնավորություններին վերաբերող 1335 (1919) թվականի հունիսի 10-ի որոշման մի շարք կետերն ամբողջացնելուց հետո, դատարանի նախագահությանը և դատասխազությանը հնարավորություն տրվեց զանազան փաստաթղթերի հիման վրա կազմելու մեղադրական եզրակացությունը: Նախագահության որոշումով տեղի ունեցած ընդհանուր հետաքննությունից հետո պարզվեց, որ մեղադրյալ Ավնի բեյը Մանիսայում գտնվելու ընթացքում Հերզեմ, Իսմայիլ, Ջերբեզ Մեհմեդ և Հաջի Հասան անուններով մարդկանցից փոխառության մուրհակներ առնելու ընթացքում բռնություն է գործադրել և 1330 (1914) թվականի հուլիսին պատասխանատու քարտուղար նշանակվելուց հետո, անձամբ մասնակցել է 1332 (1916), 1333 (1917), 1334 (1918) թվականներին տեղի ունեցած կուսակցության համագումարներին: Կուսակցության Հալեպի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ բեյը սահմանադրության հուլակումից հետո եղել է Կոնիայի և Հալեպի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարը: Հասան Սելահեդդին բեյը 1329 (1912) թվականից սկսած կատարել է հիշյալ կուսակցության Ստամբուլի պատասխանատու քարտուղարի և Քեմալ բեյի գրասենյակի քարտուղարության պարտականությունները: Միրզունի ազգային պաշտպանության նախագահությունում գտնվելու ընթացքում Ջեվդեդ բեյը միաժամանակ փոխարինել է Միրզունի պատասխանատու քարտուղար Ֆերիդ բեյին: Բեսիմ Զուհդի բեյը 1330 (1914) թվականին պատասխանատու քարտուղար է եղել Աֆիոն Կարահիսարում, իսկ երեք տարի անց՝ նաև քարտուղար է եղել Աֆիոն Կարահիսարում, իսկ երեք տարի անց՝ էսկիշահիրում: Միդհատ բեյը Բալկանյան պատերազմից հետո Բալուում էսկիշահիրում: Միդհատ բեյը Բալկանյան պատերազմից հետո Բալուում ստանձնել է պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնը և մինչև 1331 (1915) թվականի վերջը գտնվել է այդ պաշտոնում, իսկ հետագայում փոխարինել է Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար Իբրահիմ բեյի տեղը նշանակված Նեսիմի բեյին: Արզուլ Ղանի բեյը սահմանադրության հուլակումից առաջ ստանձնել է կուսակցության էղիբնեի հսկիչի պարտականությունը: Այսպիսով վերոհիշյալները մինչև կուսակցության լուծարքի ենթարկվելը զբաղեցրել են նշված պաշտոնները:

Սահմանադրության հուլակումից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը շարունակել է մնալ որպես քաղաքական կուսակցություն և ուժի դիրքերից ելնելով, երկրի կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը: Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն իրենց չորսունությունը ընթացքում անընդհատ միջամտել և իրենց կամքն

Թելադրել պետական բոլոր գործերում, իսկ կարևոր հարցերն էլ լուծվել են կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշումներով: Ընդունված հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարադրվող [հայերի] քարավանները ոչնչացվել են ճանապարհին՝ կուսակցության կողմից ստեղծված քրեական հանցագործ հրոսակախմբերի կողմից, իսկ նրանց գույքն ու ունեցվածքը կողոպտվել և հափշտակվել է:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները մի ներքին ահաբեկչական ուժ ստեղծելով՝ ղանազան ձևերով այլափոխել են Օսմանյան կայսրության սահմանադրական օրենքները և իրենց բմահաճ գործարքներն իրականացրել են վիլայեթներում «պատասխանատու քարտուղարներ» և «լիազորներ» անվան տակ իրենց մարդկանց միջոցով: Բացի այդ, հարստություն դիզելու մոլուցքով տարված, օգտագործել են պատերազմական իրավիճակը, և ժողովրդին խիստ անհրաժեշտ պարենի հարցում՝ զբաղվել շարաշահումներով և սպեկուլյացիայով: Իրենց այս արարքին արտաբուստ օրինական ձև տալով՝ դործել են ըստ անձնական շահերի: Ինչպես պարզաբանված էր վերոհիշյալ հունիսի 10 թվագրությունը կրող որոշման մեջ, այդ բոլորն իրենց խոստովանությամբ բացահայտվել էր նախնական հարցաքննության ընթացքում: Առաջին հերթին ուշադրությունը բեռվում է կատարված հանցագործությունների անմիջական մասնակիցներին, իսկ այնուհետև նրանց հետ անուղղակիորեն կապ ունեցողներին վրա:

Նրանց կատարած ոճրագործություններն առնչվում են քրեական օրենսդրության 45-րդ հոդվածի համաձայն 55-րդ հոդվածի վերջին մասին: Միևնույն ժամանակ քրեական օրենսդրության 89, 204 հոդվածների համաձայն նրանք վերցվել են կալանքի, իսկ նրանց նկատմամբ հարուցված դատական գործը նպատակահարմար է եղել լսել ռազմական արտակարգ ատյանում: Ինչ վերաբերում է մյուս մեղադրյալներին, ապա կուսակցությանը նրանց [ակտիվ] ծառայելու հարցը ակնհայտորեն չի ապացուցված, հետևաբար հիշյալների հետաքննությունը շարունակելու որևէ օրինական պատճառ գոյություն չունի: Այդ թվում Համիդ բեյի՝ սահմանադրության ռեպրեզանտից հետո կուսակցության հետ առնչություն ունենալու հարցը չի պարզաբանված, ինչպես նաև Նեջատի էֆենդիի համագործակցությունը «Թեշվիլաթ-ը մահսուսե»-ի հետ և Բաբ-ը Ալիի՝ ղեպթին նրա մասնակցություն ունենալու հարցը: [Կուսակցության] Իզմիտի հսկիչ Իսմաիլ Հաբբը բեյը եղել է Աղաբազարի հարկային տեսուչը: Իհսան Նամըք բեյը մինչև 1329 (1913) թվականի ապրիլ ամիսը եղել է Սալոնիկի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը

պատկանող դպրոցի տնօրենը և կատարել է կուսակցութեան լիազորի պարտականութիւնը: Այնուհետև ստանձնել է [բաղաքի] բանկի տեսուչի պաշտօնը և ներքին կանոնադրութեան համաձայն պահպանել է իր կապը կուսակցութեան հետ, բայց որոշակի ակտիվ համագործակցութիւն չի ունեցել: Հիւմի բնւոյ 1330 (1914) թվականին ընտրվել է Անկարայի պատգամավոր և զբաղվել է առևտրի հարցերով:

Տեղահանութեան ընթացքում մի շարք մարդկանց դրամը, գուլքն ու ունեցվածքը հափշտակելու և կոտորածին օժանդակելու հանցանշաններով մեղադրվում են Կոնիայի նախկին վալի Ռիֆաթ Սամիհ բեյը, Կոնիայի ոստիկանութեան նախկին պետ Սադեդդին բեյը, գլուղատնտեսութեան տեսուչ Թոտորաքի բեյը, Ակշեհիրի Ջիհանբեյի Նահիբի կառավարիչ Ֆեհմի էֆենդին, Ակշեհիրի բաղաքագլուխ Մուֆթիզադե Քյամիլ էֆենդին և Սպարտայի բանտում կալանքի տակ գտնվող ոստիկանապետի նախկին տեղակալ Հասան Բասրի էֆենդին ...⁸:

1919 թ. հունիսի 19

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Պարզվում է, որ «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի և մելլիսի անդամների գործադրած ոճրային արարքներին և այլ հանցագործութիւններին դուք ևս մասնակցութիւն եք ունեցել: Այժմ ձեր մեղսակցութիւնն այդ հարցում քննվելու է զլխավոր դատախազութեան կողմից, ուշադիր եղե՛ք:

Կլխավոր դատախազի օգնական Ֆեհիդուն բեյ — էֆենդիներ, դատարանում ներկա գտնվող մեղադրյալները եղել են «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կողմից վիւլայեթներում և սանջակներում նշանակված հատուկ լիազորներ: Այս անձնավորութիւններն իրենց պաշտոնավարութեան ընթացքում «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան և կառավարութեան կողմից ստացված բանավոր կամ գրավոր հրամանների համաձայն սերտ միջամտութիւն են ունեցել կառավարութեան գործերին: Այս մարդիկ մասնակցել են մեղադրյալ Թալաթի փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործութիւններին, որոնց նպատակն էր ուժի դիրքից շեղել պետութիւնն իր օրինական ուղուց:

Նրանց գործադրած հանցանքի չափը բացահայտվելու է սույն դատավարութեան ընթացքում: Այս տեսանկյունից պահանջում եմ նրանց ենթարկել դատաքննութեան:

Նախագահ — (Խոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) - Դատապաշտպաններ, ունե՛ք:

Ալլնի բեյ — Դեռևս չենք ընտրել:

Նախագահ — Այդ մասին նախապես հայտնել էինք. մի՞թե ձեզ չեն ասել:

Ալլնի բեյ — Ո՛ր, չեն ասել: Մենք տեղեկություն չունենինք:

Սելահեդդին բեյ — Մեծարգո փաշա, մենք այսօր իմացանք այդ մասին: Կես ժամ առաջ հայտնեցին, որ ենթարկվելու ենք դատաքննության: Ուստի հնարավոր չէր դատապաշտպան ընտրել:

Նախագահ — Դատաքննությունը հետաձգվում է մինչև երկուշաբթի, ժամը մեկը:

Պատրաստ եղե՞ք:

Tekvim-i Vekayi, 21 Haziran 1335 (1919) № 3586

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1335 թ. հունիսի 23, երկուշաբթի

Նախագահ — (հոսքն ուղղելով մեղադրյալներին) — Այս էֆենդիններին դատապաշտպան ընտրել ե՞ք:

Մեղադրյալներ — Այո՛, էֆենդի:

[Այնուհետև մեղադրյալները հարցաքննության են ենթարկվում մեկ առ մեկ]:

[Կուսակցության էդիրնեի¹⁰ պատասխանատու ֆառուդար

Աբդուլ Ղանի բեյի հարցաֆննությունը]

Նախագահ — Էդիրնեում տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:

Աբդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, էդիրնեում հայերին տեղահանեցին:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Աբդուլ Ղանի բեյ — Տեղեկություն չունեմ: Մի օր վաղ առավոտյան, երբ դեռ անկողնու մեջ էի, ինձ մոտ եկան մի քանի ծանոթ հայեր և սկսեցին պատմել տեղի ունեցած դեպքերի մասին. «Մերոնց մի մասին տարան, մյուսներին ևս տանելու են» ասելով, ինձանից օգնություն խնդրեցին: Նրանք ինձ օժանդակել էին բուլղարների նվաճման ժամանակ¹¹, Ասացի, որ կդիմեմ վիլայեթի վարչություն և հնարավորին չափ կաշխատեմ օգնել: Այնուհետև միասին գնացինք վիլայեթ: Վալին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն «Կոմիտեի»¹² հետ, որ անմեղ շարքիկ են և խնդրեցի նրանց տեղահանության չենթարկել: Վալին ասաց. «Այս մարդկանց մասին ես էլ եմ մտահոգված, բայց հրամանը խիստ է և վերաբերում է բոլորին»¹³ (ընդգծումը մերն է Ա. Փ.) Հիմա այդ ուղղությամբ ջանք եմ գործադրում, գուցե կարողանամ մի բան անել»: Այս

խոսակցությունը նույնությամբ հայտնեցի իրենց: Այդ մարդիկ տեղահանության շնորհիվ լինեցին, բայց թե ինչպես եղավ, դա ես էլ չգիտեմ:

Նախագահ — Շատ լավ, նախքան այդ հայերի ձեզ դիմելը, ոչ մի բան չէիք լսել այդ մասին:

Արդույ Ղանի բեյ — Ոչ մի տեղեկություն չունեի:

Նախագահ — Չէ՞ որ տեղահանությունը նրանց դալուց առաջ էր տեղի ունեցել:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Մինչ այդ ոչ մեկը չէ՞ր տեղահանվել:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Շատ լավ, այդ մասին տեղեկանալուց հետո որևէ միջոց, ձեռնարկեցիք արդյո՞ք «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձեր մասնաճյուղի մեջ:

Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ փաշա, ոչ մի միջոց չձեռնարկեցինք:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղերը միմիայն մահմեդական տարրերի համար չեն ստեղծվել, այլ Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների համար և բարի գործի համար աշխատողը ...

Արդույ Ղանի բեյ — Արդեն անունը «Օսմանյան» է: Միայն «Միություն և առաջադիմություն» չէ ...

Նախագահ — Շատ լավ, տվյալ վայրից տեղահանվող հայերի նկատմամբ ի՞նչպես եղավ, որ ոչ մի միջոց չձեռնարկեցիք:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղահանությունը տեղի էր ունենում օրենքի հիման վրա: Մենք կարո՞ղ էինք արդյոք հակառակվել պետության հաստատած օրենքին:

Նախագահ — Օրենքի մեջ այդպիսի բացահայտ բան կա արդյո՞ք:

Արդույ Ղանի բեյ — Ինչ-որ տեղահանության օրենք են ասում, դրա հիման վրա էին կատարում: Այն գործադրվում էր տվյալ վիլայեթի վալիի կողմից, նույնիսկ ոստիկանություն և ժանդարմի միջոցով: Մենք ինչպե՞ս կարող էինք միջամտել: Չէ՞ որ օրենք կար, ժանդարմ կար:

Նախագահ — Օրենքի մեջ ասված է, որ տեղահանությունը կատարվելու է ռազմական տեսանկյունից անհրաժեշտ եղած վայրերում: Մի՞թե դուք չէիք նկատում, որ ձեզ մոտ դրա անհրաժեշտությունը չկար, և մի՞թե չէիք կարող դրա ավելորդ լինելու հարցը քննարկել և ինչ-որ բան ձեռնարկել այդ ուղղությամբ:

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ռազմականապես անհրաժեշտ լինելու կամ չլինելու մասին մենք ի՞նչ իմանայինք, որ դրա համեմատ

որևէ մի բան ձեռնարկենք: Վիլյամը իր վալին ունեւ, որը կառավարության ներկայացուցիչն էր: Օրենքի հիման վրա կատարվող այդ գործի համար մենք կա՞րող էինք արդյոք «իրավացի ես» կամ էլ «անիրավացի ես» ասել նրան:

Նախագահ — Վալին նույնպէս հրաման էր ստացել: Այդ հրամանի անտեղի լինելու մասին կարող էր հայտնել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեզ այդպիսի բան չասաց: «Դուք ասացեք», «Դրեք ձեր կենտրոնին և դադարեցրեք տեղահանութիւնը» ասելով, երբեք կարգադրութիւն չարեց: Վալին եթէ ասեր, դուցե մենք էլ գրեինք այդ մասին: Մեծարգո փաշա, բոլոր դեպքերում, ես չեմ ասում, որ այդ բոլորը ճիշտ էին: Իրականում այդ հայերը կատարյալ պատվի տեր մարդիկ էին: Նրանք բուլղարների նվաճման ընթացքում փրկեցին բավականին [թուրք] սպայական ընտանիքներ: Այս բոլորը մենք շատ լավ տեսնում էինք: Էդիրնեն հանկարծակի հակառակորդի ձեռքն անցնելու ընթացքում բավականին ցավալի դեպքեր տեղի ունեցան: Ես ինքս վերավորված վառվում էի հիվանդանոցում՝ ջերմութիւն մեջ:

Նախագահ — Համենայն դեպս, այդքան տեղեկութիւն ունենալուց հետո, դուք պարտավոր էիք անձամբ դիմելու և ձեր ժողովում քննարկելուց հետո, բոլորդ միատեղ դիմելիք...

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, մեր ժողովներում նման հարցեր չեն քննարկվում: Ես ինքս վալիի մոտ չեմ գնացել, որպէս «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութիւն ներկայացուցիչ, այլ այդ [հայերի] արժանիքներն են ստիպել ինձ:

Նախագահ — Բայց և այնպէս, օսմանցի որևէ մեկի նկատմամբ քռնութիւն գործադրելու հանգամանքը լսելով, ինչպե՞ս է եղել, որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այդ հարցը մեր ժողովի հետ առնչութիւն չունի: Դա բոլոր օսմանցիներին ուղղելու հարց է: Ինչու՞ եք միմիայն ինձ հարցնում:

Նախագահ — Ո՛չ, բոլոր օսմանցիներին չի վերաբերում: Հարցը [պատերազմական] գործողութիւնների ընթացքում հրամանատարների անհրաժեշտ գտած վայրերի տեղահանութիւն մասին է:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ես հրամանատարների հետ որևէ կապ չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ ունեցել ես: Մի՞թե դուք չէիք հասկանում, որ էդիրնեի հայութիւնը բանակի կամ ռազմական գործողութիւնների հետ ոչ մի առնչութիւն չունեի:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, էդիդենն պատերազմական գոտու մեջ էր մտնում:

Նախագահ — Ամբողջ երկիրը պատերազմական գոտու մեջ էր:

Արդուլ Ղանի բեյ — Գալիպոլի¹⁴ վրա հարձակվելու դեպքում կատարելապես պատերազմական գոտու մեջ էր գտնվելու, դրա համար էլ մենք ոչ մի բանի չէինք խառնվում:

Նախագահ — էդիրենից տեղահանվածները մեծ մասամբ զնացին դեպի Թեքֆուր լեռը¹⁵, այդպես չէ՞:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այդ մասին կառավարությունը տեղյակ էր:

Նախագահ — Բնական է, որ դուք էլ գիտեիք այդ մասին:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՞, գիտեի: Իզմիտի կողմից ետ դարձրին և մեծ մասը զնաց դեպի Թեքֆուր լեռը:

Նախագահ — էդիրենից հանելով՝ դեպի Թեքֆուր լեռը ուղարկելը արդյո՞ք ապահովում էր իրադրությունը:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ արդեն վալիի գործն է:

Նախագահ — Շատ լավ, մի՞թե անհրաժեշտություն չկար վալիի անօրինական արարմունքի մասին ղեկուցելու:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչ մասին է խոսքը:

Նախագահ — Կուսակցության մասին է:

Արդուլ Ղանի բեյ — Կուսակցության համար կարող էր անհրաժեշտ չլինել: Մեր կուսակցությունը երբեք չէր կարող միջամտել վալիի գործունեությանը: Դրա անհրաժեշտությունը նույնիսկ չկար: Եթե մի բան էլ նկատեր, ապա խնդրանքի ձևով կարող էր ասել: Բոլոր կուսակցությունները այդպես են վարվում...

Նախագահ — Ես հրամայելու նկատառումով շատացի: Մուստաֆա փաշան հարցնում է, — «Բոլոր մահմեդականների օգտին» ասելով ի՞նչ եք հասկանում:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ի՞նչը բոլոր մահմեդականների օգտին է:

Նախագահ — Մի բիշ առաջ ասացիք...

Արդուլ Ղանի բեյ — Ես այդպիսի բան չասացի: Երբ դուք «Միություն և առաջադիմություն» ասացիք, ես էլ նշեցի, որ այդ իր մեջ բնագրկում է բոլորին, քանի որ կրում է «Օսմանյան միություն և առաջադիմություն» անունը:

Նախագահ — Դուք չնկատեցիք արդյո՞ք, որ տեղի ունեցող այդ արարքները անօրինական են:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ի՞նչ արարքներ...

Նախագահ — էդիրնեի տեղահանութիւնը:

Արդու Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես այդ գործով չեմ զբաղվել էդիրնեում, ուստի չգիտեմ այդ հարցում իրավացի էին, թե ոչ: Ես չգիտեմ տեղահանվող հայերի մեջ կային արդյո՞ք այնպիսի մարդիկ, որոնք առնչութիւն ունենային «Կոմիտեի» աշխատանքների հետ կամ ձգտեին խափանել ռազմական գործողութիւնները: Այս մասին անտեղյակ լինելու պատճառով չեմ կարող որոշակի կարծիք հայտնել: Մեծարգո փաշա, ձեզ հայտնի է, որ ես էդիրնեի չեմ: Ես էդիրնեում եմ գտնվել պաշարման ժամանակ, այն էլ՝ վերավոր վիճակում: Բնակչության հետ շփում չեմ ունեցել, որպեսզի կարողանայի կարծիք հայտնել մարդկանց լավ կամ վատ հատկանիշների մասին: Իմ իմացածը միայն այդ մի քանի պատվավոր մարդիկն են, որոնք կապալառու լինելու հանգամանքով հաճախ այցելում էին իմ պառկած հիվանդանոցը: Էդիրնեի գրավելու ընթացքում նրանք բուլղարներից պաշտպանեցին մեր զինվորականներին տներն ու ընտանիքները: Այդ ժամանակ ես հասկացա, որ այդ մարդիկ կատարելապես լավ օսմանցիներ են: Բուլղարական դրոշը բարձրացվելուց հետո, մի շարք մարդիկ, այդ թվում և ջրիստոնյա մեր հայրենակիցները, բուլղարներից առավել, սկսեցին խաղալ մահմեդականների պատվի հետ: Հակառակ այդ բոլորին, այս մարդկանցից ոչ մեկը նման արարք չգործադրեց: Ուստի նրանց մասին ինչ որ գիտեի, գնացի և հայտնեցի վալիին: Իսկ վալիի կատարած արարմունքի իրավացի կամ անիրավացի լինելը միայն ոստիկանութան տեսուչը կարող է հայտնել: Տվյալ ժամանակ ես բնավ չեմ զբաղվել կարգապահական հարցերով:

Նախագահ — Պատասխանե՞ք մեծարգո փաշայի հարցին:

Հանձնաժողովի Ենդամ՝ գեներալ-մայոր Զեֆի փաշա — Այս արարքի իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը հասկանալու համար փաշայում օրինակ է ձեզ ծանոթ պատվավոր մարդկանց տեղահանելու նախաձեռնութիւնը:

Արդու Ղանի բեյ — Այդ նախաձեռնութան հարցը ինձ համար մուծ է: Միտքս կիսատ մնաց: Նրանք եկան ինձ ասացին այդ մասին, ես էլ գնացի հայտնեցի վալիին: Ինչպես երևում է, դրանից հետո տեղահանութիւն տեղի չունեցավ: Ես չգիտեմ, գուցե, իմ բարեխոսելուց հետո այդ երկուսի տեղահանութիւնը չկատարվեց:

Զեֆի փաշա — Մի՞թե այդ արարքը լիովին չի բացահայտում տեղահանութան իրավացի կամ անիրավացի լինելու հարցը:

Արդուլ Ղանի բեյ — Խնձ նկատի ունեք, փաշա: Ըստ իս, այդ արար-
քը բավարար չէ: Այդ երկու հոգին արդեն տեղահանության շնորհակա-
ցին:

Ձեֆի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանցից երկուսը:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛:

Ձեֆի փաշա — Այդ պատվավոր մարդկանց տեղահանության են-
թարկելը անիրավացի մի արարք է:

Արդուլ Ղանի բեյ — Հնարավոր է:

Ձեֆի փաշա — Քանի որ այդ արարքը օրինական չէ, ուրեմն այդ
երկու հոգու համար էլ անիրավացի է: Հետևաբար ձեր [շրջանային]
կուսակցությունը կարող էր հիշեցնել, կամ ինչ-որ այլ ձևով մեծեղ կա-
ռավարության կողմից անօրինական կատարվող այդ տեղահանություն-
ները:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, այսուհանդերձ էդիրնեում
համընդհանուր տեղահանություն տեղի չունեցավ: Ես խնդրում եմ, որ-
պեսզի դուք տարբերեք էդիրների դեպքը այլ վիլայեթներում տեղի ունե-
ցած [տեղահանության և կոտորածի] հետ: Տեղահանությունը առան-
ձին գործ է: Այդ մասին կառավարությունը օրենք հրապարակեց: Ուրեմն
կառավարությունը, մինիստրները հավանություն տվել են այս խնդրին,
և ինչի հիման վրա հավանություն տալը չի առնչվում «Միություն և առա-
ջագիծություն» կուսակցության էդիրների մասնաճյուղի հետ ...¹⁶:

[Էսկիշենիի պատասխանատու ֆարտուղար ղոկտ. Բեսիմ
Ջուլեդի բեյի հարցաֆննությունը]

Նախագահ — Էսկիշենիում տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ,
թե՞ ոչ:

Ջուլեդի բեյ — Այո՛, բայց ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Դուք այդտեղ չէի՞ք:

Ջուլեդի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Դրա հետևանքների մասին որե՞ք բան չե՞ք լսել:

Ջուլեդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ինչի՞ մասին:

Նախագահ — Դուք չե՞ք լսել, արդյոք, որ հայերի տեղահանության
ժամանակ վատ արարքներ են կատարվել, այսինչ ճամփով են գնա-
ցել, մի մասը կոտորվել է, մի մասի նկատմամբ բռնություններ են գոր-
ծադրվել, նրանց ունեցվածքը կողոպտվել է և այլն:

Ջուլեդի բեյ — Մեծարգո փաշա, տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Էսկիշենհիրում այդպիսի բաներ եղե՞լ են, թե՞ ոչ:
Զումդի բեյ — Ո՛չ:

Նախագահ — Լքյալ գուլքի մասին որե՞նք բան գիտե՞ք:

Զումդի բեյ — Լքյալ գուլքի հարցով զբաղվում էր «Հատուկ հանձնաժողովը»: Դրա համար էլ ես այդ հարցով չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Նախքան Էսկիշենհիրի պատասխանատու քարտուղար լինելը, ի՞նչ պաշտոն եք ունեցել:

Զումդի բեյ — Կարահիսարում էի:

Նախագահ — Կարահիսարում պատասխանատու քարտուղար էի՞ք:

Զումդի բեյ — Այո՛ւ:

Նախագահ — Այդտեղ տեղահանություն տեղի ունեցա՞վ, թե՞ ոչ:

Զումդի բեյ — Այո՛ւ, տեղի ունեցավ:

Նախագահ — Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ:

Զումդի բեյ — Տեղի կառավարությունը տեղահանություն վերաբերյալ հրաման էր ստացել, և դրա հիման վրա տեղահանությունը կատարվեց:

Նախագահ — Բայց գիտե՞ք, որ բավականին բնությունն են գործադրվել:

Զումդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես տեղյակ չեմ:

Նախագահ — Մենք այդ բոլորի մասին տեղյակ ենք, որովհետեւ Կարահիսարում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ մի գործ ունենք:

Զումդի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ Կարահիսարում այդպիսի բռնություններ են տեղի ունեցել, որովհետեւ ես ինքս այնտեղ էի գտնվում: Բոլորն էլ գոհ էին:

Նախագահ — Ձեր գտնված տեղը Կարահիսար-ի Շարբին չե՞ր¹⁷:

Զումդի բեյ — Ո՛չ էֆենդի, Աֆիոն Կարահիսարն էր:

Նախագահ — Մինչև լքյալ գուլքի հանձնաժողովի կազմվելը Էսկիշենհիրում մի շարք անօրինական արարքներ են տեղի ունեցել: Ինչպե՞ս է եղել, որ դուք այդ մասին տեղյակ չեք:

Զումդի բեյ — Այդ բոլորը իմ ժամանակ տեղի չի ունեցել, գուցե իմ պաշտոնավարությունից առաջ է եղել:

Takvim-i Vekayi, 23 Haziran 1335 (1919) № 3589

ԵՐՐՐՈՐԴ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1335 թ. (1919) հունիսի 28, չարաք

Նախագահ — Աբդուլ Ղանի բեյը թող մնա, մյուսներին տարե՛ք (Աբդուլ Ղանի բեյից բացի, մյուս մեղադրյալները դուրս են հանվում)

գատարանի դահլիճից, այնուհետև նախագահը խոսքն ուղղելով արձանագրող քարտուղար Շեֆիբ բեյին, ասում է):

— Մի հեռագիր է ստացվել, կարդացե՛ք:
(Քարտուղարը կարդում է):

ԲԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԱՏՅԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ

Թերթերում կարդացիւր «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան էդիթնէր պատասխանատու քարտուղար Արզուլ Ղանի բեյի դատաւարութեան մասին: Նրա տված ցուցմունքները բոլորովին չեն համապատասխանում իրականութեանը: Գոյութիւն ունեցող փաստերն ապացուցում են, որ ինքը մասնակցել է էդիթնէի հայերի տեղահանութեանը: Օրինակ, տեղահանվածների մի մասի զույրը հափշտակելուց հետո մշտաներինը վաճառել են իրենց մերձավորներին, այն էլ՝ իր արժեքի 2—3 տոկոսով: Մեր կրած կորուստը չափազանց ծանր է: Տարագրվածներից ետ են վերադարձել 100-ից միմիայն 30 տոկոսը: Բոլորին հայտնի է, թե վերոհիշյալը ինչպիսի՞ ազգու ներգործութիւն է ունեցել տեղահանութեան հարցում: Մենք խնդրում ենք արգարութիւնը միանգամայն թացահայտելու համար մի անկողմնակալ հանձնախումբ ուղարկել էդիթնէ:

Այսինքն Մերամեթնյան, Կարապետ Յազըճյան, Արմենակ Կյուրճյան, Ալիունյան, Ալեքսան Ճըրճյան, Հայկ Քյուրճյան, Ասատուր Բողարճյան, Թաթևոս Օրաւյան, Բյուզանդ Զոաւյան, Տիգրան Էսերյան, Գրիգոր Զաքըճյան, Արթին Օհանյան, Արթին Թերզյան, Շնորհ Ավետիսյան, Նալիկ Նազարյան:

Նախագահ — Դուք ի՞նչ կասիք այս հեռագրի մասին:

Արզուլ Ղանի բեյ — Ինչ ասեմ, այն ազգային ռիսկալութեան արգիւնը է: Յուրաքանչիւր մարդ իր ուղածի պես կարող է արտահայտվել: Այնուհանդերձ բոլորն էլ պարտավոր են իրենց ասածը փաստելու, այդպես չէ՞, մեծարգո փաշա: Հետևաբար, նրանց պետք է, որ դատարան ներկայանան և ապացուցեն, թե ես ինչ ձևով առնչութիւն և ինչպիսի ազդեցութիւն եմ ունեցել տեղահանութեան վրա: Մեծարգո փաշա, ես միշտ ասել եմ և կպնդեմ ճշմարտութիւնը, որ բոլորովին առնչութիւն չեմ ունեցել տեղահանութեան հետ և այդ առթիվ ոչ մի ազդեցութիւն չեմ բանեցրել, ապրանք չեմ վերցրել և ոչ էլ շարաշահել եմ իմ [պաշտոնը]: Մեծարգո փաշա, նրանց ուղարկած հեռագիրը, ըստ էութեան, ինձ չի վերաբերում, այլ ուղղված է իմ ազգի հասցեին, որովհետեւ իմ միջոցով ուզում են դատապարտել իմ ազգը:

Նախագահ — Տեղահանութեան ընթացքում դուք էդիթնեում էի՞ք:

Արզուլ Ղանի բեյ — Այո՞, էդիթնեում էի:

Նախագահ — Դուք մշտապես այդտեղ էի՞ք գտնվում:

Արզուլ Ղանի բեյ — Երբեմն գալիս էի Ստամբուլ:

Նախագահ — Ինչու՞ էիք գալիս Ստամբուլ:

Արդու Ղանի բէյ — Թուլլափուլուն էի վերցնում: Ընտանիքս այս-
տեղ էր: Բարեկամներս, աղագականներս նույնպէս այստեղ էին գտնվում:
Նախագահ — Տեղահանութիւնը որքա՞ն տևեց:

Արդու Ղանի բէյ — Ես ուշադրութիւն չեմ դարձրել դրան: Ես ճիշտ
եմ ասում, տեղահանութիւն հետ առնչութիւն չեմ ունեցել: Ճշմարտու-
թիւնը կրացահայտիի այն ժամանակ, երբ այդ հարցումները ուղղվեն
էդիրների վալիին, ոստիկանապետին, ժանդարմին, [տեղահանութիւն]
հանձնաժողովին: Հետաքննչական հանձնաժողով են պահանջում էդիր-
ներից: Ես էլ եմ ուզում: Թող մի տնկողմնակալ հանձնաժողով գնա ե-
ամեն ինչ բացահայտի:

Նախագահ — (խոսքն ուղղելով դատախազին) Այս հեռագրի կա-
պակցութեամբ որեւէ հարց ունե՞ք:

Դատախազի օգնական Սաֆիբ բէյ — Ո՛ր, մեծարգո փաշա, հետա-
քննչական հանձնաժողովի անհրաժեշտութիւնը չկա:

Նախագահ — Էդիրներում տեղահանութիւնը երկար չի տևել: Այդ
կարճ ժամանակամիջոցում մի քանի անգամ Ստամբուլ գնալ գալը՝ ...

Արդու Ղանի բէյ — Ո՛ր, էֆենդի, այդ մասին չգիտեմ: Եթէ թույլ
տաք տեղի ունեցածը կրացատրեմ: Ինչ-որ կատարվում էր, ես տեղե-
կանում էի թերթերից: Այլ վայրերում տեղահանութիւն համար հատուկ
օրեր էին նշանակում և մարդկանց զգուշացնում, որ 10—15 օր հետո
ենթարկվելու են տեղահանութեան: Մեծարգո փաշա, էդիրներում այդ-
պիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպէս ասացի, մի առավոտ նկատեցինք,
որ տեղահանութիւն է կատարվել: Մի շաբաթ վայրերում էդիրներն սահմա-
նամերձ գոտուց գտնվում էր 40—50 մետր հեռավորութեան վրա: «Կում»
թաղամասում սահմանը գտնվում էր 50 մետր հեռավորութեան վրա,
ուստի բավական թվով փախստականներ ելումուտ էին անում այդ կե-
տերից: Այս երևույթը կանխելու համար էլ տեղահանութիւնը գործա-
դրվեց: Կարծում եմ ամեն ինչ պարզ է: Տեղահանութիւնը տեղի էր
ունեցել մեկ գիշերվա ընթացքում: Այդ մասին իմացանք առավոտյան:
Այնպէս որ, տեղահանութիւնը ամիսներ շտեմեց: Այն գործադրվեց մեկ
գիշերվա ընթացքում: Մեծարգո փաշա, այդ օրը ես գտնվում էի էդիր-
ներում: Ես չեմ թաքցնում իրողութիւնը: Եթէ տեղահանութեան ընթաց-
քում էդիրներում գտնվելը մի հանցանք է, ուրեմն տվյալ ժամանակ ըս-
տի այնտեղ գտնվողները մասնակից պետք է դառնային կատարված այդ
հանցագործութեանը:

Նախագահ — Բնական է, որ էդիրներում գտնվելը չի կարող հան-
ցանք համարվել: Տեղահանութեան ընթացքում մի շաբաթ բռնութիւն-

ներ են տեղի ունեցել, դուք թաքցնում եք այդ բոլորը՝ «չգիտեմ» ասելով։ Արդույ Ղանի բեյ — Ո՛չ փաշա, իմ շիմացած բանի մասին ի՞նչ կարող եմ ասել։

Նախագահ — Տեսե՛ք, դուք տեղահանություն մասին իրազեկ եք, իսկ գործադրված բռնությունների մասին ձեզ անտեղյակ եք պահում։

Արդույ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, սովյալ ժամանակ էգիրներում ով գտնվեր, այդ տեղահանության մասին տեղյակ պիտի լիներ։ Ես հիմա ենթարկվում եմ հարցաքննության, ուստի այդ առթիվ ձեզ հայտմա ես։ Եթե հիմա էգիրների քաղաքապետին էլ բերեք, նա ևս նույն պատասխանն է տալու։ Հետո, էգիրների թաղերից մեկում գտնվող սրճարանապետ Հասան աղային էլ բերեք, նա ևս նույն պատասխանն է տալու։ Այս է իրողությունը։ Բացի այդ, «շարաշահում» են ասում, բայց չէ՞ որ այդքան ֆինանսական քննիչներ եկան և ստուգեցին։ էգիրներում կառավարական գործերը սովորական ընթացք են ունեցել։ Այս էլ բընական է, որ կառավարությունը բացահայտում է տեղի ունեցող շարաշահումները։ Ես ի՞նչ կարող եմ ասել այդ շարամիտ հեռագրի մասին։ Կառավարության կողմից կատարված հետաքննությամբ եթե ապացուցվի իմ հանցագործությունը, ապա այդ ժամանակ ես ոչ մի ասելիք չունեմ։ էգիրներն շատ մոտ է Ստամբուլին։ Նույնիսկ այդտեղ ինչ-որ կատարվում էր, Ստամբուլը անմիջապես տեղյակ էր լինում։

Նախագահ — էգիրներում տեղահանությունը այլ վայրերի նման տեղի չի ունեցել, այդպես չէ՞։ էգիրներում հայերի հետ տեղահանվել են նաև հույները։

Արդույ Ղանի բեյ — էգիրներում, փաշա. ո՛չ, այդպիսի բան տեղի չի ունեցել։

Նախագահ — Նրանք բոլորը միանգամից տեղահանվեցին։

Արդույ Ղանի բեյ — էֆենդի, չեմ կարծում, որ էգիրներում այդպես եղած լինի, լավ չեմ հիշում։ «Բալկաններին», «Բոսթիրանջային»¹⁹ կողմերի ծովեզրյա շրջանի հույներին տեղափոխեցին մի այլ տեղ։ Այդ մասին ես այդպես եմ լսել։

Նախագահ — էգիրներից միայն հայերին տեղահանեցին։

Արդույ Ղանի բեյ — Այո՛, էգիրներից միայն հայերին տեղահանեցին, այն էլ ոչ ամբողջովին։

Նախագահ — Ինչու՞։

Արդույ Ղանի բեյ — Ես այդ մասին չգիտեմ։

Նախագահ — Ասում են, որ հաճախակի Ստամբուլ դնալով, դուք հրահանգներ եք ստացել կենտրոնական կոմիտեից։

Արդուլ Ղանի բեյ — Խնշ հրահանգ:

Նախագահ — Տեղահանութեան մասին:

Արդուլ Ղանի բեյ — Տեղահանութեան ժամանակ ես ինքս տարին
մեկ-երկու անգամ եմ եղել Ստամբուլում: Այն տարի, երբ տեղի ունեցավ
Տեղահանութիւնը, ես սեպտեմբերին եկա [Ստամբուլ], որովհետեւ հա-
մագումար կար: Ես համագումարի համար էի եկել: Նույնիսկ ինձ հետ
բերեցի իմ ընտանիքը: Թուլլտվություն վերցրի և մոտ 3 ամիս մնացի
Ստամբուլում: Տեղահանութեան վերաբերյալ ես հրահանգ չեմ ստացել:
Տեղահանութեան վերաբերյալ կենտրոնական կոմիտեից միայն մեկ ան-
գամ գրութիւն եմ ստացել: Ըստ իմ իմացածի, այդպիսի գրութիւն ստա-
ցան բոլոր [պատասխանատու քարտուղարները]: Այն գրված էր «Ընդ-
հանուրին» անվան տակ: Բրուսայի լիազոր իրաւահիմ բեյը, ինչպես նաեւ
մյուս պատասխանատու քարտուղարներից մի քանիսը, անունները
չեմ հիշում, տուն գնելու համար կուսակցութիւնից հեռացվեցին: Մի
հրաման էլ եկավ, որտեղ ասված էր. «Զգույշ եղե՛ք, ո՛չ մեկը ապրանք
չվերցնի»: Սրանցից բացի ո՛չ մի հրահանգ չեմ ստացել:

Նախագահ — Դուք էդիրենեում քննիչ էի՞ք:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Որքա՞ն ժամանակ աշխատեցիք որպէս քննիչ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մինչև վերջ:

Նախագահ — Զեր մասնաճյուղում ոչ մահմեդական անդամներ կա-
յի՞ն:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, կային, բայց ո՛չ կենտրոնական հանձ-
նախմբի մեջ:

Նախագահ — Հապա որտե՞ղ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Շարքայինների մեջ:

Նախագահ — Ո՞ր ազգից:

Արդուլ Ղանի բեյ — Հրեաներ էլ կային, այլ ազգերից էլ կային:

Նախագահ — Հայերից կայի՞ն:

Արդուլ Ղանի բեյ — Կարծեմ կային, բայց չեմ կարողանում հիշել,
մեծարգո փաշա, շատ անուններ կային: Բոլոր անդամների թիվը 1500-
ից ավելի էր, դրա համար էլ չեմ կարողանում հիշել: Ինչպես գիտեք,
արտակարգ դրութեան պատճառով ժողովներ տեղի չէին ունենում, ուստի
անդամների մեծ մասին չեմ ճանաչում:

Նախագահ — Այդ հայերից ոչ մեկը ձեզ չդիմե՞ց: Տեղահանութեան
վերաբերյալ որե՛է բողոք կամ նախաձեռնութիւն ...

Արդուլ Ղանի բեյ — էֆենդի, եկան դիմեցին և իրենց շտաբագրեկու-
համար միջամտեցինք, այս մասին առաջին հարցաքննության ժամա-
նակ էլ ասացի: Ուրիշ որեէ մեկը այդ հարցով չի դիմել: Անձնական հար-
ցերով անկուսակցական հայեր շատ են եկել մոտս:

Նախագահ — Ոչ մեկը չ'ողոթե՞ց:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ, մեծարգո փաշա, մինչև հիմա ոչ մի բո-
ղոք չի եղել:

Նախագահ — Ինչ-որ մի հայ պատգամավոր է եղել էդիրենից: Որին
արտաքսել են դեպի Թեքթուր լեռը, ճանաչու՞մ եք նրան:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, մեծարգո փաշա, ճանաչում եմ:

Նախագահ — Այդ անձնավորությունն այդ ժամանակ արքայովն՞ց:

Արդուլ Ղանի բեյ — Այո՛, փաշա:

Նախագահ — Նա տարագրվել է իր ընտանիքի հետ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Կարծում եմ, փաշա:

Նախագահ — Այդ պատգամավորի գույքն ու ունեցվածքը կողոպ-
տրվել, վաճառքի է ենթարկվել և ընդհանրապես ծայր աստիճան չա-
րաշահումներ են եղել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Մեծարգո փաշա, կողոպուտից տեղեկություն
չունեմ, բայց տեղահանվածների ամբողջ ունեցվածքը վաճառվեց: Բը-
նավ չեմ կարծում, որ նրանց ունեցվածքը ենթարկված լինի հափշտա-
կության: Ես երեք տարի պաշտոնավարել եմ տեղահանությունից հե-
տո: Այդ ժամանակ կողոպուտի մասին չլսեցինք, հիմա ենք լսում: Եթե
քննություն կատարվի, կբացահայտվի, որ դա լոկ խոսակցություն է:

Նախագահ — Խոսակցություն է, թե ոչ, չգիտեմ, բայց իր խնդրա-
գրում²⁰ ասում է. «...Չնայած որ աղջիկս զինվորականի կին էր, բայց
միայնակ մնալով՝ ուղարկեցին այստեղ: Մեր տան բոլոր կահկարասի-
ները վաճառվեցին: Ինքս էլ մի ծեր հոգևորական լինելով՝ գրկված էի
ապրուստի բոլոր միջոցներից: Չնայած որ դիմեցի վալիին և այլ ան-
հրաժեշտ պաշտոնատեղիներ, բայց ոչ մի արդյունքի չհասա: Ի վերջո
աղջիկս մահացավ քաղցից»: Տեսնում եք, մի ծեր քահանա տարիներով
առանց ապրուստի է մնացել Թեքթուր լեռում:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ես ի՞նչ կապ ունեմ դրա հետ:

Նախագահ — Հարցն այն է, որ դուք ճանաչել եք նրան: Այսպիսի
հարցով նա դիմել է արդյո՞ք ձեզ:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛չ, չի դիմել:

Նախագահ — Նա դիմել է մի շարք պաշտոնատեղիներ, մի՞թե այդ
հարցով ձեզ չի դիմել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Ո՛ւշ, մեծարգո իրաշա:

Նախագահ — Այդպիսիներին նկատմամբ մի՞թե անհրաժեշտ չէր օգնության ձեռք մեկնել:

Արդուլ Ղանի բեյ — Իմ չիմացած բանի համար ինչպե՞ս օգնել: Օժանդակության հարցով ինձ մոտ եկած որեւէ մեկին, եթե հնարավորութիւն լիներ, ես կօգնեի:

Նախագահ — Խոսքը ոչ թե նյութական օգնության, այլ նման ծանր կացութիւնից փրկելու մասին է: Շատ լավ, դուրս տարեք դահլիճից:

[Էսկիշեհիւրի պատասխանատու ֆաբուլաւոր Բեսիմ Զուլֆի բեյի հարցախոսքից]

Նախագահ — Էսկիշեհիւրում «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» կա՞ր, թե՞ ոչ:

Զուլֆի բեյ — Չկար:

Նախագահ — Երբեւէ կազմակերպվե՞ց:

Զուլֆի բեյ — Ո՛ւշ:

Նախագահ — Տվյալ վայրը, գտնվում է բանուկ ճանապարհի վրա, տեղահանության ընթացքում ինչպիսի՞ տեսարանների ականատես եղաք կամ ինչպիսի՞ բողոքներ եղան:

Զուլֆի բեյ — Ինչպես նախապես նշեցի, տեղահանության ընթացքում ես Էսկիշեհիւրում չէի, այլ Աֆիոն-Կարահիսարում, ուստի տեղյակ չեմ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել այնտեղ:

Նախագահ — Շատ լավ, վերադարձից հետո ի՞նչ իմացաք այդ մասին:

Զուլֆի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Տեղահանության մասին ոչինչ չեմ լսել:

Նախագահ — Էսկիշեհիւրում տեղահանություն տեղի ունեցել էր արդի՞ր:

Զուլֆի բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Անշուշտ, դրա հետքերը պետք է որ նկատած լինեի՞ր:

Զուլֆի բեյ — Ինչպիսի՞ հետքեր, փաշա:

Նախագահ — Շատերի խանութներն են փակվել, շատերի տան կահ-կարասին է վաճառքի եթարկվել, շատերի տներն են բռնազրկվել:

Զուլֆի բեյ — Դա տեղի է ունեցել ամեն տեղ: Այդտեղ մի հանձնախումբ կար, երեւի ստացած հրամանի համաձայն, զրսից եկող գաղթականներին²¹ տեղահանված հայերի տներն էին տեղավորում: Ես չըգիտեմ փոխարենը մի բան վերցնում էին, թե՞ ոչ:

Նախագահ — Նրանց հանդեսդ ի՞նչ կարծիք ունեիր։ Այն, ինչ կատարվում էր, կարող է՞ր արդարացի համարվել։

Զուևդի բեյ — Այդ իմ պարտականության մեջ չէր մտնում, մեծարգո փաշա։ Ես չեմ զբաղվել։

Նախագահ — Մի՞թե երկրի ամբողջ բնակչության վերաբերող հարցերի բննարկումը ձեր պաշտոնավարության մեջ չէ՞ր մտնում։

Զուևդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես զբաղվում էի ժողովների գումարման հարցերով։

Նախագահ — Մի՞թե այդ հարցը ժողովի օրակարգ չէր կարող դառնալ։

Զուևդի բեյ — Այն մտնում է կառավարության պարտականության մեջ։

Նախագահ — Ես չեմ ասում, որ դուք ինչ որ բան ձեռնարկեիր, այլ այն, որ ձեր տեսած կամ լսած դեպքերն ի՞նչ միտք էին առաջացնում ձեր մոտ։ Դուք հավանություն տալի՞ս էիք կատարվող իրադարձություններին, թե՞ անտեղի արարք էիք համարում այն։

Զուևդի բեյ — Անկասկած, անտեղի արարք էի համարում։

Նախագահ — Այդ դեպքում տեղի ունեցող իրադարձությունների շուրջ կենտրոնական կոմիտեին կամ վիլայեթի ղեկավարությանը որևէ զեկուցագիր կամ բանավոր տեղեկություն տվեցի՞ք, թե ոչ։

Զուևդի բեյ — Ես անհրաժեշտ չէի գտնում այդ հարցի կապակցությամբ հարցում անել։ Ինձ թվաց, որ տեղահանության վերաբերյալ իմ կարծիքն եք հարցնում։

Նախագահ — Տեղահանության վերաբերյալ ձեր անձնական կարծիքը, եթե հայտնեք, ավելի լավ կլինի։ Դուք ինչպիսի՞ միջոցներ ձեռնարկեցիք, երկրում կատարվող տեղահանությունների և կամ գործադրվող բռնությունների նկատմամբ։

Զուևդի բեյ — Մեծարգո փաշա, այդ խնդիրն իմ իրավասության մեջ չէր մտնում։ Ուստի այդ հարցի կապակցությամբ ոչինչ չեմ կարող ասել։

Նախագահ — Ես հարցը դնում եմ ոչ թե պաշտոնական պարտականություն ունենալու, այլ հայրենասիրական պարտքի զգացումից ելնելով կամ էլ ժողովների օրակարգ դարձնելու տեսանկյունից։

Զուևդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս լիազոր էի։ Դիտեք, որ լիազորի պարտականություններն այնքան էլ բարձր պաշտոն չի համարվում։ Այդպիսի գործերով զբաղվողները պետք է, որ օրենսդրական իշխանություն ունենան, այսինքն՝ պատգամավորներ կամ ծերակույտի անդամներ լինեն։

Նախագահ — Օրենսդրական իշխանությունը ձեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի: Նրանց ընտրել և այդպես թողնելը ճիշտ չէ:

Զուևդի բեյ — Ես ինքս չգիտեի, որ օրենսդրական իշխանությունը մեր միջոցով տեղյակ պիտի լինի այդ հարցերի մասին:

Նախագահ — Ես չեմ կարծում, որ այդ խնդրում չգիտենալու բան լինի: Զէ՞ որ դուք մասնակցում եք օրենսդրական իշխանությունը կազմող պատգամավորների ընտրություններին:

Զուևդի բեյ — Անկասկած:

Նախագահ — Ուրեմն՝ ընտրելուց հետո պատգամավորներին օգնելը անհրաժեշտություն է:

Զուևդի բեյ — Մեր պարտականությունը միմիայն այն է, որ ներանց շատ ձայն տրվի:

Նախագահ — Բայց չէ՞ որ նրանց քաջալերողներին է վերաբերվելու լավ կամ վատ պաշտոնավարության ընթացքում ձեռք բերված թե՛ հաջողությունն և թե՛ ամոթանքը: Զէ՞ որ դուք ներքին կարգով դիմում եք ժողովրդին, որ «այս մարդը արժանի է երեսփոխան ընտրվելու համար»: Այնպես որ, տվյալ անձնավորության լավ պաշտոնավարության համար մի՞թե այդ թաղամասից օժանդակություն ցույց տալը անհրաժեշտություն չէր: Այդպիսով, ձեր ջանադրությամբ ընտրված պատգամավորներին ձեր կողմից թեկուզ և մի փոքր տեղեկություն տալը, կարծում եմ, որ լավ բան կլիներ, բանի որ նրանք իրենց հերթին կօգնեին և կրարեխոսեին միևիստրներին: Այդպիսի բան տեղի ունեցավ, թե՞ ոչ:

Զուևդի բեյ — Ո՛չ, էֆենդի:

Նախագահ — Վերջապես, գիտեք ինչ, [մարդիկ] եկել են այն համոզման, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի շարք ղեկավարների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած տեղահանության և կոտորածի հարցում եթե մասնաճյուղերը օժանդակություն ցույց չտային նրանց, ապա այդ աստիճանի ողբերգություն տեղի չէր ունենա: Հետևաբար, նշվում է, որ կուսակցության մասնաճյուղերն անուղղակի մասնակցություն են ունեցել [տեղահանությանը և կոտորածներին]: Իսկ մասնաճյուղերի պատասխանատվությունն էլ ընկնում է լիազորների և քարտուղարների վրա: Ի՞նչ կասեք այդ մասին:

Զուևդի բեյ — Ես չեմ կարծում և չեմ էլ հիշում, որ իմ գտնված վայրերում տեղահանությունների ընթացքում ղեկավար պատահած լինեն:

Նախագահ — Կարող է պատահել, որ տեղահանությունը ձեր գրեմբված վայրերում էլ տեղի է ունեցել: Ինչպես երևում է, հարցը լավ

չկարողացա ձեռակերպել: Այսպես, ասում են, որ տեղահանությունների ընթացքում բավականաչափ կոտորածներ, կոշոպուտ և հափշտակություններ են եղել: Դա հաստատվեց նաև այստեղ տեղի ունեցած մի շարք դատաքնություններում: Այնպես որ, այդ ողբերգությունը շատ սահմանափակ ձևով կկատարվեր, եթե մասնաճյուղերը միահամուռ կերպով չհամագործակցեին [կենտրոնական կոմիտեի] հետ: Մեղավորներն իրենց պատիժը կկրեին, և այս հարցն էլ այսքան երկար չէր ձգձգվի: Այսպիսով, դուք էլ, մասնաճյուղի լիազոր և պատասխանատու քարտուղար լինելով հանդերձ, մասնակցություն եք ունեցել այդ գործին: Ի՞նչ կասեիք այդ մասին:

Զուլդի բեյ — Մեծարգո փաշա, ձեր բացատրությունից ես հասկացա, որ տեղահանության հետևանքով մի շարք կոտորածներ և այլ ջանքեր են տեղի ունեցել, և այդ բոլորը խրախուսվել է մասնաճյուղի կողմից...

Նախագահ — Կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել:

Զուլդի բեյ — Այո՛, կամ էլ օժանդակություն է ցույց տրվել, ես այդպես էլ հասկանում եմ: Ուրեմն՝ իմ շրջանում տեղի ունեցած տեղահանությունն ընթացքում կոտորած և այլ բռնություններ չլինելու պատճառով ակներև է դառնում, որ այդ խնդրին մասնակցություն կամ ազդեցություն չեմ ունեցել:

Նախագահ — Ես մի քիչ առաջ հարցրեցի, էսկիշահիրում ձեր տեսած կամ լսած վատ արարքների մասին որևէ դժգոհություն հայտնեցի՞ք, կամ բողոքարկեցի՞ք, թե՞ ոչ: Այդ մասին ասե՛ք:

Զուլդի բեյ — Չեմ արել:

Նախագահ — Ձեզ նման լիազորները և պատասխանատու քարտուղարները, եթե բողոքեին, ապա ակնհայտ է, որ այդ խնդիրը այդպիսի լայն ծավալ չէր ընդունի: Ինչու՞ որևէ միջոց չձեռնարկեցիք: Գիտե՞ք, որ անտարբերության համար դուք ևս անուղղակի կերպով մասնակից եք համարվում [հանցագործությանը]:

Զուլդի բեյ — Ես չեմ կարծում, որ քարտուղարի պաշտոնը երկրի կառավարման համար պատասխանատվություն կրի:

Նախագահ — Ոչ թե երկրի վատ կառավարման համար, այլ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կատարված վատ արարքների կապակցությամբ:

Զուլդի բեյ — Այդ արարքը ոչ թե «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից է կատարված, այլ՝ կառավարության կողմից:

Նախագահ — Մի՞թե կառավարությունն այդպիսի վատ արարքներ կկատարեր: Ասացե՛ք, այդ վատ արարքները կառավարության ո՞ր պաշտոնյայի կողմից կարող էր կատարվել:

Զուևդի բեյ — Այն կատարվեց տեղահանության կանոնադրությամբ:

Նախագահ — Օրենքով կատարված գործողությունների համար ոչ մեկին պատասխանատվության չենք ենթարկում: Իրականությունն այն է, որ տեղահանության փողի տակ կոտորած են սարկել (ընդգծումը մերն է — Ա. Փ.): Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատվության եք ենթարկվում:

Զուևդի բեյ — Իմ իրավասության տակ գտնվող վայրում, եթե այդպիսի բան տեղի ունենար, իմ խղճի թելադրանքով ես կդիմեի, բայց ինձ մոտ այդպիսի բան տեղի չի ունեցել:

Նախագահ — Այն ժամանակ, երբ դուք էսկիշեհիր եկաք, ձեր տեսածն արդյոք բոլորովին չազդե՞ց ձեր վրա:

Զուևդի բեյ — Ես 1333 (1917) թվականին եկա: Նախկին իրավիճակը վերականգնվել էր:

(Նախագահի թելադրանքով Զուևդի բեյը դուրս է հանվում դահլիճից)²²:

[Բրուսայի պատասխանատու ֆաբրիկար ղոկտ. Միդնատ բեյի հաբցախոսությունը]

Նախագահ — Այսուհանդերձ Բրուսայում տեղահանություն կատարվել է և նույնիսկ մի շարք բռնություններ են տեղի ունեցել:

Միդնատ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Դուք իրազեկ ե՞ք դրանց մասին:

Միդնատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես այնտեղ գնացի մեկ տարի հետո:

Նախագահ — Շատ լավ, թող մի տարի հետո լինի: Ոչ մի բան չլսեցի՞ք:

Միդնատ բեյ — Այդ ընթացքում կառավարությունը քննող հանձնաժողով էր ուղարկել, որն արդեն ավարտել էր իր ստուգումները: Տեղահանության մասին ոչ մի հարցադրում չէր եղել: Իմ այնտեղ գտնվելու ընթացքում ո՛չ մի բողոք, ո՛չ մի վատ արարքի համար բողոքարկում չէր եղել²³:

Նախագահ — Ասում են, որ Բրուսայում տեղահանված հայերի տրանսերի ավերածությունները չափազանց ակնհայտ են եղել:

Միդհատ բեյ — Այո՛:

Նախագահ — Ինչպե՞ս է լինում, որ դուք չեք տեսել:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, հայերի լքյալ գույքը գտնվում էր պետական կալվածատիրական հիմնարկության պաշտոնյաների իրավասության տակ: Ուստի, մենք դրա հետ առնչություն չունենինք: Իսկ այնտեղ տեղավորել էին գաղթականներին: Անկասկած այդ ավերածությունները կատարվել են գաղթականների կողմից: Այդ շինությունների համար պատասխանատվությունը ընկնում էր պետական պաշտոնյաների և պահակների վրա: Նրանք էին զբաղվում այդ խնդրով:

Նախագահ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, քանի որ հայրենիքին ծառայելու պարտականությունն էր ստանձնել, ուրեմն, երկրի ընդհանուր առաջընթացին և բարգավաճմանը խանգարող այս խնդրում չպետք է անտարբեր մնար:

Միդհատ բեյ — «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության լիազորները ոչ մի պատասխանատվություն չունեն, հետևաբար, ոչ մի ծառայություն...

Նախագահ — Գործադրման տեսանկյունից այդպես է: Բայց և այնպես նրանք²⁴ կարող էին իրենց վերադասին զեկույց ներկայացնել կամ էլ հետագայում համագումարի համար ինչ-որ բան պատրաստել:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, համագումարի հարցերով ես չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ոչ մի միջոց չձեռնարկեցի՞ր:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ո՛չ:

Նախագահ — Դրա՞ համար էլ մեղադրական եզրակացությունում ասված է. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղային լիազորները, իր ժամանակին, եթե այդ բռնությունների մասին հայտնած լինեին իրենց վերադասին և արգելեին դրանք, այդ բռնությունները տեղի չէին ունենա, և կոտորածն այդ աստիճան լայն ծառայությունները տեղի չէին ունենա: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի վաղ չէր ընդունի: «Միություն և առաջադիմություններին անուղղակիորեն մասնակցություն ունենալու համար մասնաճյուղային քարտուղարները ևս պատասխանատվություն են կրում:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, ես ինքս պատասխանատու քարտուղար եմ և ոչ մի ժամանակ այդ հանցագործությանը անձամբ չեմ նմանակցել: Իմ հանդեպ ոչ մի բողոքարկում չի եղել: Պատասխանատու քարտուղարները գործադիր իշխանություն չեն ունեցել: Եթե տեղահանության ընթացքում բռնություններ և կամ լքյալ գույքի նկատմամբ

շարաշահումներ են եղել, ապա այդ բոլորի համար պատասխանատու են պետական պաշտոնյաները և անհրաժեշտ է, որ նրանք պատիժ կրեն։ Այնպես որ, պատասխանատու քարտուղարներն այդպիսի խնդրի հետ չեն կարող առնչություն ունենալ։ Ըստ իս, ես կապ չեմ ունեցել։

Նախագահ — Պատասխանատու քարտուղարները մի՞թե տվյալ մասնաճյուղի գործունեությունը չեն ղեկավարում։

Միդհատ բեյ — Ո՞ր մասնաճյուղի, մեծարգո փաշա։

Նախագահ — Օրինակի համար Բրուսայի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մասնաճյուղը։ Այս մասնաճյուղն ուներ իր կենտրոնը, ուներ իր անդամներն ու ղեկավարները։ Նրա գործունեության ղեկավարումը մի՞թե պատասխանատու քարտուղարի ձեռքին չէր։

Միդհատ բեյ — Այո՛, ղեկավարում էր, բայց ինքը պետական գործերին միջամտելու իրավասու չէր։

Նախագահ — Հարցը կառավարության գործերին միջամտելու մասին չէ։ Ասում են, որ ձեր գտնված վայրում և ընդհանրապես այլ տեղերում էլ այդպիսի վատ արարքներ են տեղի ունեցել և դրանց հանդեպ քանի որ ոչ մի միջոց չեք ձեռնարկել, դուք մեծ, դրանով խրախուսել եք նախաձեռնողներին և ընթացք եք տվել նրանց կատարած դժանդությունների ծավալմանը։

Միդհատ բեյ — Ես անձնապես, եթե իրազեկ լինեի, գուցե միջոցներ ձեռնարկեի։ Սակայն, մեծարգո փաշա, ես նման քայլի չեմ դիմել որովհետև տեղյակ չեմ եղել ոչ մի վատ արարքի։

Նախագահ — Նույնիսկ ոչ մի տեղեկություն չունենալու դեպքում էլ, չէ՞ որ դուք Բրուսայում տեսել էիք տների ավերածությունները։

Միդհատ բեյ — Գաղթականները տիրացել էին լքյալ գույքին։ Իսկ գաղթականությունը ուներ իր տեսչությունը, կար նաև պետության կողմից նշանակված վալին։ Հետևաբար, եթե ավերածություններ են տեղի ունեցել, ուրեմն՝ դրանք կատարվել են գաղթականների կողմից։ Այնպես որ, պատժել է պետք գաղթականների գործով զբաղվող անձանց։

Նախագահ — Իսկ ինչու՞ իմ տված հարցին չեք պատասխանում։ Դուք ավերածություններ չտեսա՞ք։

Միդհատ բեյ — Տեսա, մեծարգո փաշա։

Նախագահ — Շատ լավ, եթե տեսաք, ինչու՞ գոնե մեկ անգամ շղիմեցիք վալիին և կամ գաղթականների տեսչությանը։ Ինչ է, նրանք իրավասություն չունեի՞ն։

Միդհատ բեյ — Ես անձամբ առնչություն չունեմ, այն իմ պարտա-
կանության մեջ չէր մտնում:

Նախագահ — Մի՞թե ձեր պարտականության մեջ չէր մտնում ձեր
վերադասին հայտնել երկրում տեղի ունեցած ամեն մի պատահարի կամ
ձեր կողմից իմացած վատ արարքների մասին:

Միդհատ բեյ — Հայտնել էր պետք, բայց մեծարգո փաշա, այդ
հարցերով անձամբ չեմ զբաղվել:

Նախագահ — Ստացվում է այնպես, որ ցանկություն չեք ունե-
ցել այդ անկու:

Միդհատ բեյ — Այդ վատ արարքներին, եթե իրազեկ լինեի, ար-
գելք կհանդիսանայի, բայց իրազեկ չլինելու պատճառով բնական է,
որ ...

Նախագահ — Քո տեսած այդ ավերված տները մի՞թե վատ արարք-
ների հետևանք չէին:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, դրանց հետ առնչություն ունեցող
պետական պաշտոնյաներ կային:

Նախագահ — «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի համար Բրուսայից մի
շարք մարդկանց եք ուղարկել: Այդ մարդիկ ի՞նչ նպատակի համար հա-
վաքադրվեցին և ի՞նչ պայմանով ուղարկվեցին: Զգիտե՞ք:

Միդհատ բեյ — Մեծարգո փաշա, չգիտեի, ես Բրուսա եմ եկել 1337
(1918) թվականին:

Takvim-i Vekayi, 28 Haziran 1335 (1919) № 3596

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁵

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր Հսադ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,
գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,
գնդապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ:

«ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԵ ԹԵՐԱՔԷԻ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՂԱՏԱՍԵԱՆԱՏՈՒ
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐԻ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դառի տրված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Մա-
նիսայի պատասխանատու քարտուղար Ավնի բեյ, Բեյօղլուի պատաս-
խանատու քարտուղար Հասան Սելահեդդին բեյ, Էսկիշեհիրի պատաս-
խանատու քարտուղար դոկտ. Բեսիմ Զուհդի բեյ, Բրուսայի պատաս-
խանատու քարտուղար դոկտ. Միդհատ բեյ, Միրզունի պատասխանա-
տու քարտուղարի տեղակալ Ջեմդեա բեյ, Հալեպի պատասխանատու

քարտուղար Զեմալ բեյ, էդիրնեի բնիշ Աբդուլ Ղանի բեյ, Կոնիայի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Աբդուլ Փադիր էֆենդի, Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ Հասան Ֆեհմի էֆենդի, Կարահիսարի սանիտարական հանձնաժողովի նախկին նախագահ Ակյահ բեյ, Կարահիսարի նախկին պաշտոնյա Հայրեդդին բեյ:

Դ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերն ու արձանագրությունները:

Պարզվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատասխանատու քարտուղարներն ու լիազորները զինադադարից անմիջապես հետո, գրեթե երկրի բոլոր շրջաններում ծավալել են երկպառակտչական քայքայիչ գործունեություն, սանձարձակորեն սկսել են խռովություններ առաջացնել ժողովրդի մեջ, խանգարել մարդկանց անդորրը: Հայրենիքը հասցրել են կործանման եզրին:

Հետաքննչական փաստաթղթերի հիման վրա ներքին գործերի մինիստրությունը հավանություն էր տվել նրանց կալանքի տակ առնելու և Ստամբուլի ռազմական պալանի քննությանը ուղարկելու որոշմանը:

Վերոհիշյալ պատասխանատու քարտուղարներ և լիազորների հարցաքննություններից պարզվեց, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը, ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց հետո, երկրորդ ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մեջ, կատարել տեղահանություններ, կոտորածներ և կողոպուտ: Միևնույն ժամանակ զբաղվել է առևտրի շարաշահումներով, և այլ անօրեն գործարքներով քայքայել է Օսմանյան կայսրության հզորությունը, երկրորդ հասցրել ծայրաստիճան թշվառության ...:

Տեղահանված հայերի մի քանիսի բնակարաններն ակումբի վերածելով կահավորել են լքյալ գույքով: Ընտրությունների ընթացքում փոխանակ արդար մոտեցում ունենալու, բռնել են անիրավությունների ուղին և, ուժի դիրքից ելնելով, բազմիցս միջամտել են կառավարության գործերին և ճնշումներ գործադրել ժողովրդի վրա: Հակառակ այսահարեկչական քաղաքականությանը, սակավաթիվ են եղել այն մարդիկ, որոնք համարձակվել են օրինականությունը պաշտպանել, սակայն [կենտրոնական կոմիտեի անդամները] տարբեր ձևերով սպառնացել

են նրանց: Եվ, վերջապես, սահմանադրությունը խախտելով՝ ստեղծեց են նմանը շունեցող մի բմահաճ կառավարություն:

Նպաստ հավաքելիս և ներքին փոխառության տոմսեր վաճառելիս պատասխանատու քարտուղարները, կառավարության աչքի առաջ չա-
րաշահելով իրենց դիրքը, բռնություններ են գործադրել և հակառակ-
օրենքի կալանավորել, բանտարկել են այնպիսի մարդկանց, որոնք
հանդգնել են բողոքել հավելյալ արժեքով վաճառք կատարողների դեմ:

[Պատասխանատու քարտուղարները] մասնակցել են պետության
գործերին միջամտող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության
կենտրոնական կոմիտեի կատարած վնասաբեր հանցագործություննե-
րին: Նրանք հատկապես մասնակցել են տեղահանություններին, կոտո-
րածներին և հափշտակված, կողոպտված ապրանքների շնորհիվ դիզել
հսկայական հարստություն: 1331 (1915) թվականի մայիսի 14-ին տե-
ղահանությանը վերաբերող հրապարակված ժամանակավոր օրենքն օգ-
տագործել են անձնական շահույթ ձեռք բերելու նպատակով: Վերջնա-
կանապես բացահայտված է, թե ինչպես վերոհիշյալ պատասխանատու
քարտուղարներից և լիազորներից մի քանիսը նպաստել և օժանդակել
են կենտրոնական կոմիտեի ծրագրին և իրենց մասնաճյուղերում հա-
վաքագործած մարդասպանների և այլ հանցագործների միջոցով կաղ-
մակերպել են հայերի կոտորածը և կողոպտել նրանց ունեցվածքը: Ըզ-
բաղվել են հարստահարությամբ և տիրացել նրանց լքյալ գույքին:

Մյուս դատավարությունների ընթացքում նշվեց, որ կենտրոնական
կոմիտեի անդամ և «Թեհրիլաթ»-ի մահսուսեհ-ի նախագահ Բեհհեզդին
Շաբիր բեյը էրզրումից՝ խորհրդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ
փախուստի մեջ գտնվող Ռեսնելի Նազըմ բեյին առաքված ծածկադիր-
հեռագրում գրել է. «Զեր միջոցով ուղարկվող հայերը ոչնչացվում են,
թե ոչ»: Իսկ Յոզղաթի լիվայում և Բողազլլանի կազայում տեղի ունե-
ցած կոտորածի փաստաթղթերից, ինչպես նաև մեր ռազմական աստյա-
նում տեղի ունեցած դատաբնություններից բացահայտվեց, որ Անկարա-
յի պատասխանատու քարտուղար Նեջատի բեյի կողմից Յոզղաթի նախ-
կին մութասարիֆ Զեմալ բեյին առաջարկված է եղել չհակառակվել
հայերի բնաջնջման խնդրին: Իսկ վերոհիշյալ Զեմալ բեյի պաշտոնան-
կությունից հետո Բողազլլանի կայմակամ, ներկայումս կախաղան
բարձրացված Քեմալը նշանակված էր եղել Յոզղաթի մութասարիֆի
պաշտոնին:

Բերված փաստերից պարզորոշ երևում է, որ Կաստամունուի շըր-
ջանի հայերը, ընդհանուր բնակչության թվի հետ համեմատած, շատ

թիւ տոկոս են կաղմել, և տեղահանութեան օրենքի համաձայն նրանք շագնոր է ենթարկւելին տարագորութեան: Այնուհանդերձ, այն ժամանակ, երբ Կաստամոնուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղահանութեան դեմ պնդել է, հետևյալ խոսքերով՝ «Ես իմ ձեռքերս արյան մեջ չեմ թաթախի», վերջինս իսկույն հեռացվել է պաշտոնից՝ նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի նախաձեռնութեամբ և առաջարկով, իսկ նրա տեղ նշանակվել է Աթիֆ բեյը, որը և եռանդաբին իրագործել է տեղահանութիւնը և պատճառ հանդիսացել ողբերգական իրադարձութիւններին:

Այս նույն ձևով էլ Միզհատ բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստութեան համար հեռացնել է տվել պաշտոնից Բալուի մութասարիֆի տեղակալ Ալի Իմի բեյին: Իսկ Բալուի տեղահանութեան ընթացքում պատասխանատու քարտուղար դուրս. Միզհատ բեյը ժողովրդին հորդորել է, ասելով, որ «հայերին չենք ուզում» և իր հրահանգով և ներգործութեամբ իրականացվել է Բալուի տեղահանութիւնը:

Ահա այս ձևով և օրենքի բուն ոգուն հակառակ, տեղահանութիւնը համատարած կերպով ծավալվել է բոլոր շրջաններում և առաջ բերել ողբերգական ծանր իրավիճակ: Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ստեղծած «Թեշքիլատ-ը մահսուս»-ի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարները իրենց մասնակցութեամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:

Այսպիսով, կատարված հանցագործութիւնները բոլոր ամբաստանյալներին հավասար չափով չի կարելի վերագրել: Նրանց մասնակցութեան չափն ու աստիճանը բացահայտելու համար անհրաժեշտ եղավ ուշադրութիւն դարձնել յուրաքանչյուրի առանձին կատարած հանցանքին:

Ըստ վկաների տված ցուցմունքի, Կաստամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հեռացվել է իր պաշտոնից նույն Կաստամոնուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի²⁶ նախաձեռնութեամբ: Հասան Ֆեհմի էֆենդին մահմեդական ժողովրդին շարունակաբար հրահրել է հայերի դեմ, ասելով, որ մեր վալին ամբողջ հայութեան վալին է, ավելի ճիշտ անհավատների վալին է: Այսպիսի զառանցազին խոսքերով խռովութիւններ է սերմանել ժողովրդի մեջ. միջամտել է պետական պաշտոնյաների գործերին և նույնիսկ համարձակվել է իր անձնական նախաձեռնութեամբ նրան վտարել պաշտոնից և վերաբերել էլ հեռաց-

ներու պահանջով ծածկագիր հեռագիր է ուղարկել ներքին գործերի մինիստրություն:

Մի այլ վկա՝ զորացրված մայոր Իսմայիլ Հաբբը բեյը հայտնել է, որ ըստ իր լսածի, Հասան Ֆեհմի բեյը եղել է այն անձնավորություններից մեկը, որոնք յուրացրել են [հայերի] լքյալ գույքից բավականաչափ արժեքավոր ապրանքներ:

Մեկ ուրիշի, հանգուցյալ մարշալ Ասաֆ Փաշազադե Զեմալ բեյի վկայությամբ, Հասան Ֆեհմի էֆենդու տան մեջ և ակումբի հրկիզմանը նիստացրում ի հայտ եկած ապրանքները անհերքելի ապացույց են, թե նա ինչպիսի շարաշահումներ է թույլ տվել լքյալ գույքի կողոպտման խնդրում: Իսկ տեղահանությունը գործադրվել է նրա և վալի Աթիֆ բեյի սերտ համագործակցությամբ:

Մի այլ վկայի՝ վահիդ էֆենդիի ցուցմունքով, նույնպես ապացուցվում է, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդին եղել է տեղահանության անմիջական կազմակերպիչն ու գործադրողը և լքյալ գույքի կողոպտիչներից մեկը:

Ինչնորոգ կանոնավոր զորագնդի հրամանատարությունից թռակի անցած և այնուհետև կայմակամի պաշտոնը ստանձնած Խուրշիդ բեյի ղեկուցագրում նշված է, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդին միջամտել է պետական գործերին, իսկ Աթիֆ բեյը վալիության պաշտոնը ստանձնելուց հետո [կաստամոռուի վիլայեթի] ամբողջ կառավարումը վերցրել է իր ձեռքը:

Կաստամոռուի նախկին ժանդարմական գումարտակի հրամանատար մայոր Մուստաֆա Շերեֆ բեյը, որն այսօր գտնվում է Սիլիֆեի ժանդարմական գումարտակի հրամանատարությունում, տեղահանության վատ հետևանքները կանխազգալով գծովել է Աթիֆ բեյի հետ: Մի այլ վկայությամբ պարզվում է, որ Հասան Ֆեհմի բեյը հանգուցյալ Իզդեթ բեյին ասել է. «Հայության տեղահանությանն արգելք հանդիսանալու համար պատմությունը և ապագա սերունդն անիծելու է քեզ»: Այստեղ նույնպես հաստատվում է, որ Հասան Ֆեհմի բեյը եղել է տեղահանության անմիջական կազմակերպիչն ու հրահրողը:

Մի այլ վկայության մեջ, Զեվդետ և Սելիմ էֆենդիները հայտնում են, որ Հասան Ֆեհմի բեյը միջամտել է լքյալ գույքի հանձնաժողովի գործունեությանը: Այդ գույքն աճուրդի հանելուց առաջ նա հանձնախմբի անդամների ընկերակցությամբ մտել է նշանակված խանութները և իրեն անհրաժեշտ իրերն իր մարդկանց միջոցով պարկերի և կողովների մեջ լցնելուց հետո ուղարկել է իր բնակարանը: Միմիայն այս

արարքից հետո նա թույլատրել է խանութները բացել և աճուրդի ենթարկել լքյալ գույքը: Նրանք հայտնում են նաև, որ Հասան Ֆեհմի էֆենդիի այդ գործարքին արգելք հանդիսանալը անիմաստ էր, քանի որ տվյալ ժամանակ նա մեծ ազդեցություն ուներ վալիի [Աթիֆ բեյի] վրա:

Կաստամոնուլում հանրահայտ անձնավորություններ Հաջի Թելֆիկ բեյը, մեջլիսի նախկին գլխավոր քարտուղար Բեսիմ բեյը, ուսուցիչ Մեհմեդ էֆենդին, առևտրական Ահմեդ էֆենդին, փաստաբան Իզզեթ էֆենդին և կայմակամ Զելալ բեյը իրենց ցուցմունքներում նույնպես հաստատում են Հասան Ֆեհմի բեյի կատարած բռնություններն ու շարաշումները, ինչպես նաև պետական գործերին նրա ունեցած բացահայտ միջամտության փաստերը:

Բալուփ, իսկ ամենի ուշ Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար զոկտ. Միգհատ բեյի մասին նշված է, որ դեռևս Բալուում պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ կառավարության որոշման համաձայն հայությունը ղերծ էր մնալու տեղահանությունից, քանի որ բնակչության ընդհանուր թվի համեմատ հայերը քիչ տոկոս էին կազմում: Սակայն իր անձնական նախաձեռնությամբ նա ժողովրդի մեջ պտելություն է սերմանել՝ «հայերին շնք ուղում» նշանաբանով: Իսկ երբ Բալուի մութասարրիֆի տեղակալ Ալի Իմի բեյը հակառակվել է տեղահանության իրագործմանը, [զոկտ. Միգհատը] նրան հեռացրել է պաշտոնից: Այսպիսով, նա նպաստել է տեղահանության գործադրմանը և պատճառ հանդիսացել նրա ողբերգական հետևանքներին: Այս բոլորը պաշտոնապես արձանագրված է Բալուի մութասարրիֆության տեղեկագրում: Նույնիսկ Բրուսայում գտնվելու ընթացքում նա իր կամքն է թելագրել կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, միջամտել պատգամավորների ընտրություններին, իսկ Կեմլիկում հանգանակություն հավաքելիս՝ [բնակչությունը] պաշտոնապես բողոքարկել է նրա անօրինական վարմունքի դեմ:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության էդիրների ջննիւ Աբդուլ Ղանի բեյի մասին նշված է, որ ըստ էդիրների վիլայեթի 1335 (1919) հուլիսի 27, 30 թվագրությունը կրող տեղեկագրի բովանդակության, Քըրք Քիլիսի և Դեմիր Քյոյի պատգամավորների ընտրության ընթացքում [Աբդուլ Ղանի բեյը] ազդել է պետական պաշտոնյաների վրա և նույնիսկ միջամտել վիլայեթի կառավարչության գործերին: Նա յուրացումներ է կատարել ազգային պաշտպանության բուլեից և յուրացրել [բնակչությունից] հավաքված նպաստը:

էղիրնեի դատական քննիչի կողմից արձանագրված հարցաքննութեան ընթացքում Արթին (Հարություն) և Հովհաննես Աթուռյանները, Ալեքսան Սարաֆյանը, Խաչիկ Կյուրճյանը և մյուսները վկայութեան տվել, որ հայութեան ոչնչացման նպատակը հետապնդող տեղահանութեան խնդրում Արդուլ Ղանի բնյր եռանդազին ազդեցություն է գործել բոլորի վրա: Տեղահանութեան ընթացքում նա զինված շփոթանք հետ շրջագայել է ամենուր: Ոստիկանատնից դուրս բերվող հայերից բռնազրուպել է նրանց փողերը: Գաղաղյան եղբայրների կտորկեզների խանութը 1000 լիրայով գնել է իր որդու՝ Հայրուլլահի համար: Միևնույն ժամանակ հայերի լքյալ գույքը շատ չնչին գումարով վաճառել է իր համախոհներին:

Հիշյալ Արդուլ Ղանի բնյի հարցաքննության տեղեկագրում նշված է, թե իբր նա զինել է վալիին՝ հայերին տեղահանության շնթարկելու, մինչդեռ Ավետիսյան և Ալեքսանյան էֆենդիները իրենց տված վկայութեան մեջ հայտնել են, որ տեղահանության բուն նպատակը եղել է հայութեան ոչնչացումը, և Արդուլ Ղանի բնյը, լինելով մարդկային առաքինություններից զուրկ մի անձնավորություն, մեծ ազդեցություն է գործել տեղահանության խնդրում, որ նա գործարքի մեջ մտնելով տեղի առևտրականների հետ, զիջել է մեծ հարստություն: Թեև այլ վայրերում տեղահանվողներին քիչ թե շատ պայմանաժամ են տվել, էղիրնեում տեղահանվողներից դրամն ու թանկարժեք իրերը վերցնելուց և ապրուստի միջոցներից զրկելուց հետո, առանց պայմանաժամի քշել են դեպի Թեքֆուր լեռը: Դատաքննության ընթացքում Արդուլ Ղանի բնյի տված ցուցմունքի համաձայն, իբր [տեղահանությունը] եղել է էղիրնեի գրավման ժամանակ [թուրքերի մոտ] առաջ եկած վրեժխնդրության զգացման հետևանքով: Ըստ նրա հայտնած տեղեկության, էղիրնեում տեղահանությունն իբր տեղի է ունեցել մի գիշերվա ընթացքում, այն էլ՝ մեկ քարավանով: Մինչդեռ էղիրնեից եկած մեր հարցումի պատասխանագրում, ասված է, որ տեղահանությունը տեղի է ունեցել երեք քարավանով, որոնք ուղարկվել են մինչև Տեր-Ջորո:

Այնպես որ, այս խնդրում ևս նրա տված կեղծ ցուցմունքը ակնհայտ է: Վերահիշյալ տեղադրյալներ՝ Հասան Յեհմի, դոկտ. Միդհատ, Արդուլ Ղանի, Ավնի, դոկտ. Բեսիմ Զուհդի, Հասան Սելահեդդին, Զեմալ, Մյուներ, Զեմեդե և Արդուլ Քադիր էֆենդիների և բնյերի ամբաստանությանը վերաբերող նյութերը ցույց են տալիս, որ նրանք շեղվել են կառավարության օրենքից և այդպիսով վտանգել երկրի ներքին ապահովությունը ...:

Հասան Ահմէտ էֆենդու, գոկտ. Միդհատ և Արզուլ Ղանի բնիկ-առաջատարութեան վերաբերող նյութերը, ինչպես պարզաբանվեց վերջում, հաստատում են, որ նրանք, իրազեկ լինելով կենտրոնական կոմիտեի կատարած անօրինական գործարքներին և այն նախաձեռնողներին բուն նպատակներին, նպաստել և անուղղակիորեն մասնակցել են կոտորածի և կողոպուտի խնդրում կատարված հանցագործութուններին:

Ներքին փոխառութեան պարտատոմսեր թողարկելիս Ավնի բնիկ և քնդգրկվել է հանձնաժողովի կազմի մեջ: Մի շարք մարդկանց, այդ-թիւում շերդեմին, մանիսաքի Հաջի Հասանին, Իսմայիլին և Սարուխան-գյուլից Մեհմեդին կանչելով՝ հանձնաժողովի առաջ ծնծել են և հակառակ օրենքի՝ բանտարկել: Այնուհետև պարտադրել են նրանց կարողութեանից բարձր ներքին փոխառութեան պարտատոմսեր: Այդ մասին վկայութիւն են տվել թե՛ լսողները, թե՛ տուժածները, իսկ նա խոստովանել է, որ ընդգրկված է եղել այդ հանձնաժողովի կազմի մեջ:

Այսպիսի անօրինական գործարքներով պատասխանատու քարտուղարները հանդգնել են կառավարութեան աչքի առաջ կատարելու նմանատարքներ: Իսկ Ավնի բնիկ, բերված գրավոր վկայութիւնների համաձայն, ձայների մեծամասնութեամբ հանցավոր է ճանաչվում, քանի որ լինելով ազդեցիկ մարդկանցից մեկը՝ ծնծել է, ստորացրել և հակառակ օրենքի կաշանավորել մարդկանց: Ինչ վերաբերում է Բեսիմ Զուհի բնիկ տրարքներին, ինչպես բացահայտվեց հարցաքննութեան ընթացքում, Ռաֆայել Շիրինյան էֆենդիից վերցրած գորգերը ոչ թի բռնութեան հետեանք է, այլ՝ սովորական առևտրական գործարք, քանի որ հետագայում այդ գորգերը վերադարձվել են տիրոջը²⁷:

Takvim-i Vekayi, 9 Ocak 1336 (1920) № 3772

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՅՈՋՂԱԹԻ, ՏՐԱՊԻՋՈՆԻ, ԲՅՈՒՅՈՒՋ ԳԵՐԵԻ ԵՎ ԽԱՐԲԵՐԴԻ
ՅԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՆԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՆՈՐԻՆ ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԴԻՅԱԼԻ 1935 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՅՑԱՆԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գններալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գններալ-մայոր Զեքի փաշա,
գններալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գններալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

ՅՈՋՂԱԹԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատաբնաւթյան՝ Ենթակա մեղադրյալների անունները — Յոջղաթի մուքաթարրիֆի տեղակալ և Բողազլյանի² կայմակամ Փեմալ բեյը, Յոջղաթի ժանդարմական պետ, մայոր Թեվֆիկ բեյ:

Դ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպան-վող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները շանացին տարա-նալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բո-լոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պա-տիվը, ունեցվածքը, և հասարակական իրավունքները հավասարապես թե՛ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պա-տության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Յողզաթի մութասարիֆի անդակալ և Ռադադյանի կայմակամ Քեմալ բեյը, ինչպես նաև Յողզաթի ժանդարմական պետ ժայր Թեմիֆիկ բեյը իրենց պաշտոնավարության ընթացքում, առանց ուշադրություն դարձնելու պաշտոնագես հաղորդված հրամանների բացառություններին, տեղահանության հրահաններին՝ ոտնահարելով նրանց անձնական իրավունքները։ Ոչնեցվածքն ու դրամը կողոպտելուց հետո, նրանց բաթավանները ճամփու են դրվել կյանքի ապահովության բոլոր միջոցներից զուրկ։ Նույնիսկ, մի շարք ստոր մարզկանց գաղտնի հրահանները կատարելով, ոչ միայն ուշադրություն չեն դարձրել նրանց կյանքը ապահովելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, ամուր կապելով բոլոր աղամարդկանց ձեռքերը՝ զրկել են նրանց ինքնապաշտպանության բոլոր հնարավորություններին, ինչպես՝ կանխամտածված կերպով առիթ են տվել, որ այդ ողորդությունը գործադրվի։ Մեղադրյալները նույնիսկ ուշադրություն չեն դարձրել սպանությունները կանխելու իրենց վերահասի հորդորանքներին և պատասխանատու պաշտոնյաների վրա ինչ-որ պատահական մարդկանց ղեկավար նշանակելով, գաղտնաբար շարունակել են իրադրծել իրենց բարբարոսային արարքները։ Նրանց միջոցով կատարված այդ կոտորածներն ու կողոպտանքները, իսլամի գրույթներով էլ մեծ մեղք և հանցանք համարվելով, անհարիր են մարդկության և քաղաքակիրթ աշխարհի ակզրունքներին։

Վկաների համուղիչ ցուցմունքները, բարձրաստիճան զինվորականության միջև կատարված պաշտոնական թղթակցությունների և հեռագրերի բովանդակությունը, մեղադրյալների մանրակրկիտ հարցաքննությունը, ինչպես նաև քարավաններում գտնվող կանանց ու երեխաներին իրենց ամուսիններից կանխամտածված անջատումը լիովին բացահայտում է մեղադրյալների կատարած հանցանքն ու նենդ նպատակները, թեև դատապաշտպանները և մեղադրյալները իրենց վերջին խոսքերում նշեցին, որ իբրև թե մի շարք թեթևամիտ կուսակցությունների հրահանգով և Օսմանյան կայսրության մյուս կողմերում գտնվող իրենց հայրենակիցների դրդամով, հատկապես հակառակորդի կողմից զրավված վայրերում, հայերը անցել են թշնամու կողմն ու միացել ապստամբական շարժումներին։ Այս բացատրությունները չեն կարող կատարված վայրագությունները արդարացնելու համար հիմք ծառայել, որովհետև եթե հայ ժողովրդի մի մասը երբեմն միացել է այդ շարժումներին, ապա մյուս մասը տարբեր ձևերով արտահայտել է իր հավատարմությունը [իշխանություններին]։

Ս. Զնայես քո, յուրաքանչյուր պետական պաշտոնյայի համար, անկախ իր ազգայնական զգացումներից և անձնական վրեժխնդրությունից, ստիպողական անհրաժեշտություն է գործովագրվի հոր նման, առանց ցեղային և կրոնական խտրականության, պաշտպանելու իրեն ավանդված բնակչության զգացումներն ու իրավունքները:

Քեմալ բեյը իր պաշտոնական խոսքում արժարժեց այն միտքը, թե իբր Յոզղաթում կատարված այդ արարքները բխել են Վանի, Էրզրումի և Բիթլիսի կողմերում մահմեդականների դեմ հայերի ցուցաբերած վատ վերաբերմունքից: Մինչդեռ, օրենքի և խղճի առհասկառից, ապաստամբական շարժման հետ ոչ մի առնչություն չունեցող Յոզղաթի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրված վրեժխնդրությունն ու անձնական ոխակալությունն անհամատեղելի են վերոհիշյալ մտքի հետ: Փաստերը վկայում են, որ հայերին կոտորելու համար նա նույնիսկ ոտքի է հանել ոչ միայն իր արամադրության նախ դռնվող սանձակի թուրքերին, այլև կոչ է արել բոլոր մահմեդականներին՝ ոտքի կանգնել հայ ժողովրդին իսպառ ոչնչացնելու համար:

Իր ձեռագրով գրված փաստաթղթերից մեկում, նա, անպաշտոն երեք մարդկանց վերահսկիչ նշանակելով, քարավանները առաջնորդող պաշտոնական պահապանների վրա, ստիպել է վերջիններին, որպեսզի հնազանդվեն և ենթարկվեն նրանց հրամաններին: Բուրբուկին կասկած չի հարուցում, որ նրանց տված հրահանգի հիման վրա էլ քարավանները ենթարկվել են կոտորածի: Այս և այլ հաճառի ապացույցները հօդա են ցնդեցնում մեղադրյալների փաստարանների դատապաշտպանությանը վերաբերող ջանքերը:

Քաղաքացիական քրեական օրենսդրքի 56-րդ հոդվածի հիման վրա նրանց դատելու դատախազության պահանջարկը [դատական հանձնախմբի] կողմից հավանության չարժանացավ: Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց մեղադրյալներին դատապարտելու քաղաքացիական քրեական օրենսդրքի 45-րդ հոդվածով:

Պատժի չափը քննարկության նյութ դառնալուց հետո արոշվեց. ըստ կատարված հանցագործության երկուսին էլ առանձին-առանձին դատել 45-րդ հոդվածի հիման վրա՝ «հանցագործության անմիջական մասնակցություն ունենալու» մեղադրանքով:

Քեմալ բեյը տվյալ սանձակի ամենաբարձր պաշտոնատար անձը լինելով, ինքն է կազմակերպել [Յոզղաթի հայության] կոտորածն ու ունեցվածքի կողոպուտը և հանդիսանում է դիտավեր հանցագործը, քանի որ ինքն է նշանակել մի շարք անպաշտոն մարդկանց, որպեսզի

առնելիցն քարավանները և միևնույն ժամանակ ստիպել է քարավանի պաշտոնական առաջնորդ Շյուքրի շավուշին, որ նա հնազանդվի և կատարի նրանց հրամանները:

Առկա հանցանշանների համաձայն, վերոհիշյալ Քեվֆիկ բելը կոտորածի և կոդոպուտի իրականացման խնդրում անուղղակի մասնակցութիւն ունենալու համար դատապարտվեց 45-րդ հոդվածով, իսկ գլխավոր հանցագործ Քեմալ բելը՝ կայսերական ռազմական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և կայսերական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածների հիման վրա:

Այսպիսով, [դատարանը] միաձայն վճիռ կայացրեց, որ Քեմալ բելը՝ դատապարտվում է մահվան՝ ըստ 171-րդ հոդվածի, ուր ասված է, թե՛ մի խումբ մարդիկ կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզին, խորտակելով զոհերն ու ցանկապատերը՝ կոդոպտեն և կամ փչացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները ... դատապարտվում են մահվան, ինչպես նաև կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածով, ուր ասված է. «կանխամտածված սպանութիւն կատարողները, կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածության սպանողները մահվան են դատապարտվում»: Իսկ Քեվֆիկ բելը դատապարտվում է 15 տարվա տաժանակիր աքսորի, վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի երկրորդ մասի հիման վրա, ուր ասված է. «Եթե գլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր աքսոր է սահմանվում, ապա նրա մեղսակիցներին՝ 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկութիւն»:

6 աեշեր 1337 թ.

(1919 թ. ապրիլի 8)

Նազըմ, Զեքի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեշեր Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ առյուծի տրճանագորդ

հանձնախմբի պետ՝ Աբիդին Դաւիթ

Fakim-i Vekayl. 8 Nisan 1335 (1919) № 3617

ՈՒԼՋՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեքի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գնդապետ Ռեշեք Ֆերդի բեյ:

ՏՐԱԳԻԶՈՒՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՅԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դատի արված ներկա գտնվող մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի բեյ, Տրապիզոնի ոստիկանապետ Նուրի բեյ, Տրապիզոնի [գաղտնի] գործակալության տեսուչ Մուստաֆա էֆենդի, Տրապիզոնի ժանդարմի ըննչական տեսուչի օգնական՝ կայմակամ Քալաաթ բեյ, Տրապիզոնի հյուրանոցի տնօրեն Նիադի էֆենդի, Տրապիզոնի առողջապահության տեսուչ Ալի Սալի բեյ:

Հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալների անունները — Տրապիզոնի վալի Զեմալ Ազմի բեյ, [կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալի բեյ]՝:

Դ Ա Տ Ա Վ Ճ Ի Ռ

Սույն դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալները և նրանց դատապաշտպանները ջանացին ուրանալ կատարված հանցանքը և պահանջեցին ազատ արձակել: Բայց իսլամի բարձր դրույթները, օսմանյան օրենքները ընդհանուր են բոլոր հպատակների համար և պաշտպանում են նրանց կյանքն ու պատիվը, ունեցվածքը և հասարակական իրավունքները հավասարապես: Եվ այս բոլորի անխափան գործադրումը կատարելապես մտնում է պետության պաշտոնյաների պարտականությունների մեջ:

Մեղադրյալներ՝ Տրապիզոնի նախկին վալի Զեմալ Ազմի բեյը, ինչպես նաև «Միսթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալի բեյը սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանագրերը իրականացնելու գործում: Արտաքուստ նրանք իբրեւ թե գործել են տեղահանության օրենքի հիման վրա, մինչդեռ այդ գաղտնի հրահանգների համատեղ իրականա-

ցումը համարձակություն է տվել նրանց՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու:

Մի շարք հանցագործ, անառակ մարդկանցից և նույն մակարդակի մի քանի ժանդարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թե ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանություն/ ենթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ հայերի քարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամալի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կտնանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված շեթների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը և այնուհետև անհրաժեշտ դաժանությամբ սպանել և բնաջնջել բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով՝ հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը և ենթարկել բռնաբարություն: Այնուհետև ամիսներով ճանապարհներին քարշ գալուց հետո, շտեյքեր մահացել են՝ բոլորովին հյուծված, տառապալի ուղևորությունից, սովից և ծարավից: Իսկ [ողջ]մնացածներին էրզինջանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին իբրև թե պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դերվիշների տներում⁸: Այնուհետև, ծովային ճանապարհով այլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նավերը և տեսադաշտից հեռու ծովի խորքերը տանելով՝ գցել են ջուրը և խեղդելով աշնացրել բոլորին: Այս դատավարության վերջին նիստում պարզվեց և մենք բոլորս համոզված ենք, որ կոտորածն ու կողոպտելը մտահոգացված է եղել ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր ու խիստ կազմակերպված:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից հարկային տեսուչ Մեհմեդ Ալի էֆենդին, վաղեմի ծանոթ լինելով վալի Զեմալ Ազմի բեյին, սերտ համագործակցել է նրա հետ, կատարել նրա հրամանները և նպաստել վալիի կատարած շարագործություններին և այդ ողբերգական արարքների իրականացմանը: Իսկ վալի Զեմալ Ազմի բեյը օգտագործել է նրան, եկատի ունենալով, որ նա սերտորեն առնչություն ունի լքյալ գուլթի, դահարեղենների, ռազմական արտակարգ հարկային պաշտոնյաների, ռազմական շինությունների, կապի հանձնաժողովների, զինվորական, հեռախոսային և անձնագրերի ստուգման տեսչությունների, ինչպես նաև «կարմիր մահիկ» հիվանդանոցի և «կանանց ընկերության» հետ:

Մեհմեդ Ալի բեյի թուլությունից հալ կանանց և աղքիկներին իբրև թե «պատսպարման» քողի տակ հապճեպորեն հավաքել են մար-

դասիրական նպատակներով կառուցված հիմնադրանոցում, դերվիշներին տնկրում և այնուհետև հայրենասիրական գործ կատարած լինելու պատրվակով, որպես աղախին և կին օգտագործելու նպատակով՝ բաժանել ապրքեր մարդկանց տները։ Եվ այդպես, նրա մեղքով շատերը կուսապղծվել և ենթարկվել են այլևայլ բռնությունների։ Այդ գործախտներին տվյալ վայրերում հապճեպորեն հավաքելու և կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքից դուրս հանելու, կուսապղծելու և այլ բռնությունների ենթարկելու մասին գոյություն ունեն հավաստի վկայություններ։ Նույնիսկ իրենից ստորադաս հարկային տեսչության քննիչը բազմիցս գրավոր և բանավոր զգուշացրել է, որ իր պաշտոնի հետ առնչություն չունեցող այդ ստոր գործերի մեջ խառնվելը կարող է ունենալ խիստ վտանգավոր հետևանքներ։ Իսկ նա (Մեհմեդ Ալի էֆենդին) բոլորովին կարևորություն չտալով դրան, գիտակցաբար շարունակել է օժանդակել հիշյալ Զեմալ Աղմի բեյի քաղաքի ներսում կատարած անմարդկային, դաժանաբարո բոլոր հանցագործություններին։

Ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, որը այլ պաշտոնատար անձնավորությունների հետ նշանակվել է հետևելու քաղաքի կարգուկանոնին, միևնույն ժամանակ ընդդրված է եղել տեղահանության կազմակերպման, դադարի ոստիկանության և գոհարեղենների պահպանության հանձնաժողովների մեջ։ Նրան է հանձնարարվել հավաքելու, գրանցելու տեղահանված հայերի լքյալ գույքը։ Մինչդեռ նա ոչ մի գործնական միջոց չի ձեռնարկել լքյալ գույքի պահպանման հարցում։ Ավելին, նրա թույլտվությամբ հայերի լքյալ գույքի պահեստավորումը կատարվել է անվստահելի մարդկանց միջոցով, անկազմակերպ և առանց «գաֆթա» կազմելու։ Այսպիսով, նրա մեղավորությամբ լքյալ գույքը հափշտակվելով մատնվել է կատարյալ կորստի։

Չնայած որ նա այդ ապրանքների գողության մեջ մեղադրվող մի քանի պաշտոնատար անձնավորությունների ուղարկել է ռազմական ատյանի հետաքննությանը, այնուհանդերձ ո՛չ մի պաշտոնական կամ անպաշտոն միջոց չի ձեռնարկել Զեմալ Աղմի բեյի և նրա պաշտոնակատարների արարքները սանձահարելու, ինչպես նաև սաստելու այն ոստիկաններին և ժանդարմներին, որոնք օգտվելով գիշերային պարետային ժամից, զբաղվել են թալանով և հափշտակությանմբ։ Նա նույնիսկ ակնատես լինելով այդ ողբերգական տեսարանին՝ ոչ մի արգելք չի հարուցել, երբ ժանդարմները և ոստիկանները քաղաքում մնացած կանանց և երեխաներին խեղդելու նպատակով նավ բարձրացնելով՝ տարել են ծովի խորքերը։

Ըստ նրա տված ցուցմունքի, իբրև թե խորապես ազդվելով իր ներկայությամբ կատարված մի շարք գնալքերից, քաշվել է իր սենյակը և այն աստիճան հուզմունք ապրել, որ նույնիսկ չի կարողացել միառժամանակ դուրս գալ փողոց: Այդ բուրրով հանդերձ, նա աչք է փակել վալիի կատարած արարքներին և նույնիսկ քաշուկթյուն չի ունեցել կաժովին հեռանալու և պաշտոնը զիջելու մեկ ուրիշին, որը գուցե կարողանար կանխել այդ հանցագործությունները:

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, միաժամանակ զինվորական լինելով, կարողացել է վաղուց ի վեր շահել Զեմալ Աղմի բեյի համակրանքը և սերտ հաքարեություն հաստատել նրա հետ: Ցգտվելով այդ մտերմությունից, Մուստաֆա բեյը ձեռք է բերել զինվորական շատ կարևոր պաշտոններ, ինչպիսիք են նավահանգրստային և առևտրական զինվորական տեսչությունները: Մուստաֆա բեյը կարողացել է նաև իր պաշտոնավարությունը երկարաձգել շնորհիվ Զեմալ Աղմի բեյին հնթակա զինվորական հրամանատարների աջակցության և կենտրոնական կառավարության հովանավորության: Հայերից հափշտակված դուռքի տեղափոխության ընթացքում նա, շարունակելով իր պաշտոնը, զինվորական փոխադրական միջոցները արամադրել է վալիին և նրա պաշտոնակատարներին:

Նրան պաշտպանելու միտումով վկայություն տվողները նշեցին, որ նա լավ հարաբերության մեջ գտնվելով վալիի հետ, իբր կարողացել է մի շարք հայերի ազատել տեղահանությունից: Լինելով քաղաքի մեծահարուստներից մեկը, իր անձնական շահի համար չի զոհաբերել իր պատիվը: Նույնիսկ վալի Զեմալ Աղմի բեյի ազա՛հ բերանը փակելու համար, իրեն հանձնելած գանձարկղի զարդեղենն ու դրամը առանց հաշվարկի արամադրել է նրան և նյութական վնաս կրել:

Նուրի բեյի, Մեհմեդ Ալիի և գործակալ Մուստաֆա էֆենդիի օգտին քրված այդ վկայությունները, ինչպես նաև նրանց դատապաշտպանների կողմից առաջ քաշված պարզաբանումները, իրականության հետ ո՛չ մի անընդթյուն չունեն և բոլորովին անհիմն են:

Այսպիսով, [առաջական ատյանը] միաձայն որոշում կայացրեց, որ ոստիկանապետ Նուրի էֆենդին, [գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա բեյը, իրենց պաշտոնավարության ընթացքում կատարած շարաշահումների համար հանցավոր են ճանաչվում: Վալի Զեմալ Աղմի բեյը, [կուսակցության] պատասխանատու քարտուղար Նալի բեյը, [հարկային տեսուչ] Մեհմեդ Ալի էֆենդին մեղադրվեցին կաշեփռական քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածով:

Տնդի ունեցած խորհրդակցությունից հետո [ատյանը] Զեմալ Ազմի և Նայիր բեյերին ճանաչեց որպէս հանցագործութեան անմիջական մասնակից և պատժի շափ սահմանեց վերոհիշյալ 45-րդ հոդվածի առաջին մասը, ուր ասված է.

«Մի խումբ անձնավորութիւններ մի ոճրագործութիւն կամ հանցանք խմբովին կատարելու դեպքում, կամ մի խումբ անձնավորութեան եր բազմաթիվ առարքներից կազմված մի ոճրագործութիւն կամ հանցանք գործելիս, ոճրագործութեան ընթացքում նրանցից յուրաքանչյուրը այդ առարքներից որեւէ մեկը կամ մի քանիսը կատարելու դեպքում նույնպէս գործակից են համարվում և պատժվում են ուղղակի հանցանք կատարողի նման»:

Մեհմեդ Ալի էֆենդին, հանցագործութեանը անուղղակի կերպով մասնակցութիւն ունենալու համար մեղադրվում է վերոհիշյալ հոդվածի երրորդ մասով, ուր ասված է.

«Որեւէ հանցագործութեան կամ ոճրագործութեան իրականացմանը ինչ-որ ձևով օժանդակողները, այսինքն՝ սպառնալիքով կամ խարդաւանքով գործարքի մեջ մտնել, դրամ կամ նվեր տալ, պաշտոնը շարաշահելով ազդեցութիւն րանեցնել. ղենք, ալլախլ գործիքներ կամ միջոցներ հայթհայցելով նախապատրաստական գործունեութիւն ծավալել, ինչ-որ ձևով հանցագործութեանը նպաստել, դատապարտվում են այդ հանցագործութեանը կամ ոճրագործութեանը անուղղակի մասնակցութիւն ունենալու մեղադրանքով»:

Զեմալ Ազմի և Նայիր բեյերը դատապարտվում են կայսերական զինվորական քրեական օրենսգրքի 171-րդ և քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 170-րդ հոդվածներով: Հիշյալ 171-րդ հոդվածում ասված է.

«Եթե մի խումբ մարդիկ, կանխամտածված ճնշում բանեցնելով, զինված կամ անզեն՝ խորտակելով դռներն ու ցանկապատերը կողոպտեն կամ փշացնեն պարենամթերքը, վաճառքի ապրանքները ... դատապարտվում են մահվան»:

170-րդ հոդվածում ասված է.

«Կանխամտածված սպանութիւն կատարողները կամ իրենց մերձավոր ազգականներին, լինի հայր կամ պապ, մայր կամ տատ, առանց կանխամտածվածութեան սպանողները մահվան են դատապարտվում»:

Այս հոդվածների հիման վրա վերոհիշյալ Զեմալ Ազմի և Նայիր բեյերը դատապարտվում են մահվան, իրենց ունեցվածքի բռնադրավումով:

Մեհմեդ Ալին վերոհիշյալ քաղաքացիական բրեռական օրենսդրքի 45-րդ հոդվածի տտրև բերված երկրորդ մասի հիման վրա դատապարտվում է 10 տարվա բանտարկության:

«Մի ոճրագործության կամ հանցագործության անուղղակի մասնակցություն ունեցած անձնավորությունները, օրենքի չբացահայտված մասերում, պատժի են ենթարկվում հետևյալ կերպ. եթե գլխավոր հանցագործին մահապատիժ կամ ցմահ տաժանակիր արքոր է սահմանվում, ապա մեղսակիցներին 10 տարուց ոչ պակաս ժամանակավոր բանտարկություն:

[Գաղտնի ոստիկանության] գործակալ Մուստաֆա էֆենդին, ոստիկանապետ Նուրի բեյը ստորև բերված քաղաքացիական բրեռական օրենսդրքի 172-րդ հոդվածի հիման վրա, դատապարտվում են մեկական տարվա բանտարկության և երկուական տարի ժամկետով պաշտոնազրկման:

«Օրենսդրքում լուսարանված հոդվածներից բացի, ինչ ձևով էլ պատահած լինի, պաշտոնը շարաշահող անձնավորությունը իր պաշտոնավարության առօրեանի համաձայն գատապարտվում է (...)»¹¹ մինչև երեք տարի բանտարկության: Եթե մեղմացնող հանգամանքներ լինեն, 15-ից (...)»¹² ոչ պակաս ժամկետով բանտարկություն է հասնում, կամ էլ 5-ից մինչև 100 լիրա տուգանք: Բոլոր դեպքերում տևապես կամ առժամյա պաշտոնազրկումը պարտադիր է:

Պաշտոնական (...) ilke)¹³-ից հայտնված է, որ մեղադրյալ Նիադի էֆենդին ժողից հայտնաբերված ինքնաշարժ տորպեդները հավաքելու և տեղափոխելու նպատակով երկու անգամ մոտորային նավով մեկնել է Ստամբուլ, որտեղ նավը վերանորոգելու համար որոշ ժամանակ մընացել է այնտեղ: Այնուհետև նրա Տրապիզոն վերադարձը չի համընկնում հայերի տեղահանության տարեթվի հետ: Նրա առևտրությունը տեղահանության, կոտորածի և լքյալ գույքի հափշտակման հետ բավարար ապացույցներով չի հաստատվում: Միայն պարզվում է, որ Ջեմալ Աղժի բեյի կորագաղրության լքյալ գույքի մի մասը աճուրդով և էժան գնով ծախսելու համար հանձնվել է հիշյալին: Այս վաճառքը և էժան գնով ծախսելու պարագան ղուդադիպել է պատերազմի ամենավտանգավոր ժամանակամիջոցին, այսինքն՝ ուժակոծության շրջանին: Բացի այդ, Ջեմալ Աղժի բեյի կորագաղրությամբ այդ ինքնաշարժ տորպեդների տեղափոխման խնդիրը ընդհատել է վերոհիշյալ վաճառքի աշխատանքները: Փաստեր չկան նաև, որ նա կաշառք կամ շահույթ ձեռք բերելու նպատակով գործարքի մեջ մտած լինի որևէ մեկի հետ: Քրեական օրենս-

գրքում չկա նաև մի հոգված, որը դատապարտեք ամուրդի հետ կապ-
ված նրա զործունեությունը: Հետևաբար՝ նա պատասխանատվությունից
զուրա է մնում, քանի որ չի մասնակցել կոտորածին, կոռուպցիան և
ընդհանրապես տեղի ունեցած այլ հանցագործություններին:

Կատարված հանցագործություններին չի մասնակցել նաև կալմա-
կամ Թալաթ բեյը: Դատարանում տրված մի շարք վկայությունների
համաձայն, ժողովրդի այն հարկերի¹⁴ հավաքման հանձնախմբում իր
պարտականությունները կատարել է առանց շարաշահումների:

Ալադիբեյ, [կալմակամ] Թալաթ և Նիսպի բեյերը վերահիշյալ
հանցագործությունների հետ առնչություն չունենալու պատճառով, բան-
տից ազատ են արձակվում: Մեղադրյալ՝ առողջապահության տեսուչ
Ալի Սայիբ բեյի նկատմամբ որոշակի հանցանշան չլինելու պատճառով՝
դատաքննությունը կարճվում է:

[Ռազմական ատյանի] միաձայն որոշումը հրապարակվեց բոլորի
ներկայությամբ, իսկ Զեմալ Ազմի և Նայիլ բեյերի նկատմամբ՝ հետե-
վա կարգով:

1919 թ. մայիսի 22

Նազըմ, Զեբի, Մուստաֆա, Ալի Նազըմ, Ռեշեթ Ֆերդի
Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրական
հանձնախմբի պետ՝ Աբդիլին Դավեր.

Takvim-i Vekayi, 22 Mayıs 1335 (1919) № 3616

ՆՈՐՈՆ ՄԵՄՈՒԹՅՈՒՆ ՓԱԿԵՍԱԿԻ 1865 թ. (1919) ՄԱՐՏԻ 8-ի
ԿԱԶՄԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԿԱԶՄԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՅՅԱՆԻ
ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆՈՒՆԸ

Նախագահ՝ գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա,
անդամներ՝ գեներալ-մայոր Զեբի փաշա,
գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա,
գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա,
գեղապետ Ռեշեթ Ֆերդի բեյ:

ԲՅՈՒՆԵՐԻ ԴԵՐԵԻՆ՝ ՏԵՂԱԶԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Դատի տրված ներկա զանվոդ մեղադրյալների անունները — Բյու-
յուք Դեբեի նախկին ոստիկանապետ Քերիմ բեյ, Բյույուք Դեբեի մուխ-
տար Զեյալ էֆենդի, Բյույուք Դեբեի երեւի մարդկանցից սալունիկցի
Թեֆիկ Հըֆը բեյ, Բյույուք Դեբեի բնակիչ՝ Հաֆըզ Մահմուդ էֆենդի:

Յուլին դատավարության ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպանվող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին նաև բոլոր դատական փաստաթղթերը:

Մեղադրյալներ՝ Բյուրյուք Դերեի նախկին օստիկանապետ Արզուլ Քերիմ բեյը, սալոնիկցի Ռեֆիկ բեյը, Ռիզալի Ջելալ և Հաֆիզ Մահմուդ էֆենդիները նշված շրջանի ոչ մահմեդական բնակչության տեղաձանձույթյան համար կառավարության կողմից նշանակված որոշակի պայմանաժամը թաքցնելով, իրենց անձնական շահը և նենգ մտադրությունները իրականացնելու միտումով՝ տեղահանվողներին հատկացրել են ջատ կարճ ժամանակամիջոց: Այդպիսով, տեղահանվողները ստիպված են եղել իրենց ունեցվածքը, կահկարասին թողնել և հեռանալ: Այնուհետև նրանց լքյալ գույքը կողոպտել են, իսկ թաքցրած ապրանքները հայտնաբերել հատուկ գործիքներով և յուրացրել:

Վերոհիշյալ մեղադրյալներից Արզուլ Քերիմ և Ռեֆիկ բեյերը, մարդկային խղճմտանքի նշույլն անգամ չունենալով, կողոպուտի և ֆափոխակության են ենթարկել տեղահանվողների լքյալ գույքը: Նույնիսկ յուրացնելու ագահությամբ տարված, եռանդալին ջանքեր են գործադրել հայտնաբերելու համար թաքցված ապրանքները:

Հիշյալ մեղադրյալներից Արզուլ Քերիմ բեյը իր պաշտոնավարության ընթացքում պարտավոր էր հետևել իսլամի վսեմ գրույթներին, օսմանցան օրենքներին, և առանց խտրականության պաշտպանել բոլորի կյանքը ու պատիվը, ունեցվածքն ու հասարակական իրավունքները, բայց ապատրանքական դրույթյան և ղինվորական տեսանկյունից անհրաժեշտ համարվող տեղահանության գործում ոչ մի միջոց չի ձեռնարկել ապահովելու շարժական և անշարժ գույքը: Իր պաշտոնավարության ընթացքում հանդես է բերել կատարյալ անփութություն, անտարբերություն և, մեծ վնաս հասցնելով, կորստի է մատնել տեղահանվողների շարժական և անշարժ գույքը:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բեյին, նա կառավարության կողմից երբեք արտոնություն կամ իրավունք չի ունեցել խառնվելու տեղահանության գործին, սակայն բարձր խաղի մարդկանց հետ սերտ շփում ունենալով՝ կատարել է քաղաքացիական պաշտոնատար անձնավորությունների և սպայական անձնակազմի իրավասություններին վերաբերող մի քանիք առաջադրանքներ: Այսպիսով, ակնատեսների վկայությունները, ինչպես նաև դատաքննության նյութերը լիովին հաստատեցին նրա կող-

«ից թույլ տրված մարդկային ամենատարրական իրավունքների ոտնա-
հարման փաստերը: Այնպես որ, դատախազության կողմից հիշյալին
ազատ արձակելու փառադրելը, ինչպես նաև դատապաշտպանների ներ-
դրած ջանքերը համոզիչ չեն և չեն կարող ընդունելի համարվել: Լիովին
բացահայտվեց, որ Յբգույ Քերիմ բնյը շարաշահել է իր պաշտոնը, իսկ
Ռեֆիկ բնյը առանց արտոնության և իրավունքի խառնվել է պաշտո-
նատար անձնավորությունների գործերին, և, կատարելով մի շարք գոր-
ծարքներ, դարձել է մեղսակիցների մեղսակիցը:

Արդույ Քերիմ բնյի հանցանքը առնչվում է կայսերական քաղա-
քացիական քրեական օրենսգրքի 102, իսկ Ռեֆիկ բնյինը՝ նույն օրենս-
գրքի 130-րդ հոդվածների հետ: Այդ հոդվածներում ասված է.

«Պետական պաշտոնյաներից որևէ մեկը իր պարտականություննե-
րը կատարելու ընթացքում, եթե առանց էական պատճառի անփութու-
թյուն և անտարբերություն ցուցաբերի և կամ առանց էական պատճառի
չկատարի օրենքի ուժից բխած իր վերադասի հրամանը, ապա իր պաշ-
տոնի աստիճանի համեմատ պատժի է ենթարկվում երեքից մինչև 100
չիրա տուգանքով: Եթե անփութության և անտարբերության հետևանքով
և կամ օրենքի ուժից բխած վերադասի հրամանը չկատարելու դեպքում
և կամ հասցվի պետության շահերին, ապա պաշտոնի աստիճանի հա-
մեմատ կալանքի է վերցվում (...)»¹⁷ մեկ շաբաթից մինչև երեք տարի
ժամկետով և ժամանակավորապես կամ մշտապես զրկվում է իր քա-
ղաքացիական պաշտոնից: Կատարված այդ արարքների ընթացքում, եթե
որևէ մեկին անձնական վնաս հասցվի, ապա մեղադրյալը տուժի է
ենթարկվում այլ պատժամիջոցներով:

«Պետության կողմից արտոնություն և իրավունք չունեցող որևէ
մեկը ինքնուրույնաբար քաղաքացիական պաշտոնատեղերի և ղեկավարա-
կանության հետ գործարքի մեջ մտնելու և կամ նրանց գործերին միջա-
մտելու դեպքում բանտային պատժի է ենթարկվում երեք ամսից ոչ
պակաս ժամկետով»:

Այս հոդվածներից բխած օրենքի ուժի համաձայն, Արդույ Քերիմ
բնյը, կալանքի տալի վերցվելու օրվանից 1919 թ. (փետրվարի 13), պա-
տիժ է կրելու մեկ տարի բանտարկության ժամկետով և մեկ տարի էջ
զրկվելու է իր պաշտոնից:

Ինչ վերաբերում է Ռեֆիկ բնյին, դատաքննության ժամանակ բա-
ցաճալովեց, որ ինքը ձկնարուծարան ունենալու անհրաժեշտությունը չի
ունեցել, սակայն թարմ ձուկ ոտով և համար, իբր վարձակալել է Ալիս
ունեցել, սակայն թարմ ձուկ ոտով և համար, իբր վարձակալել է Ալիս
և Օմեր էֆենդիներին պատկանող ձկնարուծարանը: Մինչդեռ իրազե-

Յոսմ այդ ձկնարտածարանի համաձայնագիրը ակամայից դարձել է իր անուսով: Այնուհետև, դրանով էլ շքավարարվելով, 35 լիրա վարձակալության արժեքի դիմաց, տիրացել է ամբողջ ձկնարտածարանին, որի արժեքը ուսկաններով և այլ եկամուտներով կազմել է մոտ 1800 լիրա: Այս ծանրացուցիչ հանցանքը նկատի առնելով՝ Ռեֆիկ բեյը նույնպես կալանքի վերցվելու օրվանից (1919 թ. ապրիլի 22) ձայների մեծամասնությամբ դատապարտվեց երկու տարի ժամկետով բանտարկության:

Զելալ և Հաֆեզ Մահմուդ էֆենդիներին վերաբերող ամբաստանությանը օրինականապես չապացուցվեց, ուստի ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց նրանց ազատ արձակել:

Հետ օրինականության, դատաքննության են ենթարկվելու նաև այն անձինք, որոնք օժանդակել են վերահիշյալ հանցավոր գործարքներին:

Գատավճիռը ընթերցվեց բոլորի ներկայությամբ:

1919 թ. մայիսի 24

Նազըմ, Զեքի, Ալի Նազըմ, Մուստաֆա¹³, Ռեշեք Ֆերդի

Ռազմական արտակարգ ատյանի արձանագրող

Հանձնախմբի պետ Աբդուլ Դավլար:

Takvim-i Vekayi, 2 Mayıs 1335 (1919) № 3618

**ՌԱԶՄԱԿԱՆ, ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԱՏՅԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹⁹**

Նախագահ՝ գեներալ-մայոր Հսադ փաշա.

անդամներ՝ գեներալ-մայոր Իհսան փաշա,

գեներալ-մայոր Մուստաֆա Քերիմի փաշա,

գեներալ-մայոր Իսմայիլ Հաքքը փաշա,

գնդապետ Սուլեյման Շաքիր բեյ.

ԽԱՐԱԲԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱՄԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հեռակա կարգով դատի արված մեղադրյալների անուններ — «Միուլթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անգամ, «Թինշիրլամբ-ը մահսուսան-ի նախագահ դուկտ. Բեհադդին Շաքիր, «Միուլթյուն և առաջադիմություն» կուսակցության նարբերդի ղաթաթախանատու քարտուղար Ռեսնելի Նազըմ բեյ:

Դատի արված ներկա գտնվող մեղադրյալների անուններ — Գերսիմի նախկին պատգամավոր Հաշի Բալլուս-զադե Մեհմեդ Նուրի բեյ, խարբերդի հանրակրթական նախկին տեսուչ Ֆերիդ բեյ:

Սույն դատավարութեան ընթացքում լսեցին մեղադրող և պաշտպան-վող երկու կողմերին, մանրակրկիտ ուսումնասիրվեցին և հետաքննվեցին բոլոր դատական փաստաթղթերը: Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի անդամ մեղադրյալ դուկտ. Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, որպէս «Հատուկ կազմակերպութեան» նախագահ, Ստամբուլից դուրս գալով, սկսել է շրջագայել Տրապիզոնի, էրզրումի և այլ վիլայեթներում: Միեւնույն ժամանակ բանտերից դուրս բերված ոճրագործներից և այլ հանցագործներից կազմված հրոսակախմբերի գլուխն անցնելով տարբեր ժամանակներում և տարբեր վայրերում կոտորել է տեղահանված հայերին և նրանց ունեցվածքը ենթարկել կողոպուտի: Նա իր նենդ ծրագրերը իրագործելու համար, այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան այդ ողբերգական դեպքերը, ուղարկում էր նաև անտեղյակ և դուրահալած աշխարհի մարդկանց, որոնք միանում էին վերահիշյալ «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ին՝ ակամա առեւտրյալ և կամ շահույթ ստանալու մոլի մահսուսե»-ին՝ համակված: Իր պարտականութիւնները կատարելու բնթացքում հաճախ բանավոր կարգադրութիւններ և երբեմն էլ ծածկագիր գաղտնի հրահանգներ է ուղարկել [այս ու այն կողմ] և «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե»-ի հրոսակախմբերին օգտագործել է իր անմիջական հրամանատարութեան ներքո՝ հայերին կոտորելու և բնաջնջելու նպատակով:

Հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան խորհրդի պատասխանատու քարտուղար, այժմ փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեանելի Նազըմ բեյին խորհրդի վալի Սաբիթ բեյի միջոցով էրզրումից ուղարկած 1915 մայիսի 4-ի թվագրութիւնը կրող ծածկագիր հեռագրով հարցնում է.

«Մեզ պարզորոշ տեղեկացրե՞ք, ալդետեղից ուղարկվող հայերին զբաղում ե՞ք, թե՞ ոչ: Վտանգավոր մարդկանց, որոնց վտարումն ու արքաբռումն ե՞ք հայտնել, ոչնչացնում ե՞ք, թե՞ ճամփու ե՞ք դնում»:

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կնիքը կրող թղթապանակի փաստաթղթերի մեջ գտնվող ծածկագիր հեռագրերից մեկում էրզրումի վալի Մուսթիբ բեյը հայտնում է.

«Քըղիի ճանապարհով էրզրումից ուղարկված հարուստ հայերի քարավանները, հարձակման ենթարկվելով Բեհաէդդին Շաքիր բեյի կազմած հրոսակախմբերի և դերախմբիների կողմից, կոտորվել են, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ կողոպտվել»:

Կասաամոնուի նախկին վալի Ռեշիդ փաշան հայտնում է, որ ինքը հիշյալ Բեհաէդդին Շաքիր բեյից ծածկագիր հեռագիր է ստացել տե-

զահանութեան մասին: Իսկ Վեհիբ փաշան²⁰ հայտնում է, որ «Հայերի կոտորածն ու բնաջնջումը, ինչպես նաև ռաւեցվածքի հափշտակումն ու կողոպտումը նախապես վճռվել էր «Միութեան և առաջադիմութեան» կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի կողմից, որ երրորդ բանալի շրջակայքում արնախում²¹ հրոսակախմբերի կազմակերպողն ու ղեկավարողը Բհհէգդին Շաքիր բեյն է»:

Անթալիայի նախկին մուֆասարրիֆ Սաբուր Սամի բեյը հայտնում է, որ Բհհէգդին Շաքիր բեյը էրզրումից ուղարկած ծածկագիր հեռադրով հետևյալ հարցումն է արել:

«Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի, Սիվասի, Տրապիզոնի շրջաններում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորը արտաքսվել են Մոսուլի և [Տեր]-Ջորի կողմերը, իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում»²²:

Ռազմական առյանի արձանագրութեաններում հավաստի փաստարկներով բերված մի շարք վկայութեաններում ևս հաստատվում են վերոհիշյալ ողբերգական իրադարձութեանների ընթացքում Բհհէգդին Շաքիր բեյի և նրա համախոհների համատեղ կատարած հանցագործութեանները:

Ինչ վերաբերում է փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալ Ռեսնելի նազըմ բեյին, ռազմական առյանի երեք ահգամները նրան ևս մեղաւակից ճանաչեցին վերոհիշյալ ողբերգութեանների մեջ, քանի որ տեղահանութեան ընթացքում նա սերտորեն համագործակցել է Բհհէգդին Շաքիր բեյի հետ: Դա ապացուցվում է նազըմ բեյին ուղղված 1915 մայիսի 4-ի թվագրութեամբ վերոհիշյալ հեռագրի բովանդակութեամբ, ինչպես նաև Խարբերդի վալի Սաբիթ բեյի, [կուսակցութեան] կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Միդհատ Շյուքրի բեյի և այլ վիւաների կատարած հայտարարութեաններից: Ուշագրավ փաստարկ է նաև այն հանգամանքը, որ դատական հետաքննութեան նախօրեին նա թաքնւել է ցայսօր գտնվում է փախուստի մեջ:

Բացի այդ, փաստաթղթերի մեջ գտնվող մյուս թղթակցութեանների բովանդակութեանից ևս հասկացվում է, որ նա մասնակցութեան է ունեցել հիշյալ ողբերգութեաններին:

Օրենքի տեսանկյունով, հիշյալ հանցագործութեան ընթացքում նազըմ բեյը իսկական մեղաւակիցների նման որոշակի հանցանշան չի թողել, բայց Բհհէգդին Շաքիր բեյի հետ նրա ունեցած թղթակցութեանները և վկաների ցուցմունքները հաստատում են, որ նա անուղղակի մասնակցութեան է ունեցել ավյալ հանցագործութեանը, քանի որ նա գիտակցաբեւ օժանդակել է այդ ողբերգութեան մեղաւակիցներին:

որ Մեհմեդ Նուրի բեյը իրոք իր տան ճակատին մի աղղաղիբ փակցրել է, որ ինքը, թաքնվելով Մեհմեդ Նուրի բեյի շիֆթլիքում, աղատվել է տեղահանությունից և մինչև վերջ նրա տանը մնալով՝ փրկվել մահից: Նա հայտնեց նաև, որ ինքը չի նկատել, թե Մեհմեդ Նուրի բեյի քննակալ Ասրմ բեյը հայերից հափշտակված ապրանքը տեղափոխել է Մեհմեդ Նուրիի բնակարանը: Ինչ վերաբերում է Մեհմեդ Նուրի բեյի՝ բանտում փող վերցնելու հարցին, այն կարող է այլ տեսանկյունից ուշադրության արժանանալ:

Չնայած որ տվյալ ժամանակ կառավարությունը հրաման էր արձակել այն մասին, որ տեղահանված հայերին իրենց տանը պատսպարող մարդկանց մահվան պատիժ է սպառնում, այնուհանդերձ, Մեհմեդ Նուրի բեյը համարձակվել էր Հոլովենկ գյուղի բնակչության մի մասին թաքցնել իր շիֆթլիքում և փրկել մահից: Այս հարցում բոլորովին շեղոք կողմ հանդիսացող ամերիկացի միստր Ռեքսը նույնպես հայտնեց, որ տեղահանության ընթացքում Մեհմեդ Նուրի բեյը բավականաչափ թվով հայերի կարողացել է ազատել՝ պատսպարելով իր ազաբակում: Դա հաստատվեց նաև մյուս վկաների ցուցմունքներով:

Կառավարության կողմից կազմակերպված համընդհանուր տեղահանության և կոտորածին մասնակցելու խնդրում ստույգ հանցանշաններ չլինելու պատճառով հանրակրթական տեսուչ Ֆերիդ բեյը աղատ է արձակվում: Մեհմեդ Նուրի բեյը նույնպես անմեղ է ճանաչվում, նկատի ունենալով, որ նա առնչություն չի ունեցել Հոլովենկ գյուղի հայ բնակչության տեղահանության և կոտորածի խնդրում: Նրա քննակալ Ասրմ բեյը, հայերի ունեցվածքը տեղափոխելու և Մեհմեդ Նուրի բեյի տանը պահելու ամբաստանությունից անմեղ է ճանաչվում:

Այսպիսով ռազմական առյանի միաձայն որոշումը հրապարակվեց Մեհմեդ Նուրի բեյի և Ֆերիդ բեյի ներկայությամբ, իսկ Բեհաէդդին Շաքիր և Ռեսնեյի Նազրմ բեյերի նկատմամբ՝ հեռակա կարգով:

13 կանոնի սանի 1336 թ.

Մուստաֆա Քերիմի, Իհսան

(1920 թ. հունվարի 13)

«Մենք միանալով այս դատավճռին, այն կարծիքին ենք, որ մեղադրյալ Ռեսնեյի Նազրմ բեյը նույն աստիճանի հանցագործ է, ինչ Բեհաէդդին Շաքիր բեյը»:

Սուլեյման Շաքիր, Իսմայիլ Հաքքը, Էսադ:

Takvim-i Vekayi, 13 Ocak 1 36 (1920) № 3771

Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie 1915. Paris: Flammarion, 1975; *Yves Ternon*, Les Arméniens, Histoire d'un génocide. Paris: Editions du Seuil, 1977. *Տես նաև գերմաներին թարգմանությունը, 1981 (ԳՅՀ): Walker Cristopher*, Armenia, The Survival of a Nation, N. Y., 1980; *R. D. Klotian*, The Armenian Genocide-first 20-th century Holocaust, San Francisco 1980. Second edition 1981; Justicier du génocide arménien. Le procès de Tehlirian. Paris Editions Diasporas, 1981; *Yves Ternon*, La Cause Arménienne. Paris, 1983; *A. Beylérlian*, Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les archives françaises (1914—1918), Recueil de documents, Paris, 1983; *Gérard Chahand*, *Yves Ternon*, Les Génocide des Arméniens, Bruxelles, 1983; A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent Peoples Tribunal. London, 1985. (*Տես նաև ֆրանսերեն հրատ. Փարիզ, Ֆյամարիոն հրատ., 1984*): *Pascual C. Okanlian*, Turquía, estado genocida (1915—1923). Documentos, tomo 1, Buenos-Aires, 1986. The Armenian Genocide in Perspective, edited by *Richard O. Hovhannisian*. New Brunswick, New Jersey, 1986.

³ *Mevlan Zade Rifat*, Türkiye inkılabının iç yüzü, 1-ci fasıl, Halep, 1929, s. 119. (*արարատյան*):

⁴ *Юрий Барсегов*, Геноцид армян-преступление против человечества. («Вестник общественных наук» АН Арм. ССР, Ереван 1987, № 4 с. 34. *Հիմա, ֆրանսերեն տարգմտ.* Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens... № 29, p. 23.

⁵ *Osman Nuri*, Abdul Hamid Sani ve devri saltanatı, İstanbul, 1327, s. 838 (*արարատյան*):

⁶ Նույն տեղում, էջ 882:

⁷ «Բորն», ազգային և գրական միամսեայ հանդես», № 7—8, Տիֆլիս, 1878, էջ 204—205:

⁸ *Osman Nuri*, նշվ. աշխ., էջ 828, 858:

⁹ *Osman Nuri*, նշվ. աշխ., էջ 866: *Տես նաև Sadik Shahid bey*, Islam, Turkey and Armenia, and how they happened. Turkish Mysteries Unvelled, St. Louis, 1898, p. 207.

¹⁰ *Celal Nuri*, Osmanlı İmparatorlugunun tarih-i tedennisi, İstanbul, 1331, s. 90 (*արարատյան*):

¹¹ Геноцид армян..., стр. 202.

¹² Ե. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդր-կովկասում, էջ 67—72:

¹³ Ա. Ալոյսյանեան, Անհետացող զեմքեր, Գրիգոր Զահրադ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 810:

¹⁴ *Aram Andonian*, The Memoirs of Naim bey, Watertown, AHRA, 1960 p. 33—34.

¹⁵ *Mevlan Zade Rifat*, նշվ. աշխ., էջ 108:

¹⁶ Տե՛ս Ս. Մ. Հակոբյան, Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրությունում և իմպերիալիստական Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 1, էջ 62):

17 Նույն տեղում, էջ 54: Հմմտ. գերմաներեն աղբյուրը „Stenographische Bericht über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages“, *Բեռլին, հատ. 306, էջ 552*:

18 Memoirs of Halide Edip. New-York, London, p. 389.

19 *Mevlani Zade Rifai*, նշվ. աշխ., էջ 145.

20 *Paltik Rifki Atay*, Zeytindagi, Istanbul, 1937, s. 79.

21 Ա. Հ. Փափազյան, Վաղնիադարական նյութեր արևմտահայերի մասին (2002 թ. ԳԱ Գիտ. ինֆորմացիոն բյուրոյին, Երևան, 1983, № 3 (56), էջ 16—18):

22 Ջավեն աբխազիսկապուս, Պատերազմական յուշերս, Վաղնիադար, Գահիրե, 1917, էջ 318:

23 *Morgenthau Henry*, Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918. Մերերվում է ըստ՝ Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուի յիշատակները և հայկական հղեանին գաղտնիքները, 4. Պոլիս, 1919, էջ 258:

24 Առն Վաղյան, նշվ. աշխ., էջ 94—100:

25 Հ. Գ. Ինճիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984, էջ 301:

26 Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք երկրորդ, էջ 174:

27 Տե՛ս ժողովածուի առաջին մասը:

28 Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, М., 1957, стр. 200.

29 Որոշումը կայացրել է Ահմեդ Բեկֆրիկի կարիները (1918 թ. Նոյեմբերի 11-ից-1919 թ. մարտի 4-ը):

30 Այդ նյութերի կարևոր մասը հավաքել և հրատարակել է Գրիկերը: Տե՛ս «Ճաղ-դատի հայաստանության վտերադարական պատմությունը, էջ 11—67: Մամուլի նյութերը մանրամասն վերլուծված են Զ. Կիրակոսյանի գրքում: Տե՛ս Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, 4. 2:

31 Տե՛ս Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 309—310:

32 Տվյալ ժամանակի նյութերն աղբյուրում էր Դամադ Ֆերիդ փաշան (1919 թ. մարտի 4-ից հոկտեմբերի 1-ը):

33 1919 թ. դատարանություններն անցկացնող հանձնաժողովի անգամներն էին՝ Գեներալ-լեյտենանտ Մուստաֆա Նազըմ փաշա (Նախադա՛), գեներալ-մայոր Զեքի փաշա, գեներալ-մայոր Մուստաֆա փաշա, գեներալ-մայոր Ալի Նազըմ փաշա, գեդապետ Ռեշեք Ֆերզի բեյ:

34 Մեր ձեռքի տակ գտնվող նյութերում, 6-րդ նիստից հետո բացակայում են 114—116 էջերը:

35 Մեհմեդ էսադ էֆենդին (1846—1919) շնյա ուլ իսլամ է եղել 1913—1914 թթ., Մուստաֆա Հայրի էֆենդին (1867—1921)՝ 1914—1915 թթ., Մուսա Փյադիմ էֆենդին (1858—1919)՝ 1915—1917 թթ.:

36 «Բարձրիմ-ի վերալի», 13 հունվար 1920 թ., № 3771, էջ 244:

37 «Բարձրիմ-ի վերալի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540, էջ 5:

38 Talât paşanın hatıraları, İstanbul, 1946, s. 72, 73.

39 Halide Edip, նշվ. աշխ., էջ 387:

40 «Բարձրիմ-ի վերալի», 12 մայիս 1919 թ., № 3554, էջ 85:

41 «Բարձրիմ-ի վերալի», 12 մայիս 1919 թ., № 3554, էջ 88:

42 «Բարձրիմ-ի վերալի», 4 հունիս 1919 թ., № 3578, էջ 145:

46 «Թարգմիմ-ի վեցայի», 5 հունիս 1919 թ., № 3664, էջ 219:

44 1920 թ. կազմված ռազմական Առաջին արտակարգ ատյանի հանձնաժողովի անդամներն էին՝ զենեհալ-մայրո էսադ փաշա (նախագահ), զենեհալ-մայր Մաս-տաֆա Քերրիմի փաշա, զենեհալ-մայր Իսմայիլ Հաքքը փաշա, զեդապետ Սուլիման Ե-թիբ բեյ:

45 Գաղափարներին վերաբերող դատաքննությունների արձանագրությունները կանոնա-վոր լույս չեն տեսել Խորթական մամուլում: «Թարգմիմ-ի վեցայի»-ում ամբողջական լույս են տեսել միայն դատաքննությունները:

46 «Թարգմիմ-ի վեցայի», 22 մայիս 1919 թ., № 3616, էջ 50:

47 Վերահիշյալ բաժնի մեղադրյալների անունները քաղել ենք դատավարություննե-րի արձանագրությունների սկզբում բերված նյութերից: Իրականում հանցագործ-ների թիվը բազմաթիվ է: Հիմերցողը այն կնկատի մեղադրական եզրակացություննե-րի, որոշումների և այլ փաստադրական նյութերի մեջ:

48 *Sh'u Documents relatifs aux atrocités Commises par Arméniens sur population musulmane. Publication du Congrès National, Constantinople, 1919.*

49 «Թարգմիմ-ի վեցայի», 25 հունիս 1919 թ., № 3594, էջ 189:

50 Армянский вопрос на страницах турецкой прессы (1982—1983), Науч-но-информационный бюллетень АН Арм. ССР, Ереван, 1984, № 5, с. 48—49.

51 «Takvim-i Vekayi»—«Էրաբեթ» (բառացի «Երազարկությունների օրացույց») — 1881 թ. սկսած Օսմանյան կայսրությունում առաջին թուրքերեն լիզվով հրատարակվող քաղերթ:

52 *Jean-Marie Carzou, Un Génocide Exemplaire. p. 233—246.*

53 Геноцид армян..., второе, дополненное изд., Ереван, 1982, стр. 557—575.

54 Գրիկեր, Նշվ. աշխ., էջ 297—304:

55 Ձ. Ս. Կիբակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք Զրկորդ:

56 Տե՛ս Գրիկեր, Նշվ. աշխ., էջ 33:

Մ ա ս ն ա ռ ա չ ի ն

1 «Թարգմիմ-ի վեցայի», 27 ապրիլ 1919 թ., № 3540: Թերթի ծանոթագրության մեջ նշված է, որ Հարցաքննությունը արձանագրվել է նույնությամբ և սեփական օրոշ ձև-կերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարվել:

2 Այստեղ և հետագայում քառակուսի փակագծերի մեջ արված են մեր ծանոթա-գրությունները:

3 Թաղամաս Կ. Պալատ:

4 Գանձում է Փոքր Ասիայի հարավարևմտյան մասում:

5 Թաղամաս Կ. Պալատ:

6 Թաղամաս Կ. Պալատ:

7 Փաղաք Դարգանի Նիզոլի արևելյան ափին:

8 Թաղամաս Կ. Պալատ:

9 Թաղամաս Կ. Պալատ:

10 Թաղամաս Կ. Պալատ:

11 Նկատի ունի «Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածին» վերաբերող դատաքննությանը:

12 Թաղամաս Կ. Պալատ:

13 Գյուղապետ Միքեյիլովսկան ժողի անիին, Մերսին քաղաքի մատակարարում:

14 Թաղամաս Կ. Պալատ:

15 Թաղամաս Կ. Պալատ:

16 Թաղամաս Կ. Պալատ:

17 Թաղամաս Կ. Պալատ:

18 Նկատի ունի այն թուրք պաշտոնյաներին, որոնք հրաժարվում էին իրազորվել հուսակցության զինավորների նենգ ծրագրերը:

19 Այստեղ և հետագայում խաբը ռազմական Արտակարգ ատյանի տրամադրության տակ գտնվող մեղադրական փաստաթղթերի մասին է: Այդ փաստաթղթերը ամփոփված են եղել 293 թղթապանակներում: Տե՛ս Գրիկյը, Նշվ. աշխ., էջ 33:

20 Խոսքը վերաբերում է հայերի ինքնապաշտպանական կոիվներին:

21 «Tasvir-i efkars» (Գաղափարների տեսություն): Լույս է տեսել Կ. Պալատ 1861 թվականին:

22 Նկատի ունի Դերմիժի քրդերին:

23 Փաստերը ցույց են տալիս, որ դեռևս 1915 թ. հուլիսի 12-ին Վանգենհայմը Բարձրագույն Դռանը հղել է մի հուշագիր, որտեղ կտրականապես պահանջել է միջոցներ ձեռք առնել Դիարբեքիլի վալի ղոկոմ. Ռեզիդ բեյի դեմ, որպեսզի նրա դաժան քաղաքականությունը չհանդեսի այդ շրջանի քրիստոնյաների զլխովին ոչնչացմանը: (Ռ. Գ. Սանակյան, Նոր փաստաթղթեր 1915 թ. Սղենում կայսերական Գերմանիայի դերի մասին. Երևանի Հայաստանի արխիվներ, Սրան, 1970, № 2, էջ 139):

24 Ջնլու բեյը դեմ է եղել Կոնիայի հայերի տեղահանությանը:

25 Տվյալ ժամանակ մայրիկ աստիճանով կատարում էր «Հատուկ կազմակերպության» հրահանգչի պարտականությունը:

26 Այսինքն՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության և «Հատուկ կազմակերպության» միջև:

27 Հոգովածների բովանդակությունը տրված է դատավճիռներում:

28 Միջադարական եղրակացության ուսերեն թարգմանությունը տե՛ս «Геноща армян в Османской империи...», с. 557—568.

29 Իրականում մասնագիտականությունը մշտապես քարոզել է տեական սրբազան պատեհներ (շիշատ) մղել անհավատներին, այսինքն՝ ոչ մասնագիտական դավանանքին հառաքելի դեմ, նվաճել նրանց երկիրը և ասրիացիները նրա ժողովրդին:

30 Դատախազը բացահայտ արդարանալու փորձեր է կատարել Դրանք եղել են աշխատողների բախումներ, այլ կառավարության կողմից կազմակերպված ջարդեր: Հաստատվում է 19-րդ դարում զանգվածային կոտորածի ենթարկվեցին սերբերը (1813 թ.), կապան 19-րդ դարում զանգվածային կոտորածի ենթարկվեցին (1876 թ.), հայերը (1894—1896 թթ.) և Օսմանյան հույները (1826 թ.), բուլղարները (1876 թ.), հայերը (1894—1896 թթ.) և Օսմանյան կայսրության տակ զանգվածային հպատակներ:

31 Համաճարար Նկատի ունի ինքնապաշտպանական կոիվներին մասնակցած հայերին:

32 Սուլթան Մեհմեդ Վահիդդեդին VI (1918—1922):

33 Նկատի ունի ռազմական տրտակարգ ատյանը:

34 Իրենց կույթներում նույն միտքն են արտահայտել նաև մյուս դատապաշտպանները՝ Մադեդդին Յեիրդ բեյը, Մամադ Մահիր էֆենդին, Ջեմալ Մոնլու բեյը:

35 Բաքլիմ-ի վեքայիտ, 4 մայիս 1919 թ., № 3543: Այս դատապարտության սկզբում, պաշտոնավարության հարցի վերաբերյալ դատարանը հավատել փաստարկներով որոշում է կայացրելում մեղադրյալների դատաքննությունը լքել՝ ուղղված կան առտակարգ ատյանում: Այնուհետև սկսվում է մեղադրյալների հարցաքննությունը: Առաջին հերթին հարցաքննության են ներկայվում Միդհատ Շյուքրի բեյը, Ջիա Գյուրալվի, Փյուշուկ Բալաբը, իսկ այնուհետև դահլին են բերում Ջեմադ բեյին: Վերահիշյալները 4 արցաքննության ընթացքում նախազանազան փաշան ուղղորդվելու կենտրոնացնում է Միլիթյուն և առաջադիմություն հուսակցության ներքին կարգապահական հարցերին, համազումարների դումարումներ, ընդունված որոշումների գործադրմանը, շրջանային մասնաճյուղերի գործունեությանը և այլն:

36 Այսինքն՝ կուսակցության կողմից հավաքված փոխառությունների հաշվին:

37 Նախագահի հարցը ընթանալի չէ:

38 Խոսքը վերաբերում է Բեհաեդդին Շաքիրին, դոկտ. Նազմին: Տե՛ս «Տրապիզոնի տեղահանության և կոտորածի դատապարտությունը»:

39 Էնվեր փաշայի հորեղբայրը: 1916—13 թթ. 6-րդ բանակի հրամանատարն էր, իսկ 1918 թ.՝ Եմենյան զորքերի հրամանատարը:

40 Նկատի ունի «Հատուկ կազմակերպությունը»:

41 Մի շարք մուլիներ, վախճանալով հետագա պատասխանատվությունից, պահանջել են օրինակականներ կալանավորներին բանտից ազատ արձակելու հարցը:

42 Պակած չկա, որ 2-րդ և 3-րդ կետերում խոսքը վերաբերում է արևմտահայության կոտորածին իրականացնող Հատուկ կազմակերպությանը, որն իր քաղաքարարական գործունեությունը ծավալեց 1915—1916 թթ.: Այս հարցը մանրակրկիտ հետաքննության ենթարկվեց դատապարտության 5-րդ և 6-րդ նիստերում:

43 Մեկ փողանի հրացան:

44 Նկատի ունի Լիբիական Տրիպոլին (Trablusgarb):

45 Այսպեղ, պատճենավորված օրինակում կան անընթեռնելի բառեր:

46 Բաքլիմ-ի վեքայիտ, 6 մայիս 1919 թ., № 3547:

47 Այստեղ առեարին և զանազան ընկերություններին վերաբերող հարցաքննության նյութերը զանց են առնված:

48 Հարկ է նշել, որ 1916 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Միլիթյուն և առաջադիմություն հուսակցության համադրամարում քննարկվել էին հայերի հանդեպ գործադրված բռնությունները և որոշվել էր ստուգող հանձնառոգվմանը աղարկել ծրականում աղքատ նախաձեռնությունը ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ գործնականում այ մի միջոց չձեռնարկվեց կոտորածներին վերջ տալու հարցում: (Տե՛ս Զ. Կիբակոյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, հ. 2, էջ 159): Ընդհակառակը, համաշխարհային հասարակայնությունը երբ իրազեկ դարձավ հայ ժողովրդի հանդեպ գործադրված վախճանություններին, թուրքական կառավարությունը, որպեսզի արդարացնի իր շարժանք գործունեությունը, հրապարակեց Հայ կոմիտեների հեղափոխական շարժումներն ու ծրագրերը՝ դիրքը, որն զբաղաւոսնց ու կեղծիք էր արևմտահայության հուսուցին: Տե՛ս Ermeni komitelerinin amal ve harekat-ı ihtilaliyasi, Istanbul, 1331 (արաբատա): Յրահանքին թուրք., Aspirations et agissements révolutionnaires des comités Arméniens. Constantinople, 1917.

49 «Թաքվիմ»-ի վեցային, 3 մայիս 1919 թ., № 3549:

50 Զորքացող դատավարության ընթացքում հարցաքննության են ենթարկվել նաև Միգզատ Շյուքրի, Ռիզա, Աքիֆ, Փյուլյուկ Քալաթի և Զեմազ բնիկները: Նախագահը հիմնականում կանգ է առել առևտրական կազմակերպությունների հետ կենտրոնական կառնիստի անեցած կապի, կառավարության դրամազրկի, կատարված ծախսումների և այլ հարցերի վրա:

51 Այս հարցերը նույնությամբ արվել են նաև մյուս մեղադրյալներին: Նրանք ևս ստելով ձևաշեղում են, թե իբր անտեղյակ են:

52 «Թաքվիմ»-ի վեցային, 12 մայիս 1919 թ., № 3554:

53 Համանական է, որ դավաճանի իսլիմ պատվել է տեղահանության և կոտորածի խնդրում կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հրահանգը չկատարելու համար: Դատաքննության ընթացքում բերված փաստերը ցայց են տալիս, որ այդ դատարը հատկացվել է այն ընտանիքներին, որոնց ամուսինները հավաքազրկած են եղել «Հատուկ կազմակերպության» մեջ:

54 Նկատի ունի ներքին դործերի մինիստրությունը:

55 Համանաբար նկատի ունի 15-րդ հանակային դիվիզիայի շտաբի հրամանատար, զննակցատ Բերքուշ Իսմայիլ Լաքը բնիկ:

56 Նշված շրջանը տվյալ ժամանակ գտնվում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

57 Միգզատ Շյուքրի բնի խոսքերը չի կարելի անկեղծ համարել, քանի որ հայերի տեղահանությունն օւ կոտորածը որոշվեց անմիջապես պատերազմի սկզբում:

58 Իրականում Քուրդիան առաջինը ազդական դործողություններ սկսեց Ռուսաստանի դեմ: Էնվեր փաշայի հրամանով Սև ծովում զննակցվեցին Սևաստոպոլ, Փնդուսի և Նովորոսիյսկի քաղաքները:

59 «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակալներից յուրաքանչյուրը բաղկացած է եղել 50 հոգուց:

60 Եսրժիլով նախ:

61 Ահմեդ Ռիզա բեյ (1859—1930) — Երեթթուրական շարժման հայտնի դործիչներից մեկը: 1889 թվականից մինչև Արդուլ Համիդի տապալումը ապրել է դործիկ է Փարսիզում: 1895 թ. սկսել է թուրքերին և ֆրանսերին լեզունեբով հրատարակել «Մեշվերիթ» (շեքրիդ) և «Նուրա»-ի ռամեսա» («Ազգային ժողով») թերթերը:

62 Այստեղ Միգզատ Շյուքրի բեյը աշխատել է խուսանալել: Փաստերը վկայում են, որ այդ դատարի մի մասը հատկացվել է «Հատուկ կազմակերպության» միջոցառումներին և հավաքազրկած շեքների ընտանիքներին:

63 2-իս Գյուքալիք բացահայտ ստել է: «Ընի մեշմուա» հիմնված է եղել իր կողմից 1909 թ. 4. Պոլսում: Մալլույի ադորավարից վերադառնալուց հետո (1922 թ.), նա Գիարբեքիում սկսել է հրատարակել «Փյուլյուկ մեշմուա» («Փաթր հանդես») հանդեսը, Տհ'ս I. A. Göyü, Türk meşhurları ansiklopedisi. Ankara. 1946. s. 152.

64 Մալի ազգայնական դադափարախոսությունը, որի նպատակն էր միաձուլել թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին Քուրդիայի գլխավորությամբ մեկ պետության մեջ: Պանթուրքիզմը Քուրդիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության բնի թուրքացման խնդրում նրխադրություն կուսակցության ղլխավոր զենքերից մեկն էր: Պանթուրքիզմի դադափարախոսությունը աշխուժացավ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ռուսաստանից հաղալին տարածքներ նվաճելու ձգտումով: Անպիսի որ, ար-

զարթանալու միտումով բերված Ձեռ Չյուրալիի մեկնարանաբլյունները կեզծ են: Ման-
րաման տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դոկտրինաները երիտ-
թաուրքիի ներքին քաղաքականության մեջ (Արեւիկադիտության հարցեր, պրակ. 1—2,
Երևան, 1983, էջ 5—19):

85 «Օսմանիզմի» հնադրամական տեսությունը ծնունդ է առել XIX դարի վերջին՝
Թուրքիայի ալադդի բուրժուազիզմի ժողովուրդներին բռնի թուրքացնելու նպատակով, 1908 թ.
հեղափոխությունից հետո «Օսմանիզմը» դարձավ երիտթուրքիի պաշտենական գաղա-
փաարտեսությունը: այն է՝ միանալով Թուրքիայի աշխարհային ժողովուրդներին մեկ
«Օսմանյան» ազգության մեջ: Իրականում այն միտումն էր աշխարհային ժողովուրդների
ազգային ինքնորոշման իրավունքը: (Մանրամասն տե՛ս Ք. Ա. Сафрестак, Доктрина
Османизма в политической жизни Османской империи, Ереван, 1985.

86 Բառը ընդլայն է: Համանաբար նկատի ունի Չեչենյան:

87 Մեկը հայությանը կոտորելու, մյուսը՝ Չեչենիայում ժողովուրդին զրոգելու:

88 Նախադա՛ր հարցեր է առկա նաև Հանաֆի, խաեթական ընկերությունների հա-
կաահկցության ունեցած հարաբերության, կուսակցության փաստաթղթերի անհետա-
ման վերաբերյալ:

89 Կրկին կարողացվում են վերահիշյալ հետազոտելու: Հարցաքննության ընթացքում
նախագահը կանգ է առնում կենսորոշական կոմիտեի և «Հատուկ կազմակերպության»
միջև դրությունն սանցող կապի վրա: Ռիզա բեյը ևս մյուսների նման խուսափում է
շեղբոր պատասխաններ տալուց: Տվյալ հարցաքննությունից բերել ենք առավել ուշա-
դրության արժանի հատվածը:

90 «Բարձրիմ-ի վերայի», 14 մայիս 1919 թ., № 3557:

91 Միջուստ Շյուքրի բեյը և մյուսները բացահայտորեն ստում են: Տեղահանու-
թյան և կոտորածի հրամանները լիատարելու համար պտղոտնից հեռացվել են նաև
Շեղաթի նախկին մուսաաբրիֆ Ջեմալ բեյը, Կոնիայի և այնուհետև Հալապի վալի
Ջեմալ բեյը, Փյունիսիայի մուսաաբրիֆ Ֆայիք Ալի բեյը, Բալուի մուսաաբրիֆի տե-
ղակալ Ալի Իմի բեյը և ուրիշներ:

92 Հյուսիսյն Հիլմի փաշա (1855—1921)—Օսմանյան կայսրության վերջին մեծ
վեպերներից մեկը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում եղել է Թուրքիա-
յի զենադանը Վիեննայում:

93 1918 թվականի վերջերին անգլիական, իսկ այնուհետև ֆրանսիական զորքերը
գրավեցին Կիլիկիան:

94 Ճախկին հասարակական անվտանգության միևնույն, «Հատուկ կազմակերպու-
թյան» անդամ, որը հետևիկ կարգով դատի էր տրված ռազմական արտակարգ առ-
յանի կողմից:

95 Նկատի ունի դրամանական «Գյոբեն» և «Բրեեուաու» հանձնավերը, որոնք իբրև թե
վաճառվելով Թուրքիային, վերանվանվեցին «Ցավուդ Սիլիմ» և «Միդիլի»: 1914 թվա-
կանի հոկտեմբերի 29-ին այդ հանձնավերը իրենց դրամանական անձնակազմով մուտք
գործեցին Սե Ժով: Տե՛ս նաև ծանոթ. № 58:

96 Նկատի ունի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անվանումները:

97 Միջուստ Շյուքրի բեյը խուսափում է ստույգ պատասխանից: Հավանական է,
որ խոսքը վերաբերում է էնվերին:

98 Նկատի ունի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական
կոմիտեն:

70 Այս և հաջորդ փաստաթղթերից պարզ երևում է, թե ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքերը պանթուրքիստական մեծապետական իրենց ծրարները իրագործելու համար մուսուստանի մահմեդականներով բնակեցված շրջաններն էին ուղարկում մեծ թվով զործակալներ ու լրատուներ։ Այդ նպատակներով ուղարկված «Հատուկ կազմակերպության» զործակալների քաջությանը հիմնական օրյակներին մեծ անջաշտ Անդրկովկասն էր։ Նրանց հիմնական պարտականությունն էր թուրքական զինավոր շտաբի համար տեղեկություններ հավաքել, իսկ մուսուստանի դեմ հնարավոր պատերազմի դեպքում մահմեդական ազգաբնակչությանը նախապատրաստել ապստամբության։ Մասնավորապես Մանրամասն տե՛ս ն. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, էջ 101—127։

80 Հայերին տեղահանելու և կոտորելու համար ներքին զործների մինիստրությունը հավաքադրել է բանտերում գտնվող մարդատապաններին և այլ քրեական հանցագործներին։

81 Հավանաբար նկատի ունի Բրուսայի վիլայեթի վալիին։

82 Նկատի ունի ներքին զործների մինիստրությունը։

83 Հավանաբար այստեղ վերադառնալիս, Միդհատ Ելուքբի բնյւ իզուր է փորձել աքաղաղելու արևի մեկի նկատմամբ հղում շինելու պատրվակով։ Իրականում «Հատուկ կազմակերպության» հանձնարարումը բաղկացած էր կենտրոնական կոմիտեի անգամներից։

84 Նկատի ունի Անկարայի պատգամավոր Աթիֆ բեյին։

85 Հարցաքննության ընթացքում այս հարցերը արվում են նաև միդա, Բյուլսուկ Թալասի և Զնվադ բեյերին, որոնք տալիս են համապատասխան պատասխաններ՝ իրենց անտեղյակության մասին։

86 «Թաքսիմ-ի վեքայե», 3 հունիս 1919 թ., ՁԵ 3571։

87 Ցեթանասունյոթ մեղադրյալների Մալթա կղզի աքաղաղելու կապակցությամբ առաջին փուլի դատաքննություններից ընդհատվում են 1919 թվականի հունիսի 3-ից սկսված և մյուս մեղադրյալների նկատմամբ մեկնորդ փուլի դատաքննությունը։

88 Հաջորդ դատական նիստերի խորագրերում նշվում է նաև հեռակա կարգով դատի արված մյուս մեղադրյալների անունները։

89 Բազմաժամ Կ. Պոլսում։

90 Բազմաժամ Կ. Պոլսում։

91 Մեղադրյալների մի մասին Կ. Պոլսի կալանատեղից Մալթա կղզի տեղափոխելու փառաբանություն է տալիս, որ դաշնակիցները տատանողական դիրք են ունեցել հանցագործներին դատաքննելով պատժելու հարցում։ Յուրեղնելով հրատարակվող «Մշակ» թերթի ջատ տեղյին զնահատակում է տվել անգլիացիների այդ երկերեքստի արարքին. «Մալթայի մեջ այդ աքաղաղականները կերան, խմեցին, հոգիացան և մեկ-մեկ զործիքներ դարձան Անգլիայի ձեռքին» անոր քաղաքական և տնտեսական շահերը ապահովելու համար Թուրքիոս հանդ։ Մալթան արդարություն օգտիւր չհանդիսացավ։ Մալթան ամսոթի և նախառնեքի համազոր Թատրարքան եղավ միայնա (Մեղադրումն արված է Զ. Կրթափոսյանի դրոշմը։ Տե՛ս «Երիտթուրքերը պատմության դատախառնի առաջ», հ. 2, էջ 263)։

92 Մայիսի Հայրմ փաշան Մալթայի աքաղաղյալից ազատ արձակվելուց հետո, 1921 թվականին Հռոմում սպանվեց ժողովրդական վրեժառու Արշավիր Երզրայանի կողմից։

93 1917 թվականի փետրվարի 5-ին, երբ Թալասի իշանակվեց մեծ վեպրի պաշտամեմ, Զանփուտը հաջորդեց նրան։

94 Բեղադրական եղբայականության սկզբում խոսվում է կառավարության օրինազան-
ցությունների և շաքաշահամենքի մասին:

95 Տե՛ս Հեռագրերը, էջ 73:

96 Նկատի ունի 1915 թվականի մայիսի 14 (27)-ին հրապարակված աեղահանություն
վերաբերող հետևյալ օրենքը.

Հոդված 1 — Պատերազմի ընթացքում կառավարական հրամանատարներին, ներ-
քի պատգամություններն ա խաղաղությունը ապահովելու միջոցառումներին բնակչության
կողմից արել էինով դիմադրություն և կամ զենքի միջոցով ըմբոստություն ցուցաբերե-
լու զեպքեր, դատելի, դատմիալմբումների, դիվիզիաների հրամանատարները, նրանց
աեղակալները, ինչպես նաև ինքնուրույն վայրերի զինավորանքը, իրավունք ունեն ն
ողորտավար են անմիջապես զինվորական ուժերի միջոցով խոտազույն կերպով և կա-
տարելապես ոչնչացնելու ալդ դիմադրությունը:

Հոդված 2 — Բանակի, ինքնուրույն զորամիավորումների և դիվիզիաների հրամա-
նատարները կարող են զինվորական [զործողությունների] անհրաժեշտությունից նշե-
լով, լրանություն և զավագրություն ցուցաբերող պաշտերի և կատարաների բնակչու-
թյանն անհատապես և կամ հավաքականապես տեղահանելու և բնակեցնելու ալլ վաչ-
քերում:

Հոդված 3 — Այս օրենքն ուժի մեջ է հրապարակման օրից: տե՛ս Mevlan
Zade Rifai, Türkiye inkilabının iç yüzü, birinci fasıl, Halep, 1929, s. 113—119
(արաբատար):

97 Նկատի ունի ռե՛նքերիւմը մահաուսե՛ն-ն:

98 Նկատի ունի 1919 թվականի ապրիլի 12-ի մեղադրական եղբայականությունը:

99 «Tanin» (Ահաղանգ) — 1908 թվականից սկսած երիտթուրքերի կառակցություն
կենտրոնական կոմիտեի օրդանեն է ևզել, լույս է աեսել Կ. Պոլսում:

100 Հաշտության պայմանագրեր կնքվեց Բրեստ-Լիտովկում 1918 թվականի մարտի
3-ին, Սովետական Ռուսաստանի և Քառյակի միության նրկները (Գերմանիա, Ավստրո-
Հունգարիա, Բալգարիա և Թուրքիա) միջև: Ըստ պայմանագրի, Ռուսաստանը, ալլ հողային
մեծ տարածքների հետ, կորցնում էր նաև Կարսի, Արգահանի և Բալթայի շրջանները: Սո-
վետական կառավարությունը, ամրապնդելով իր ուժերը և նշելով Անգլոկովկասում
Թուրքիայի նմանողական քաղաքականությունից, 1918 թվականի սեպտեմբերի 20-ին
լեղալը հայտարարեց պայմանագրի Թուրքիային վերաբերող մասը: Իսկ նոյեմբերի 13-ին,
լինարողային ստորագրությունից հետո, լեղալը հայտարարեց պայմանագրին ամբող-
ջությունը:

101 Այս արտահայտությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ
թուրքական իրավական սիտամբ իր հայնամբ ծայրաստիճան անարդար էր քրիստոնե-
յա հպատակների հանդեպ: Ոչ միայն հայ ժողովուրդը, ալլև Օսմանյան կայսրության
մյուս ալ մահմեդական ժողովուրդները տեսպես ալաքարել են թուրքական բռնակա-
լությունից աղտաաղբվելու համար:

102 Քեթվիմ-ի վեքայե, 4 հունիս 1919 թ., № 3373:

103 Նկատի ունի ներքին գործերի մինիտար Թալատին:

104 Հավանաբար նկատի ունի 1915 թվականի հունիսի 18-ին Կ. Պոլսում Թալա-
տի հրապարակում երիտթուրքերի կողմից կախաղան բարձրացված հնչակյան կու-
սակցության 20 զենավարների:

105 Հաջորդ նիստերի ընթացքում նախագահը հարցաքննում է Մուսու Քյադիմ, Հա-
ջիմ և Ռեֆաի Ֆենդիեհերին և հիմնականում կանգ է առնում «Միություն և առաջա-
դիմություն» կուսակցության հետ նրանց ունեցած առնչության և ընդհանրապես պա-
տերազմի ընթացքում հուսակցության դործունեությանը, պատերազմին մասնակցելու
նախաձեռնության և դործադրված շարաշահումների վրա: 6-րդ նիստում լսվում է դը-
խավոր դատախազի օգնական Ռեշադ բեյի ելույթը, իսկ 7-րդ նիստում ևս չը տրվում է
դատապաշտպան Ալի Հայդար բեյին: Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցու-
թյան դործունեությունը արդարացնելու նպատակով, կանգ է առնում կուսակցության-
ների կառուցվածքի և իրավական կանոնների վրա: Այնուհետև ձգտում է արդարացնել
շեյխ ուլ խալամ Մուսա Քյադիմ Ֆենդիեհին և փոստ-հեռագրատան միևիտը Հյուսնյե
Հաջիմ բեյին: Մակալ տարօրինակ է, որ նա իր ելույթում ոչ մի խոսք չի ասում
հայերի տեղահանության և կոտորածների մասին: (Տե՛ս «Թաքվիմ-ի վեջայի», 26 հո-
տիս 1919 թ., էջ 195—203):

106 «Թաքվիմ-ի վեջայի», 5 հուլիս 1919 թ. № 3604:

107 Նկատի ունի 1911—1912 թթ. խալա-թուրքական պատերազմը, որի ընթաց-
քում Թուրքիան կորցրեց Տրիպոլիտանիան ու Կիրենայկան:

108 Նկատի ունի 1912—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմը, որն ավարտվեց Թուր-
քիայի պարտության: Թուրքիան կորցրեց եվրոպական իր բոլոր տերությունները, բացա-
ռությամբ Ստամբուլի և Արևելյան Թրակիայի:

109 Նկատի ունի երիտթուրքերի նախահեղափոխական շտալ խոստումները:

110 Նկատի ունի 1913 թ. հունվարի 23-ին «Միություն և առաջադիմություն» կու-
սակցության կատարած հեղաշրջումը: «Հյուրիք» վե՛ր իջնույթ» (սկզբնականում և հա-
մաձայնություն) կուսակցության կողմից կազմված կարբինները, որը զլխավորում էր
Քյադիմ փաշան, տապալվեց:

111 Նկատի ունի 7-րդ դատական նիստում դատապաշտպան՝ Ալի Հայդար բեյի
արտասանած հառը:

112 Նկատի ունի «Ազատություն և համաձայնություն» լիբերալ ընդդիմադիր կու-
սակցությունը, որը պաշտոնապես կազմավորվեց 1911 թ. նոյեմբերի 21-ին:

113 Բալկանյան պայանվեց ժողովրդական մրիժառու Սողոմոն Թեհլիրյանի ձեռքով
1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում:

114 Էնֆերը սպանվեց 1922 թ. օգոստոսի 4-ին Միչին Ասիայում, կարմիր բանակի
դորամասերի հետ բառմայների ընդհարման ժամանակ:

115 Զեմալը սպանվեց ժողովրդական մրիժառուներ՝ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և
Մարտինոս Գեորգյանի կողմից, 1922 թ. հուլիսի 15-ին Բեռլինում:

116 Դալու. Նազըմ կախազան րաբեքոսվեց 1926 թ. Անկարայում, Ք. Աթաթուրքի
զեմ մահափորձ կազմակերպելու մեղադրանքով:

117 Դատավճիռը վաճառացվել է սուլթան Վաֆիկոդիեի կողմից 1919 թ. հուլիսի
23-ին: Տե՛ս Ասեն Վարդան, նշվ. աշխ., էջ 175:

Մ ա ս ն ե ր կ ր ո ր դ

Ի «Թաքվիմ-ի վեջայի», 21 հունիս 1919 թ., № 3586:

3 1919 թ. հոկտեմբերի 14—19-ը տեղի ունեցած «Միություն և առաջադիմություն»
կուսակցության վերջին համագումարում, ձայները մեծամասնությամբ որոշվեց թողնել

որոշ փոփոխութիւնք շարունակել կուտակցութեան գործունեութիւնը «Թեւեղդրուտ» (Ե՛կե-
թակաղմայա) անվան տակ:

4 Բառացի «ընկերակիւն անտառ», Թաղամաս Կ. Պալատ:

5 Գանձում է Իզմիրի արեւելյան մասում:

6 Սեւահնդգին, Ամինի և Հյուանէն Զեմզեմ բիւրի հարցաքննութեան նյութերը շինք
ճեղղրելի, քանի որ դրանք հիմնականում առնչվում են առևտրական շաքարահամեմքի
հետ:

6 Բաղը վատ պատճենավորման պատճառով հնարավոր չեղավ ընթերցել:

7 Տե՛ս առաջին դէպքի Ն 110 ծանոթագրութիւնը:

8 Անիւսնտու խոտվում է շրջանային այն քարտուղարների և լիազորների մասին,
որոնց նկատմամբ հարուցված ամբաստանութիւնը լիովին չի հաստատվում բերված
հանցանշաններով: Դատախազը պահանջում է կարենել այդպիսիների դատաքննութիւնը:
Կարծւում է նաև դաշնակիցներին կողմից Մալթա կղզի արտոլված հետեյալ պատասխա-
նատու քարտուղարների դատաքննութիւնը: Բալտի պատասխանատու քարտուղար Միդ-
հատ բնյ, Կարահիսարի պատասխանատու քարտուղար Աղաօղլու Ահմեդ Աղան, Մուս-
թիի կայմակամութիւնից թաշակի անցած Մումթազ բնյ, Սինոպի պատասխանատու
քարտուղար Հասան Տեհմի բնյ, Մարուխանի պատասխանատու քարտուղար Մարբի բնյ,
Մամարուլի պատասխանատու քարտուղար Սեւահնդգին Զիմշազ բնյ, Էրզրումի պատաս-
խանատու քարտուղար Հյուսեյն Քոստն բնյ, Բրուսայի պատասխանատու քարտուղար
Քիլի Ռիզա բնյ, Կոնստանյի պատասխանատու քարտուղար Տերիզ բնյ, Սիվասի պատաս-
խանատու քարտուղար Ղանի բնյ և Էնվեր Էֆենդիի հայրը՝ Հաջի Ահմեդ փաշա:

9 «Թարգլիմ-ի վեթայի», 23 հունիս 1919 թ., Ն 3533:

10 Ազրիանապոլիս:

11 Խոտքը 1911—1913 թթ. Բալկանյան պատերազմի մասին է:

12 Նկատի ունի հայկական ազգային կուտակցութիւնները:

13 Անկասկած, խոտքը հայերի տեղահանութեանը և կոտորածին վերաբերող զաւտելի
հրամանի մասին է:

14 Նկատի ունի զաշնակիցների նախատորմի հարձակումը Դարդանելի վրա, որն
սկսվեց 1915 թվականի փետրվարի 25-ին, անգլիական ռազմական գերագույն խորհրդի
նախաձեռնութեամբ: Այդ օպերացիան հաջողութիւն չունեցավ և ավարտվեց զաշնակից-
ների պարտութեամբ:

15 Թեքիրզաղ:

16 Արդուլ Ղանի բնյը ստում է: Դատաւճռում փաստերը լիովին հաստատում են
նրա մեղադակցութիւնն ու կատարած հանցագործութիւնը: Տե՛ս դատաւճիւրը:

17 Աֆրոն Կարահիսարը գտնվում է Էսկիշէհրի հարավային մասում, իսկ Կարա-
հիսարի Եարգին կամ Եապին Կարահիսարը՝ Տրապիզունի հարավարևմտյան մասում:

18 «Թարգլիմ-ի վեթայի», 23 հունիս 1919 թ., Ն 3536:

19 Լեւնաշղթայի և քաղաքի անուն: Գտնվում է Բալկանյան թերակղզու հարավ-
արեւելյան մասում:

20 Istida—Բառացի նշանակում է արգարութեան հասուցման պահանջագիր:

21 հոսսը բուրք զաղթականների մասին է:

22 Գատավարության նյութերի 211—212 լեջեր բացակայում են:

23 Ի՞նչ բողոքի մասին կարող էր խոսք լինել, քանի որ ոչ մի հայ չէր մնացել:

24 Մասնաճյուղային լիազորներն ու պատասխանատու քարտուղարները:

25 Քաղվիմ-ի վեցայի՜, 9 հունվար 1920 թ., № 3772:

26 Հասան Ֆեհմի բնի, ինչպես նաև դատավճռում նշված մյուս պատասխանատու քարտուղարներին հարցաքննության վերաբերող նյութերը չեն հրապարակվել:

27 Քերթի վատ պահպանման հետևանքով (էջ 56) դատավճռի շարունակաբանաց հնարավոր չեղավ Բարգմանել (սյունակների վերին մասից և կողքից կան բաց թողնված տառեր և բառեր): Քերթի անվնաս մնացած մասում հնարավոր եղավ Բարգմանել հետևյալը. «Քրեական օրենսդրքի 170-րդ հոդվածի համաձայն 45-րդ հոդվածի նրկ-բարդ մասի հիման վրա Հասան Ֆեհմի և Միգնատ բնիները դատապարտվում են 10 տարի ժամկետով տաժանակեր արտոյի (կալանավորման օրից հաշված): Իսկ Ավնի բնի համար քաղաքացիական ցրեական օրենսդրքի 203 հոդվածի համաձայն սահմանվում է 3 տարի ժամկետով բանտարկություն»:

Գատավճիւրը ընդունվել է 1920 թվականի հունվարի 8-ին և հաստատված է նախագահի և անդամների ստորագրությամբ:

Մ ա ս ն ե Ր Ր Ո Ր Ղ

1 Քաղվիմ-ի վեցայի՜ 8 ապրիլ 1919 թ., № 3617: Ֆրանսերեն Բարգմանությունը տե՛ս Jean-Marie Carzou, Un génocide exemplaire. Arménie, 1915. Paris: Flammarion, 1977, p. 233—236. Արևմտահայերեն Բարգմանությունը հրապարակել է Գրիգորը, տե՛ս Ծաղկատի հայասպանության վախճարական պատմությունը, Նիւ-նորջ, 1980, էջ 297—304: Գրիգորի գրքում րենված են նաև Ցողաթի դատաքննության վե-րաբերող այլ փաստաթղթեր ևս:

2 Գտնվում է Ցողաթից ոչ հեռու՝ հարավային մասում:

3 Նկատի ունի հայկական կուսակցությունները:

4 Նկատի ունի Ցողաթի հայության ինքնապաշտպանական կոմիտեները:

5 Փեմալի մահավճիւրը վավերացվեց սուլթան Մեհմեդ Վահիդզդինի կողմից: Նրան կախեցին Կ. Պոլսի Բալազետի հրապարակում 1919 թվականի ապրիլի 11-ին:

6 Քաղվիմ-ի վեցայի՜, 22 մայիս 1919 թ., № 3616: Ռուսերեն Բարգմանությու-նը տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи», с. 236—242. Ֆրանսերեն Բարգմանու-թյունը Jean-Marie Carzou, էջմ. աշխ., էջ 236—242:

7 Քննարկում բաց է թողնված:

8 Քննարկում «şaba evleri» — (բառացի՝ «հայրական տներ»): Այստեղ նկատի ենք դերվիշների օտարախոսները: «Բարա էին կոչվում Սուֆիզմի զաղափարախոսության առա-վել հայտնի հետևորդները: Դերվիշները մենաստաններում 12 տարի 6 ամիս ապաշխա-ռված հետո՝ լեռն էին բերում «Բարա» տիտղոսը և ըստ հնարավորության կարող էին թեքքներ (մենաստաններ) հիմնել (տե՛ս M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, c. I, 2-ci baskı, 2-ci fasikül, İstanbul, 1971, s. 136).»

9 Հիմալ Ազմիրի և Բեհաէզդին Շաքիրի սպանեցին 1922 թվականի ապրիլի 17-ին Բեալինում ժողովրդական ժրիժառույթնե Աբամ Ծրկանյանը և Արշավիր Շիրկանյանը:

19 Նախի բիլը կախաղան բարձրացվեց 1926 թվականին Անկարայում:

11 Բառը ընթեռնելի չէ:

12 Բառը ընթեռնելի չէ:

13 Բառի սկիզբը շնչված է, հավանական է, որ —մինիստրություն լինի՝ kılbnake:

14 Թուրքիայում բուլոբ հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբի՝ շաքիս-թափան հարկեր rusum-i şeriye և սովորութային հարկեր rusum-i örflüye, tekallif-örflüye: Եստիսթական հարկերի մեջ մտնում էին բաշարը, խարաջը, ղեքաթը և որանց վրա հիմնված բազմատեսակ այլ հարկեր: Սովորութային հարկերը նշանակվում էին սուլթանների հատուկ հրամաններով, երկրի բացառիկ կարիքների համար հատկապես պատերազմների ժամանակ:

15 «Թարվիմ-ի վեքայի», 2 մայիս 1919 թ., № 3618:

16 Կ. Պալսի արվարձաններից մեկը: Գտնվում է Բոսֆորի ելուսպական ափին: Բը-նեհլուբլյան մեծ մասը եղել են հույների, հայեր և քրիստոնյա այլ հպատակներ:

17 Բառը շնչված է:

18 Դատավճիռը ստորագրելով հանդերձ՝ Մուստաֆա փաշան հայտնել է այն կարծիքը, որ Արդու քերիմ և Ռեֆիկ բեյերը ազատ արձակվեն, այն պատճառաբանությամբ, որ նրանցից առաջինը իբր կատարել է վերադասի հրամանը, իսկ երկրորդի կատարած գործարքը մեկնաբանել է ոչ որպես քրեական հանցագործություն:

19 «Թարվիմ-ի վեքայի», 13 հունվար 1920 թ., № 3771: Ռուսերեն թարգմանությամբ տե՛ս «Геноцид армян в Османской империи», с. 572—575. Ֆրանսերեն թարգմանությունը Jean-Marie Carzou, նշվ. աշխ., էջ 242—246:

20 Գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ Մեհմեդ (1877—1940): 1916 թվականի մարտին նըստակվեց կովկասյան ճակատի երրորդ բանակի հրամանատար:

21 Բնագրում գրված է «մտադործ»:

22 Սարուր Սամի բեյը իր լուցատրագրում (հարցաքննության թղթապանակ, էջ 44) նշել է, որ ինքը այս հեռագրի պատճենը ուղարկել է Բալլաթին, բայց ոչ մի պատասխան չի ստացել (Տե՛ս «Թարվիմ-ի վեքայի», № 3540):

Ձձ Տե՛ս № 9 ժանթագրությունը:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ագար — Ձառանորդի հարկ:

Դափքառ — Գրանցման մատյան:

Ամբար — Մզկիթի համար գանձվող հարկ:

Թափեր — Հեկտայգիր. կրոնական համայնքի առաջնորդների կողմից Բարձրագույն Դասերը քաղված գրություն:

Ժանգարմա — Ոստիկանություն:

Կիվա — Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր: Դեկավարն էր մուխասարրիֆը կամ միրլիան:

Կիրա — Դրամական միավոր Թուրքիայում, համարաբ է 100 դարաշի:

Խալիֆա — Մուհամմեդի հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի քաղաք մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:

Խարաջ — Գլխահարկ, հողային հարկ: Տնտեսում ոչ-մահմեդական հպատակներից զինվորական ծառայության փոխարեն գանձվող հարկ:

Կազա — Վարչական միավոր, մտնում էր սանջակի մեջ:

Կալամկամ — Նահիեի կառավարիչ:

Կատարա — Գյուղաքաղաք, ավան:

Հափթը — Դարան կարգադր:

Մելիս — Պետական գործերի քննության և որոշման համար գումարված ժողով:

Մելիս-ի միքուլան — Պատգամավորների ժողով. պառլամենտ:

Միրլիվա — Սանջակի կամ լիվայի կառավարիչ, զինեցույթ-մայոր:

Մուխասար — Գյուղական օտանուտեր. թաղային ռեա, ավագ:

Մյուֆթի — Մահմեդական կրոնական աստիճանավոր. կրոնապետ Եարխամական անըղ-բունքների համաձայն՝ ֆեթվա ավագ անձ:

Մուրասարիֆ — Սանջակի կառավարիչ, որն ուներ քաղաքացիական և զինվորական իշխանություն: Մուխասարիֆի աստիճան էին ունենում նաև վիլայեթի կառավարիչները:

Նահիե — Գավառակ, սանջակի վարչական միավոր:

Նեյս ուլ-իսլամ — Օսմանյան կայսրության մեջ շարիաթական գործերին հակառակ մահմեդական առաջնորդ, որը պետության մեջ մեծ վեղերից հետո ամենաբարձր պաշտոնն է:

Ջավուլ — Ենթապալ:

Ջեքե — Հրատակ:

Ջիֆթիլի — Ազարակ. մեծ տնտեսություն, որն ուներ ընդարձակ տարածություն՝ հողեր, արտադրարներ, անտառներ, շինություններ:

Ջինետ — Մորազան պատերազմ:

Սանջակ — Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր, մարզ. կառավարիչն էր մուխասարիֆը. նաև սանջակբեյ, միրլիվա:

Վալի — Վիլայեթի կառավարիչ:

Վերայեք — Նահանգ. Օսմանյան կայսրությունում վարչական ամենամեծ միավորը:

Ներվա — Մահմեդական հոգևոր առաջնորդի վճիռ:

РЕЗЮМЕ

В годы первой мировой войны жестокая судьба выпала на долю западных армян. Вследствие варварской политики геноцида, проводимой правительством младотурок, западные армяне в эти тяжелые годы оказались перед угрозой полного уничтожения.

Безжалостная массовая депортация армян из городов и деревень Западной Армении, а также из населенных армянами местностей Малой Азии, их истребление ни в коей мере не были связаны с мерами, принимаемыми по военным соображениям, ибо вопрос об истреблении армян был заранее разработан и предрешен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс» («Иттихад ве терраки»). Для решения армянского вопроса младотурки избрали путь полного уничтожения западных армян, а война была лишь удобным поводом покончить с ними, а также для расправы с другими народами, чтобы Империя стала «чисто турецкой».

Весть о насильственном массовом выселении и массовых погромах западных армян скоро распространилась по всему миру, всюду вызывая бурное возмущение и протесты. Представители прогрессивного человечества, отдельные организации гневно осудили варварскую политику геноцида, проводимую младотурками, требовали немедленно прекратить ее, возвратить депортированных армян на их родные места. Правительства Англии, Франции и России 24 мая 1915 г. предупредили Высокую Порту о том, что гонения и истребление армян в Турции рассматриваются ими как чудовищное преступление против человечества и цивилизации, и что виновные в этом обязательно будут привлечены к ответственности. К сожалению, и эта инициатива не дала каких-либо результатов. Правительство младотурок продолжало в больших масштабах и с неумолимой жестокостью осуществлять свою политику, жертвами которой стали более полутора миллионов армян.

После окончания первой мировой войны мировая общественность потребовала привлечь к ответственности турецких преступников, организовавших геноцид западных армян. Видные политические деятели, деятели науки и культуры разных стран подняли гневный голос протеста и осуждения. Под давлением этого мощного потока протеста, стремясь отмежеваться от скомпрометировавшего себя режима младотурок, новый кабинет во главе с Ахмедом Иззет-пашой сразу после Мудросского перемирия 1918 г. выносит решение о привлечении к судебной ответственности руководителей младотурецкого правительства, а также членов Центрального комитета партии «Единение и прогресс»—за вовлечение Османской империи в первую мировую войну и организацию депортаций и резни армян. Решением правительства от 16 декабря 1918 г. были образованы следственные комиссии (генеральным председателем комиссии был бывший вали Анкары Мазхар-бей), которые начинают собирать обвинительные материалы об истреблении западных армян—шифрованные телеграммы, официальную переписку, инструкции и приказы, а также свидетельства очевидцев. Вилайеты Османской империи были разделены на 10 судебно-следственных районов, были назначены прокуроры, следователи и секретари для каждого района. Одновременно с этим печать развернула широкую работу по выявлению преступников и привлечению их к судебному следствию.

Был арестован ряд министров и партийных руководителей младотурецкого режима, ответственных районных секретарей, уполномоченных, наместников, военных и других официальных лиц. Однако непосредственным вдохновителям и организаторам этих погромов удалось спастись бегством, найдя убежище в Германии.

8 января 1919 г. в Стамбуле были созданы Первый, Второй и Третий чрезвычайные военные трибуналы. Хотя по закону предусматривалось судить преступников на месте преступления, чрезвычайный военный трибунал Стамбула на первом своем заседании по делу о виновниках депортации и резни в Йозгате вынес специальное постановление о проведении суда в Стамбуле.

8 марта 1919 г. специальным указом султана Мехмеда VI Вахидеддина (1918—1922) дело младотурецких партийных глава-

рей и министров было передано на рассмотрение Стамбульского чрезвычайного военного трибунала.

Суд над руководителями младотурецкого правительства и членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс» начался 27 апреля 1919 г. в Стамбуле и продолжался, с перерывами, до 26 июня. На 6 заседаниях, состоявшихся в мае, допросам подверглись в основном члены центрального комитета партии «Единение и прогресс», великий визирь Саид Халим-паша и несколько министров. Однако 28 мая английское командование, без каких-либо объяснений, сослало 77 заключенных из тюрьмы на остров Мальту, судебное разбирательство было прервано. В июне судебное разбирательство возобновляется с привлечением новых доказательств.

На 7 июньских заседаниях слушались дела государственных должностных лиц—министра почт и телеграфа Хусейна Хашим бея, а также духовных предводителей страны (шейх-ул-исламов) Эсада, Хайри и Муса Кязим эфенди.

5 июля 1919 г. был вынесен приговор. В ходе этого судебного заседания было вынесено обвинение против 20 присутствовавших на суде, а также заочно против 11 отсутствующих высокопоставленных партийных и государственных деятелей.

Согласно процедуре судебного следствия, председатель комиссии генерал-майор Мустафа Назым-паша провел, в первую очередь, опознание личности обвиняемых, а также проверил наличие адвокатов.

Одновременно он заявил, что закон никогда не предусматривал обязательного присутствия адвокатов при судебном разбирательстве в чрезвычайных военных трибуналах. Затем секретарь суда Шефик-бей зачитывает обвинительное заключение. В то же время, на основе статьи 372 Уголовного кодекса, оглашается согласие генерального прокурора Мустафы Назым-паши на заочный суд над отсутствующими обвиняемыми.

Имея в виду возражения адвокатов и в начале, и в ходе судебного процесса, о том, что «судебные вопросы, связанные с министрами и другими высокопоставленными сановниками подлежат рассмотрению не на чрезвычайном военном трибунале, а в верховном суде», Мустафа Назым-паша в своем выступлении отме-

тия, что преступления, о которых говорится в обвинительном акте, совершались подсудимыми не по долгу их службы министрами, а по тому обстоятельству, что они стали соучастниками преступлений, санкционированных центральным комитетом партии «Единение и прогресс» и его пленумов.

Документы, приведенные в первом и последующих обвинительных актах—шифрованные телеграммы, письма—свидетельствуют о том, что депортации и погромы западных армян были не военными или дисциплинарными мерами, не носили ограниченный или локальный характер, а были заранее предусмотрены, осуществлялись по прямой инициативе центрального комитета партии, согласно инструкциям и секретным приказам специального центра.

Основное внимание в обвинительных заключениях и в ходе допросов на заседаниях было уделено резне западных армян.

Бывший командующий третьей армией Кавказского фронта генерал-лейтенант Вехиб-паша в свидетельстве, представленном судебному следствию, сообщает, что вопрос об истреблении армян и разграблении их имущества был решен Центральным комитетом партии «Единение и прогресс», что в районе дислокации третьей армии организатором и руководителем кровожадных полчищ был Бехаэддин Шакир бей.

На втором, пятом и шестом заседаниях суда допросу была подвергнута «Особая организация» («Тешкилят-и-махсусе»), осуществлявшая резню западных армян. «Особая организация» была создана специальным постановлением Центрального комитета партии «Единение и прогресс». В ходе судебного разбирательства было раскрыто, что в преступной деятельности «Особой организации» принимали участие генеральный председатель Центрального комитета партии Мидхат Шюкри бей, члены ЦК доктор Бехаэддин Шакир, доктор Назым, Риза бей, делегат от Анкары Атиф бей, министр просвещения Шюкри бей, председатель меджлиса Халил, заведующий общественной безопасностью Азиз бей, комендант Стамбула Джевад. Руководил преступниками председатель партии младотурок, министр внутренних дел Талаат.

Под названием «Тешкилят- и махсусе» действовали две секретные организации. Одна из них была военной организацией, созданной по приказу военного министра. Руководителем ее был Сулейман Аскери бей. Задачей этой «Особой организации» была вербовка людей, знакомых с Кавказом и владеющих языками местных народов, и тайная переброска групп этих агентов за границу с целью подстрекательства мусульманских народов Кавказа против России.

Вторая «Особая организация» находилась в непосредственном распоряжении министерства внутренних дел и под руководством Бехаэддина Шакира осуществляла депортацию и резню западных армян.

Из материалов следствия выяснилось, что важная переписка, относящаяся к Центральному комитету партии «Единение и прогресс» и «Особой организации», была большей частью уничтожена. Виновным в этом был в основном доктор Назым, который похитил архив партии, чтобы утаить сделки комитета и совершенные преступления. Однако, несмотря на все меры предосторожности (зачастую инструкции давались устно), чрезвычайный военный трибунал располагал достаточным количеством телеграмм, писем и других документов, бесспорно свидетельствовавших о сообщничестве Центрального комитета партии «Единение и прогресс», министерства внутренних дел и «Особой организации» в депортации и резне армян. Документы показывают также активную деятельность районных ответственных секретарей по вербовке для «Особой организации» уголовных преступников.

Суд признал должностные лица виновными в том, что они, зная о погромах и других акциях насилия, не предпринимали никаких действительных мер для их предотвращения. Напротив, своим невмешательством они способствовали продолжению трагедии. Например, шейх-уль-ислам Муса Кязим эфенди, который как духовный предводитель мог бы сыграть большую роль в предотвращении этого варварства, не сделал ничего существенного.

В приговоре, вынесенном 5 июля 1919 г., подчеркиваются подробности избиения западных армян, разграбления их имущества, отмечаются факты нарушения конституции Центральным комитетом партии и руководителями правительства. Одной из важных

улик было признано вступление в первую мировую войну без решения меджлиса, а также злоупотребления и спекуляция в торговле, особенно в торговле продовольствием.

По первому пункту статьи 45 гражданского уголовного кодекса суд заочно вынес смертный приговор Талаату, Энверу, Джемалу и Назыму, согласно второму пункту статьи 45, последнему пункту статьи 55 Джевад, Мустафа Шереф и Муса Кязим были приговорены к 15-ти годам ссылки.

Заседания суда по делам районных ответственных секретарей партии «Единение и прогресс» и других должностных лиц состоялись 21, 23 и 28 июня 1919 г. Приговор был вынесен через полгода, лишь 8 января 1920 г., причем комиссией Первого чрезвычайного военного трибунала Стамбула. По данным обвинительного акта и приговора к ответственности было привлечено 36 человек.

В обвинительном заключении от 19 июня 1919 г. указывается, что районные ответственные секретари, согласно устным и письменным секретным приказам Центрального комитета партии и правительства, незаконно вмешивались в правительственные дела и участвовали в преступных действиях Талаат-паши и его сообщников.

При допросах ответственных секретарей также основной акцент делался на вопросы депортации, погромах западных армян, разграблении их имущества. Ответственный секретарь города Эдирне и другие обвиняемые пытались смягчить свою вину, оправдаться тем, что депортация проводилась якобы на основе закона по распоряжению правительства. Председатель комиссии Мустафа Назым-паша, опровергая их ложные показания, отмечал, что депортация была лишь предлогом для уничтожения армян.

В приговоре 8 января 1920 г. отмечалось, что некоторые из вышеупомянутых ответственных секретарей и уполномоченных содействовали инициативе Центрального комитета и руками убийц, других уголовных преступников, завербованных в своих районах, организовали резню и грабеж армян.

В ходе вышеупомянутых судебных заседаний Чрезвычайный военный трибунал Стамбула проводит обстоятельное судебное разбирательство также в отношении лиц, непосредственно осу-

шествовавших депортацию и резню в провинциях. За тяжкие преступления суд заочно приговорил ряд ответственных секретарей к смертной казни, других—к тюремному заключению сроком на 10 и более лет.

Протоколы и постановления судебных заседаний очень ограниченным тиражом были опубликованы в 1919—1920 гг. в приложениях к турецкой официальной газете «Таквими векайи» (арабскими буквами). Все титульные листы носят следующий заголовок: «Судебный протокол Чрезвычайного военного трибунала, созданного по императорскому указу его величества падишаха от 8 марта 1335 (1919) г.».

В книге полностью публикуются в переводе с оригинала на армянский язык материалы судебного процесса над членами Центрального комитета партии «Единение и прогресс», руководителями младотурецкого правительства, районными ответственными секретарями партии, должностными лицами, причастными к депортации и резне западных армян. В перевод не включены материалы, относящиеся к съездам партии, к дисциплинарным вопросам, а также к злоупотреблениям в области торговли и снабжения продовольствием.

Материалы судебного процесса, конечно, неполные, поскольку не все протоколы допросов были опубликованы в приложениях к «Таквими векайи». Документальные материалы, относящиеся к депортации и избиениям западных армян (телеграммы, инструкции, протоколы предварительных допросов обвиняемых, свидетельства очевидцев и т. д.), содержались в 293 папках Чрезвычайного военного трибунала. Полная публикация их раскрыла бы варварство младотурок с наибольшей обстоятельностью. И все же материалы судебного процесса дают определенное представление об организации и осуществлении депортации и истреблении западных армян. Однако судебное следствие в действительности не разрешило да и не могло разрешить вопрос об искуплении крови более полутора миллионов армян, павших жертвой геноцида, вопрос о возмещении стоимости брошенного имущества, достигающей миллиардов и т. д. Армянский народ был изгнан из своей колыбели—Западной Армении.

Не всегда проявляли судьи необходимую последовательность. Многие из них, связанные с младотурками, зачастую склонны были не углубляться в расследование фактов, не принимать строгие решения. В ходе судебного следствия были существенные пробелы. Например, суд над районными ответственными секретарями состоялся в июне 1919 г., а приговор был утвержден лишь в январе 1920 г. Если вынесение смертного приговора в отношении обвиняемых, преданных суду заочно, не вызывает недоумения, то очевидна излишняя терпимость в вопросе об определении наказания присутствовавшим на суде преступникам.

Факты показывают, что младотурки различными коварными уловками пытались помешать естественному ходу судебного процесса. Особенно старались они повлиять на членов военного трибунала, чтобы облегчить вину подсудимых.

Необходимо отметить, что политика гонений и истребления остатков западных армян продолжалась и в период национального движения кемалистов 1919—1922 гг., когда были организованы новые массовые избиения в Восточной Армении и Киликии, а также в ряде районов Турции; жертвами этих погромов стало 250 тысяч армян.

В наши дни правящие круги и историки Турции упорно продолжают отрицать факт геноцида армян, фальсифицируют историю армянского народа всевозможными средствами и антинаучными публикациями. По их мнению, «армяно-турецкие столкновения произошли из-за интриг великих держав». Суд над главарями младотурок в Стамбуле в 1919 г. они считают следствием межпартийной розни, вражды между иттихадистами и итиляфистами.

Вопреки попыткам турецких фальсификаторов, мировое общественное мнение осуждало и осуждает преступление, совершенное против армянского народа. Суд над главарями, младотурок, состоявшийся после окончания войны, был крупным событием, разоблачившим перед всем миром гонения и геноцид, которым подверглись западные армяне.

THE GENOCIDE OF ARMENIANS ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE TRIAL OF THE YOUNG TURKS

S u m m a r y

Tragic fate fell upon Western Armenians in the years of World War I. In those difficult years Western Armenians faced ruthless extermination due to the barbarous genocide policy of the Young Turk government.

Merciless mass deportations and massacres of Armenians from towns and villages in Western Armenia, as well as from localities with Armenian populations in Asia Minor had entirely nothing to do with the measures being taken for military reasons, as the question of annihilating the Armenian people had been worked out and settled beforehand by the Central Committee of the "Ittihad ve Terakki" (Union and Progress) Party. To solve the Armenian problem they had chosen the total extermination of Western Armenians. The war presented a suitable occasion for them to annihilate Armenians once and for all, as well as to settle accounts with other peoples so that the Empire became purely Turkish.

Soon the news of mass deportations and atrocious massacres of Western Armenians spread all over the world, stirring up a violent wrath and protest everywhere. Representatives of progressive mankind and organizations condemned the policy of barbarous genocide carried out by the Young Turks and demanded putting an immediate end to it, to return the deported Armenians to their homes. On May 24, 1915, the governments of Great Britain, France and Russia jointly warned the Sublime Porte that they regarded persecutions and massacres of Armenians in Turkey as an appalling action against humanity and civilization, and its perpetrators would be held strictly responsible. Unfortunately, this initiative likewise

did not have any results. The Young Turk government continued widely and mercilessly to carry out its adopted policy, the victim of which became more than one and a half million Armenians.

When World War I came to an end, the broad masses of the people all over the world demanded the Turkish criminals to bear the responsibility of their organizing Western Armenians slaughter. Outstanding political figures, men of science and cultural workers of different nationalities in condemning articles and publications raised their voice of protest.

Yielding to this strong wave of protest and aspiring to detach from the discredited Young Turk government, the new cabinet formed just after the Moudros Armistice of 1918, with the leadership of Ahmed Izzet Pasha, adopted a resolution to institute legal proceedings against the Young Turk government leaders, as well as the members of the Central Committee of the Union and Progress Party for drawing the Ottoman Empire into war and organizing the deportation and massacre of Armenians. Subsequently, upon the decree of December 16, 1918, inquiry courts were formed (whose chairman was Mazhar Bey, the former vali of Ankara), which began to collect accusatory evidences: concerning massacres of Western Armenians cryptographed telegrams, official documents, instructions and orders, also eye-witness accounts. Provinces in the Ottoman Empire were divided into ten investigatory districts, appointing for each prosecutors, examining judges and secretaries. At the same time the press promoted extensive work to reveal the criminals and bring them to trial.

A number of Young Turk ministers and party leaders, district executive secretaries, commissioners, governors, servicemen and other officials were arrested. However, immediate initiators and organizers of Armenian massacres had time to flee, taking refuge in Germany.

First, Second and Third extraordinary court martials were formed in Istanbul on January 8, 1919. Though the law made provisions to try criminals at places where the crime had been committed, however, on February 5, 1919, the extraordinary court martial of Istanbul, at its first session of the process about the Yozghat

deportation a massacre criminals, adopted a special resolution to try the accused in Istanbul.

On March 8, 1919, by a special edict of Sultan Mehmed VI Vahideddin (1918—1922), the Young Turk party leaders and ministers were submitted to investigation at the extraordinary court martial of Istanbul.

The trial of the Young Turk government leaders and members of the Central Committee of the Union and Progress Party began in Istanbul, on April 27, 1919 and went on intermittently till June 26. During the six sessions that took place in May, those subjected to examination were basically the members of the Central Committee of the Union and Progress Party, Grand Vezir Said Halim Pasha and several ministers. But under inexplicable circumstances, on May 28, seventy-seven persons were exiled by the English headquarters from prison to Malta, and the trial ceased. It recommenced in June with new accusatory testimonies. At the seven sessions of the process in June, state officials Huseyin Hashim Bey, the Minister for Communications, Rifat Bey, the Senate President, also (Sheikhul Islams), Esad, Hayri and Musa Kiazim effendis, the ecclesiastic leaders of the country came up for trial. The sentence was passed on July 5, 1919. During these trials eleven party figures and statesmen of high standing were accused by default, and twenty present at the proceedings.

According to the trial procedure Major-General Mustafa Nazim Pasha, Chairman of the Committee, first certified the identity of the accused, also the presence of their advocates. At the same time he declared that at extraordinary court martials the law did not make provisions for the presence of advocates during the trial for the defence of those accused. Then Shefik Bey, the judicial secretary, read the bill of indictment. At the same time, on the basis of item 372 of the criminal code, the chief prosecutor Mustafa Nazmi Pasha expressed approval to try those absent by default. In view of the advocates' objections both at the beginning and during the course of the trial, that "judicial questions connected with ministers and other high-ranking state officials are subject to discussions at the Supreme Court, not at extraordinary court martials". Mustafa Nazmi Pasha pointed out in his speech that crimes specified in the bill

of indictment had occurred not by virtue of office, but by their becoming participant in the crimes carried out by the Central Committee of the Party and its plenums. 6

Documents—cryptographed telegrams and letters brought in the first and successive accusatory acts testify that deportations and massacres of Western Armenians had not been military or disciplinary measures of limited and local character; they were aforethought and implemented absolutely on the initiative of the Party Central Committee, on the instructions and secret orders of a special centre. In the bills of indictment and during investigatory sessions, the main stress was put upon the massacre of Western Armenians.

Lieutenant-General Vehib Pasha, the former commander of the Third Army at the Caucasian front, stated in his testimony at the trial that the question of exterminating Armenians and plundering their property was resolved by the Central Committee of the Union and Progress Party, and that Behaeddin Shakir Bey was the organizer and leader of blood-thirsty bands, about the Third Army.

"Teshkilati Mahsuse" (Special organization) executing the massacre of Western Armenians, an organization put into life on special resolution of the Central Committee of the Union and Progress Party members, was submitted to examination at the second, fifth and sixth sessions of the trial. The trial revealed that Midhat Shukri Bey, the Chief President of the Central Committee of the Party and its members: Dr. Behaeddin Shakir, Dr. Nazim, Riza Bey, Atif Bey, the deputy for Ankara, Shukri Bey, Minister of Education, Halil, President of the Chamber of Deputies, Aziz Bey, the Security Supervisor, and Djavad, the commandant of Istanbul, participated in the criminal activity of "Teshkilati Mahsuse", Talaat, Minister of the Interior, being the head of these criminals.

Two secret organizations worked under the name of "Teshkilati Mahsuse", one military, set up on the order of the War Ministry, with Euleiman Askeri Bey as leader. With the purpose of breeding strife against Russia among the Caucasian Moslems, this organization had the task of recruiting people familiar with the territory of the Caucasus and speaking languages of the native populations, and sending them secretly in groups over the border.

The Ministry of the Interior had immediate disposal of the second "Teshkilati Mahsuse", which implemented the deportation and massacre of Western Armenians, with Behaeddin Shakir at the head.

Investigation materials ascertain that important documents concerning the Central Committee of the Union and Progress Party and "Teshkilati Mahsuse" were for the most part destroyed. Mainly, Dr. Nazim was guilty of this. He carried off the party archives to conceal the dealings and the perpetrated crimes of the Committee. However, with all prudence (instructions were often given orally) a fair amount of telegrams, letters and written material fell into the hands of the extraordinary court martial that indisputably confirmed the collaboration among the Central Committee of the Union and Progress Party, the Ministry of the Interior and "Teshkilati Mahsuse" during the deportation and massacre of Armenians and showed the intense activity of district executive secretaries in recruiting criminals for "Teshkilati Mahsuse".

The court found the officials guilty of being well informed about massacres and other violences, and not taking any practical step to avert them. On the contrary, their abstention promoted to the continuation of the tragedy. For instance, Sheikh-ul Islam Musa Kiazim eifendi, who could have had a great influence in hampering ferocities as an ecclesiastic leader, did not take any essential step.

In the sentence passed on July 5, 1919, stress was put upon the details of massacres of Western Armenians and plunder of their property, facts were pointed out about violations of the constitution by Party Central Committee and government leaders. One of the important evidences was the question of participation in World War I without the Medjlis resolution, as well as abuses and speculation in trade and especially in provisional matters.

According to the first point under item 45 of the civil criminal code the court pronounced a death sentence for Talaat, Enver, Djemal and Nazim, and by the second point under item 45 and the last point under item 55, Djavid, Mustafa Sheref and Musa Kiazim were condemned to exile for a period of 15 years.

Trial sessions of the Union and Progress Party district executive secretaries and other officials took place on June 21, 23 and

28, 1919. The sentence was pronounced very late, on January 8, 1920, by the committee of the First extraordinary court martial in Istanbul. Thirty-six persons were prosecuted according to the data of the bills of indictment and the sentence.

In the bill of indictment of June 19, 1919, it was pointed out that district executive secretaries, in the course of their activity, upon the oral and written secret orders received from the Party Central Committee and the government, had illegally intervened in government matters and participated in the crimes committed by Talaat Pasha and his associates.

During the examination of executive secretaries the main stress was likewise put upon the question of deportation and massacres of Western Armenians, plunder of their property. To alleviate their guilt, the executive secretary of Edirne and other defendants tried to find ways of justifying themselves, that deportation was carried out according to the law and governmental orders. Mustafa Nazim Pasha, the committee chairman, refuting their false testimony, revealed that deportation was a mere pretext to execute the extermination of Armenians.

In the sentence passed on January 8, 1920, it is noted that some of the executive secretaries and commissioners mentioned above contributed to the initiative of the Central Committee and organized the massacre of Armenians and plunder of their property by means of the murderers and other criminals recruited in their branches.

During the above-mentioned trials the extraordinary court martial in Istanbul also made a thorough investigation of the immediate executors of deportation and massacres in the provinces. By default for their perpetrated grave crimes the court also condemned to death a number of executive secretaries and others to imprisonment for ten and more years.

The records and resolutions of the proceedings were issued in small circulation in the supplements of the Turkish official newspaper "Takvimi Vekayi" (in Arabic script). All the titlepages had the following heading: "The record of the trial at extraordinary court martial formed upon His Majesty Padishah's imperial order of March 8, 1335 (1919)".

Materials of the trial of the Central Committee of the Union and Progress Party members, the Young Turk government leaders, party district executive secretaries and officials that are connected with the deportation and massacres of Western Armenians are fully published in this book, translated from the original into Armenian. The translation does not include materials concerning the Party conferences, disciplinary questions, as well as abuses in provisional and trade matters.

Of course, the trial materials are not complete, as not all the examination records had been published in the supplements of "Takvimi Vekayi" Documentary materials (telegrams, instructions, preliminary examination records of the accused, eye-witness accounts) referring to the deportation and massacre of Western Armenians had been concentrated in 293 paper-files of the extraordinary court martial. Naturally, its complete publication would have more thoroughly revealed the brutalities of the Young Turks.

The trial materials give a definite view of the organization and execution of the deportation and massacres of Western Armenians. However, the process did not, in fact, solve and couldn't solve the retribution for one and a half million martyred Armenian blood and the recompensation of material losses of the property abandoned which reached milliards. The Armenian people became deprived of its homeland, Western Armenia.

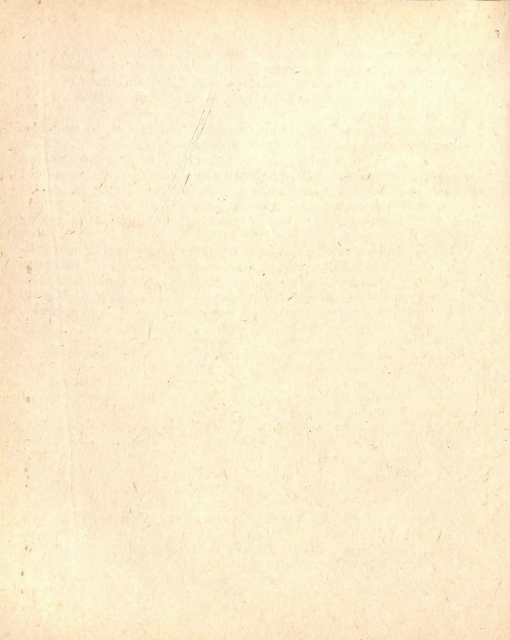
Judges, of course, not in all cases demonstrated the necessary consistency. Many of them, being connected with the Young Turks, were often inclined not to delve deeply into the accomplished facts and not to adopt strict resolutions. Derelictions were made in the course of the trial. For instance, the process over district executive secretaries took place in June 1919, while the sentence procrastinating, was confirmed in January 1920. If there does not arise any doubt in condemning to death the defendants brought to trial by default, unwarranted forbearance was shown in inflicting punishment upon those present.

Facts show that Ittihadists had set up insidious traps to pervert the natural course of the trial. They especially endeavoured to influence the members of the court martial, to alleviate the guilt of the accused. It must be noted that the policy of persecuting and

annihilating the debris of Western Armenians, continued during the period of nationalistic movement of Kemalists. In 1919—1922 Turkish armies organized new massacres in Western and Eastern Armenia, as well as in some parts of Turkey during which 250.000 Armenians were martyred.

In our days the Turkish ruling circles and historians continue to persistently reject the genocide of Western Armenians, and on the whole, they aim at falsifying the history of the Armenian people with various means and anti-scientific publications. In their opinion, Armenian Turkish collisions were evoked by the crafty designs of big states. They consider the trial of Young Turk leaders that took place in Istanbul in 1919, the result of an inter-party enmity between Ittihadists and Ittifaqists.

Notwithstanding the ill-intentioned attempts of Turkish falsifiers, world public opinion condemned and condemns the crime committed against the Armenian people. Naturally after the end of the war, the trial of Young Turk leaders was a great occurrence from the point of view of revealing the persecutions and genocide of Western Armenians for all mankind.

ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆՆԵՐ

[illegible]

202099

دیوان تلخیص تفسیری

في كتابي في سنة ١٢٠٠

توضیح: در هر خطی نامی است
توضیح: در هر خطی نامی است و در هر خطی نامی است
توضیح: در هر خطی نامی است و در هر خطی نامی است

التنبيه على حماكه

[A] The ...

[illegible]

— 100 —

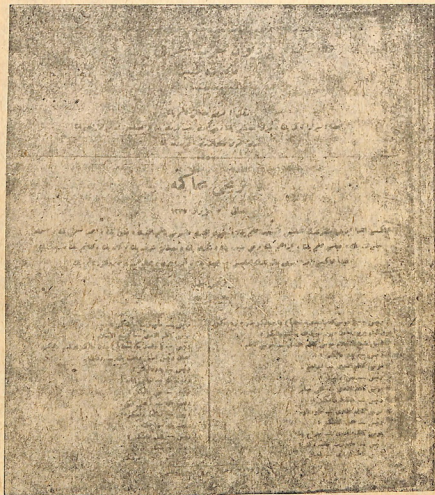
١٠٠

وہاں شکر کی بات - یہ شکر اور شکر و شکر
وہاں شکر کی بات - یہ شکر اور شکر و شکر

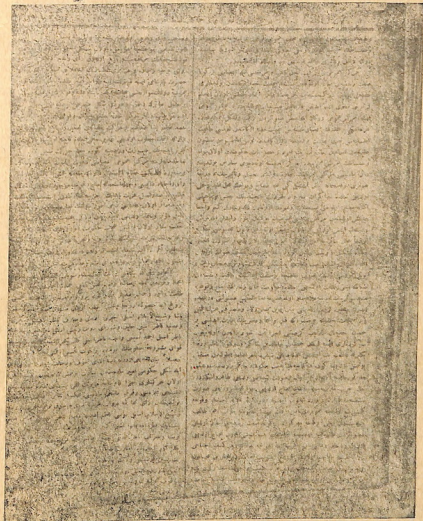
۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

(۱) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۲) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۳) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۴) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۵) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۶) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۷) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۸) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۹) - دولت شاهزاده کجاست؟
 (۱۰) - دولت شاهزاده کجاست؟

جاءه في بعض ايام من القاهريه الى القاهره

**Ծրիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Արուբյուն և առաջագիտություն»
կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարության երկրորդ փուլի
(3 հունիս 1919 թ.) առաջին նիստի արձանագրության անվանաթերթ.**

ԴԻՎԱՆ ՀՐԵՑ ԵՐԵՐԻ

ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ

000001

ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ

ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ

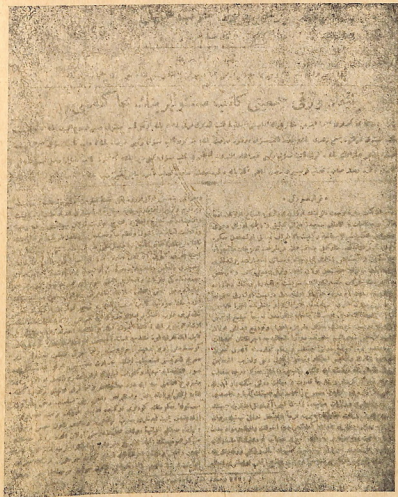
ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ
 ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ
 ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ

ԵՐԵՐԻ

ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ
 ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ
 ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ

ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ
 ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ
 ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ, ՄԱԿԱՆ ՆԻՇԱՆ ԵՐԵՐԻ

ԵՐԵՐԻ

دعای خضر بود شریفی

وہ کہانی جو ہمیں سب سے زیادہ پسند آئے گی۔

تحریر: مصطفیٰ اعظمی ماسٹر

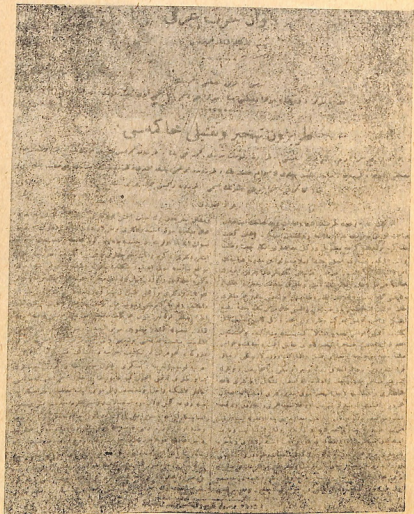
مجلسه اول در روز شنبه ۱۳۰۲/۱۲/۱۲

نو نوک دره تپه خرنی صبا کی سی

هذه النسخة من كتابي في تاريخ العرب وبلادهم من قبل الإسلام إلى سنة الف للهجرة
والتي هي نسخة من نسخة الأصلية التي كانت في مكتبة دار الكتب بدمشق

1990

[illegible]

Տրապիզոնի տեղահանութեան և կոտորածի զատաւնձի անվանաթերթը.

K A R A R N A M E*

İnfisahını ilan eden (İttihat ve terakkî) cemiyetinin reis-i umumi misî Said Halim paşa ile meclis-i umumisinin aza-i tabiyesinden olan Talât, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü, Halil ve Ahmet Nesimi ve Katib-i umumisi Midhat Şükrü ve merkez-i umumisi azasından İstanbul murahhası Kemal ve Ziya Gök Alp, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât ve yine merkez-i umumî azasından olub Teşkilat-ı mahsuseye memur bulunan dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atıf, Rıza ve Teşkilat-ı mezkûre encümen idaresine dahil olan emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz ve merkez kumandanı sabıkı Cevad beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mütezemin evrak-ı istintakiye ve neferatiyle divan-i harbi örlü müddii umumliğinin balada mestur iddianamesi mütalaa ve tedkik olundu.

Mezkur iddianamede İttihat ve terakkî cemiyeti biri programa ve nizamname-i dahliyye müsterid zahiri ve aleni, diğeri talimat-ı sıfahiye ve mahremaneye mebnî mestur ve hafl iki mahiyet-i mütezaddî cami olup delail ve beraheyn mevcuda müeddasından şahsiyet-i manevisinin bir silsile-i kital ve ğarat ve su-i istimalat ile maznun aleyh bulunduğu ve icraat vakasından mütevellid mesuliyet-i kanuniyi mütehammil olması cemiyetler kanunu ihkâm-ı sarîhasiyle muveyyid olan cemiyet-i mezkûrenin balada mezkur-ul-esami ruesa-i muhimme ve erkan-i mütenelifizesinin mabihî-ül maznunyett izah ve kendilerine isnat olunan ceraim bast ve temhit edilmekde vaz'an cümle geçen 359 senesi temmuzunda ruesa-i cemiyetle bilistifare ilan olan seferberlik üzerine cemiyetin zevi nüfuz erkanından olup firarlarından dolayı silk-i askeriyeden matrud Enver ve Cemal ve keza firarı Talât beylerle refikası Avrupanın meşgul olduğu harb-i umûmîden bilistifade iz'an iktidar ve adil ve dad ve hükümet refetiyle

* Մեղադրական եղբայրացիյան լատենատառ փոխադրութիւնը:

hal olunması icab eden mesail-i muallaka ve ğavail-i mazelâyı herkese ibraz şiddet ve her tarafa ilka-ı dehşetle hal ve fasıl sev-
 dasına düşerek mukaderrât-ı millet azerinde tahvilat-ı azime ve teş-
 vişat bi nihayeyi müntic ifal ve icraat vahimeye cûret ve sûrete
 amel-i milliye-i tetmin maksadı ile ve hakikatta ise bir gaile-i azimi
 ihdas ile seda-i milleti susdurmak ve bu fırsattan bilistifade icrai
 tehakküm ve teğallüb ile iddihar-ı servet ve saman etmek emniye-
 style hareket eyledikleri ve harb-i umumiye iştirakı bir takım hiyeel
 desayis istimaliyle emurr vaki haline getirdikden sonra tatbik-i
 menviyata bilibtidar. Harekat-ı harbiye sıralarında makasid-i hafiye-
 lerini mevki fiile isal arziyle hususi ve mahvi komitecisine ifaal ve
 harekatiyle iştiğal etmek ve hapishanelerden tahliye etdirdikleri ka-
 vafil-i mücrimin harekât-ı cinayetkaramelerine esaslar hazırlamak ve
 bunlara evamir ve talimat vermek ve bütün bu fiil-i harekât-ı hafiye
 ile Istanbulda iştiğal etmek üzere Teşkilat-ı mahsuse namı tahtında
 vücûde getirdikleri bir komiteden emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki
 Azîz ve merkez-i umumi azasından Atîf ve dokt. Nazım beyler adeta
 merkez-i erkan-i harbliğini ve merkez kumandanı Cevad bey dahi
 anlar tarafından ittihaz olunan mukarraratın tasdik ve tatbikini ifa
 edip istihdam eyledikleri eşhasa külliyyetli paralar tevzi ve manatık
 muhtefiye sevk ve azam ve dokt. Behaeddin Şakir gibi ruvesasına
 şifre miftahları verup emirlerine otomobiller, mebzulen nukud ve
 levazım-ı tahribiye tevdi ve tahsis eylemiş. Ve bu vechile itihat ve
 terakki cemiyeti rüesasının makasidini gizli bir usul dayresinde tenfiz
 ve icraya koyulmuş oldukları dermiyan olunmaktadır. Bu komitenin
 daşraya dağıttığı efradından bazıları reyislerinin telkin ve işaretleri
 ve ahir mahallerin itihat ve terakki murahsalarıyle cemiyete intifa
 arzıyla muti ve münkad bazı memureyn ile sayika-i safvet veya
 ilcayı cehaletle anlara iltihak eden mikdârı pek kalil bazı işhasın
 delalet ve muavenetiyle taktik-i nüfus, nehb-i emval ve nukud ihrak
 mebani ve ecsad, hetki ırz, ve eza fezaihini ika eyledikleri bu me-
 saibe hedef olanlar bila tefrik-i cins ve mezheb ve ibnai memleket
 olup bu meyanda mağdurunun kısm-i mühimi gerçe Ermeniler isede
 kısm-i külliyeside unadır-ı sayre ve bilhassa her vakit ve her yerde
 türkler olduğu cümle-i muddayatdandır. İştü tahkikatın mevzu olan
 madde-i muayene Ermenilerin tehciri esnasında muhtelif zaman ve
 mahallerde vukuuna getirilen ve her birinin failleri haklarında bas-

kaca takibat-ı kanuniye icra kılınmakda olan fecayın mevzıl ve münferid vekayiden ibaret olmayup mezkur el-esami zevatdan mürekkep bir kuvva-i müttahida-i merkeziye tarafından tertip ve icraatının şifahi ve hafi evamir ve talimat ifası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedirki netice-i tedkikatı muşır delail ve beraheyn ve beye'inat tahriiriye ve vesaik-ı mutebere bir vechi zu'ur ve telifk olunur. Şöyleki:

İttihat ve terakki rüesasının (Teşkilat-ı mahsuse) ünvanı tahtında bilâyeten harba iştirak etmek işağasıyle vücuta getirdikleri ve fakat bilâhire iddianamede bast ve tezkeyar olduğu üzere harekât ve icraat cürmiyle iştiğal ettirdikleri şebeke-i hafiye encümen idaresi merkez-i umumiyesi azasından dokt. Nazım, Behaeddin Şakir, Atıf, Rıza ve emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz beylerden mürekkep olup. Bunlardan Behaeddin Şakir beyin merkezi Erzurum olmak üzere vilâyet-i şarkiyedeki kuvvetlerin kumandasına gettiği, ve Rıza beyinde Trabzon havalisinde dolaşdığı esnada İstanbulda Aziz, Atıf ve Nazım beylerin icra-i faaliyet eyledikleri ve merkez kumandanı Cevad beyin dahil mukarrarat-ı müttahızalarının tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu (tertib-i numero 10, vesika 1).

Behaeddin Şakir beye hitaben 150 numarolu kararı muhtevî (Galatalı Halil'in komitece tecizası matlubdur. Emanet postahanedan istirdad edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği). İbaresini ve zeyrinde (Aziz, Atıf, Nazım) imza-i zatilerini havi ve altında (muafıktır. Cevad) tasdik ve imzasını ve daha altında (Esbabı hiyanet, para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabitdir. Bu kararnamenin merbutu varaka ise keyfiyetin (Artvinde, Behaeddin Şakir beye bizzat hal olunacaktır) işaretiyle (A. Cevad) imzasıyla şifreli telgrafi emir ve işar olunduğunu irae eder.

Teşkilat-ı mahsusede firari Enver beyin amucası Halil paşasında merkez kumandantlığı zamanında dahil bulunduğu ve Teşkilat-ı mezkûrenin İttihat ve terakki cemiyetiyle irtibatına (tertib-i numero 10, vesika 4) Midhat Şükrü beye hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atıf, Aziz) imzalarını havi ve 59 numarolu tezkere delil ve bu uğurda serkerde cemi ve tedaruk ve mahbusları tahliye ettirdiklerinde mumaileyh Halil beyin İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 numarolu telgrafi bürhandır.

Teşkilat-ı mahsuseye mevad-ı tahribiye verildiğini mumaileyh Halil beyin harbiye dayresi müdüryetine 68 numero ile 16 teşrin-i sani sene 30 tarihinde yazdığı tezkere göstermekde ve buna mümasil vesaike Teşkilat-ı mahsusenin evrak-ı mütebakyası meyanında tesadüf edilmekde. Bununla beraber tedkikat-ı vakiadan bu daireye ait evrakdan bir kısm-ı mühiminin ve merkez-i umiminin bütün evrak ve defatirinin aşırıldığı anlaşılmakda ve hatta emniyet-i umumiye müdür-ü esbaki Aziz beyin Talât beyin istifasından evvel daireden aldığı malûmat ve muhaberat-ı mühimaya dair dosyaları infisalından sonra iade etmediği dahliye nezaret-i celilesinin tezkiresi münderecatı ve şahadet mazbuta delaletiyle sübut bulunmakda. (tertib-i numero 31).

İlan-ı harbdan hayli müddet ikdam hareket-ı harbiye ve niyet olunduğu ve bunun cemiyetce kasd ve arzu olunduğu 17 ağustos 30 tarihinde katib-i umumî Midhat Şükrü bey imzasıyla ve Erzurum valisi vasıtasıyla Behaeddin Şakir beye olan işardan istidlal olunmaktadır.

Diyanetkirkde ıka edilen kıtal ve fecain firarı Talât beyin imal ve teşvikiyle vali eylediğini (tertip 8, vesika 1) Zor mutasarrıfı Ali Suad beyin mumaileyh Talât beye keşide edup münderecatı vali ve yaveriyle komiser Memduhun idamen tezaiatı vucubuna dair olan şifreli telgrafnamenin (hız) işaretiyle ibtalı teyit eder.

Dahliye nezareti kalem-i mahsus müdürü İhsan bey Kilis kaymakamı iken Dersaadeten Halebe gönderilen Abdullâh Nuri beyin tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu ve (Ben Talât bey ile temas etdim imha emirlerini bizzat aldım. Menileketin selameti bundadır) diyerek kendisinde iknaa çalışdığını itlan etmektedir. (evrak-ı istintakiye, sayfa 15).

Brusa katib-i mesulu dokt. Midhat beyin Bolu katib-i mesulu iken Kanğriden Bolu mutasarrıflığına Ankara vilayetinden tebid olunan Ermenilerin yekûnu altmış bir bine balığ olduğunu ve vilâet-i ahali-i İslamisinin bu münasebetle İttihat ve terakki ile anın zade-i meşruğu olan hükûmete perestiş ettiklerini ve bu tesirin senelerce paydar olacağını binaenaleyh bu leyinde saadet-i atiyasını temin için aynı harekate imtisalin müceb fevaid olacağına dair soravis çektiği mutasarrıf Mülid beyin 11 Eylül 31 tarihiyle dahliye.

nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrirdirki. (tertip 8 vesika 2).

Bununla Bolu gibi darulharekatdan madud olmiyan bir mahalde tehcirin ne tedbir-i askeri ve nede tedbir-i inzibatı cümlesinden olmayup cemiyetin emel ve arzusundan münbais ve Midhat beye mercainden mülhem olduğunu anlanmaktadır. Kısa bir müdetle Kanğride bulunan bu zatın Ankara vilayeti halkının hissiyet-i umuniyesini uzakdan öğrenemeyeceğini bedihi ve bulunduğu vilayet ahalisinin hissiyetine agâh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kanğrinin merbut bulunduğu Kastamonu müslimanlarının mahiyetleri haricindeki vekail nefretle yad ve telakki eyledikleri hatta bir gün memleketin müftisiyle meşaih ve eşrafından bir cemm gafirin vali Reşid paşaya aynen şu sözleri (Civar-ı vilayetlerden Ermenileri mezbuha sevk eder gibi çoluk-çocuklariyle beraber dağ başlarına çıkararak katli ediyorlarmış biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazeblullahdan korkarız. Kefar ile hükümet paydar olur. Zulüm ile paydar olmaz. Aman rica ederiz, bizim vilayetde böyle bir muamele yapılmasın) dedikleri ve vali-i müşarileyh canibinden böyle bir hale katiyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşararak gittiklerini ikinci merbutun onbeşinci beyanet-i tahririye ile müeyyittir.

Teşkilat-ı mahsusenin ve ana mülhak bazı jandarmaların Erzurum vilayeti mülkahatında Ermenilere olan teaddiat ve tecazuatını tevzih eden vali Tahsin bey efendinin 15 temmuz 331 tarihili şifreli telgrafnamesi (Faik namında bir mülazimin Arabyanın dört kızını aldığını ve mülazım Kâmil efendininde 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mucaherat çaldığını para ve kadın rezaletinin pek bacelet ve merdliğe muhalif olduğunu ve bu hallere hatime ve bilhassa Teşkilat-ı mahsuse namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi ve Mamuret ul-aziz valisi bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur defnetmeğe yetişemiyoruz deyior. Merdliğimizi, tarih-i millimizi muhafaza etsek eyi olur cumleleri mühteviddir (tertip 8 vesika 4). İşbu telgrafnamenin meclis-i mebusanın beşinci şubesinde firarı Talât beye ait evrak meyanında bulunması, Zor mutasarrıfı Ali Suad beyin balada zikri şifreli telgrafname-i muhımasının keyfiyet ve maksadı hıfz ve ibtalını teyyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı mahsuse reyisi Behaeddin Şakir bey imzasıyla Mamuret ul-aziz valisi Sabit beye—Nazım beye ait olmak üzere keşide kılınan ve fotografisi dokuzuncu tertipde bulunan şifreli telgrafnamenin münderecatı (Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyormı, nefi ve tağrib olduğunu bildirdiğiniz işhas-ı mazirra imha edilyormı, yoksa yalnızca sevk ve azam mı oluyor vazihen bildiriniz, kardaşım) sûretindedirki numaili Resneli Nazım beyin o sırada Mamuret ul-aziz İttihat ve terakki müfettişliğinde ve elvovm hal firarda bulunması Teşkilat-ı mahsusenin imha vazifesiyle meşğul olarak cemiyetle irtibatı müekked vesaikdendir.

Samsun katib-i mesulu Rüşdi imzasıyla İttihat ve terakki merkez-i umumişine çekilip Midhat Şükrü bey tarafından Teşkilat-ı mahsuse ve niemur dokt. Nazıma 16 kanun-i evvel 330 tarihinde havale edilen telgrafname dahl (Beşinci çete olarak Tufan ağa kumandasıyla ellibeş kişilik bir çetenin motor ile yola çıkarıldığını) mübeyyin olması Teşkilat-ı mahsuse ile cemiyetin irtibat ve munasebetini ve şurabat-ı cemiyetinde öteden beri çeteler tertibiyle iştigal ettiklerini müsavvirdir. Yine bunu müveyyit (Balıkesir İttihat ve terakki müfettişi Musa) imzasıyla 20 teşrin-i sani 330 tarihli Midhat Şükrü beye mürsel ve dokt. Nazıma muhavvel mektub münderecatı ayrıca dahlıye nezaretiyle cemiyetin bu çetelerle meşğul olduklarını irae eder. Kezalik Brısa murahhaslığının 19 kanun-i evvel 330 tarihli merkez-i umumiye tahrirâtı canilerin şakilerin Teşkilat-ı mahsuse ve mukayyet olacaklarını mulindir. Gerçe işbu çetelerin bîdayet-i seferberde harba iştirak etdirileceği işağa ve erbab-ı hulus ve salvet iknaya gayret edilmiş isede bilahire kısmen balada zıkr ve itiyam olduğu vechle tehçire tabi tutulan kafilelerin katli ve ifnası hususunda isdiham kılındıkları ol babbaki delail ve berahin vesaikin beyet-i umumiyesinden müsteban olmaktadır.

Taktillerin Talât ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukuf-ları altında cereyanı (tertıp 11). Biri 21 temmuz 331 tarihli Diyarbekir ve Mamuret ul-aziz, Urfa ve Zor vali ve mutasarriflerine yollarda kalan emvat defin etdirilerek ecsadın dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talât beyin şifreli telgrafı ve dördüncü ordu kumandanı Cemal beyin Diyarbekir valisine (müstacil) ve zata mahsusdur işaret ve 1 temmuz 331 tarihli telgrafında Frat nehrinin cenubuna doğru sürük-

lediği ecsadın harekât-ı isyanda maktul düşen Ermenilerin cesedleri, olması muhtemil bulunduğundan bahsle bunların mahallerinde defin ettirilmesi meydanda ecsad bırakılmaması lüzumu beyan olunmaktadır. (Tertip 11 vesika 3). Cevaben mumaileyh Cemal beye çekilen 3 temmuz 31 tarihli (ve zata mahsusdur) işaretini havi şifreli telgrafta (Frat vilayetimizle pek az münasebetdardır. Sürüklenen ecsadın Erzurum, Mamuret ul-aziz çehtlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekât-ı isyanda maktul düşenlerin ya metruk ve derin mağaralara atılmaları yahud ekseriyetle yapıldığı vechle ihrakları suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır) denilmektedir. Zor mutasarrifi esbaki Ali Suad bey livai mezkureye sevk edilen Ermenilerin avakıbi hakkında malumat vermekde ve hatta Tasvir-i efkâr gazetesi muharirliğinde bulunmuş olan Halebe ajans telgrafları tabii Agâh beyin Zor mutasarrifi Salih Zeki beye (Senin için on bin Ermeni imha etti deyorlar) demesine karşı Zeki beyin (Benim namusum var, on bine tenezzül etmem, daha çık bakalım), cevabını vermiş olduğunu Agâh beyin rivayetine (...) dermiyan eylemektedir. (tertup 6 ve tertup 14 vesika 4 ve tertup 11 vesika 1).

Mamuret ul-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrifine şifre ile verilen emirde tebliğat-ı akideye rağmen yine yollarda pek çok ecsadın bulunduğu ihbar ediliyor bundaki mehazir-i muhtac izah olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurunun sidetle tacizleri dahliye nezaret-i celilesinden ekiden bildirilmekle hudud dahilindeki bilumum cesedler dikkatli bu suretle defin edilmek için miktar-ı kafi jandarma ile ileri gelen memurundan bir kaç zatın bu işe memur edilerek hemen her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır. Diyarbekirden sevk olunan Ermenilerin yüz yirmi bin nüfusa balığ olduğu hakkındaki Reşidin dahliye nezaretine keside ettiği 15 eylül 31 tarihli şifre vekain derece-i sumul ve ehemiyetini iraye kafidir. (tertup 12 vesika 1).

Bir Ermeniye teşahub edecek bir müslümanın hanesi önünde idam ve hanesi ihrak ve memurundan, ise terd ve divan-i harba sevk ve himayeyi reva görenler çeht-i askeryeden iseler nisbet-i askeryelerinin katıyle beray-i muhakeme mezkûr divan-i harblere tevdi olunmasına mütedair, üçüncü ordu kumandanı, Mahmud Kâmil imzalı, telgraf (tertup 13 vesika 1) bu fecaide nehe an-al-münkir

emir-i şeriyesine oralardaki müslümanların ne gibi tehdid ve tedhiş altında müveffik olmadıklarını fecai-i vakadan yerli ahali-i islamiyenin ve küçük memurların müahaza olunamiacaklarını ukul-i selimaya telkin ve efkar adileyi tatmin eyler.

Trabzon mebus-u sabıkı Hafız Mehmed beyin Kara deniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne sûretle irkab ve gark edildiklerine mübeyn ve bu fecal Talât beye bildirmiş isede vali Cemal Azmi hakkında bir şey yapılmadığına mütezamin ifadesi (tertıp 15) Talât beyin vaziyet-i cürmiyesini tespit eden esbab-ı teydidiedendir.

Erzurum valisi Münir beyin 14 kanun-i evvel 34 tarihli şifreli telgrafı (tertıp 16) Erzurumdan Kığı tarikiyle gönderilen zenginler kafilesi vali-i sabık Tahşin beyin rızası hilafına olarak merkez-i umumi azasından Behaeddin Şakir beyin tertıp etmiş olduğu çete efradı ve dersimliler tarafından katl ve şarete maruz kaldıklarına mabeyn ve binayen aleyh delail-i mevcude-i cürmiyeye müveyyidir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabıka Kanğri katib-i mesulu ve hala tüccardan Cemal Oğuz beyin teşkil eylediği Kürd Alo çetesi tarafından sûret-i katillerine dair Cemal Asaf beyin ifade-i mazbutası (tertıp 18) cemiyet-i mümesillerinin cemiyetin manzume-i merkezyesine müzaf olması lazım gelen fil ve harekatlarının bir çüziğidir. Ankara tehciri esnasında mahalli İttihat ve terakki kulübünün kumandan nezdine Tayib efendi namında birini göndererek berai sevk ceht-i askeriyede müstahdem ermeni memureyn-i sıhhiyesinin nisbet-i askeriyelerinin katini teklif ettikleri ve merkez-i umumi mensubununundan Memduh Şevket ve biraderi Refet beylerin o sırada Ankaraya gederek ne sûretle zengin olduklarını ve Ankara tehciri tafsilatını ve İttihat ve terakki katib-i mesulu Necati beyin derece-i müdahaletini ve bu hususda büyük rol ifa etmiş olan vilayet-i müşarileyh polis müdür-u esbaki Manastırlı Behaeddin beyin ifal ve hareketini tarif izah eden (tertıp 2 ve sayfa 1) miralay Halil Ricai beyin beyanet-i mufasssalası bilhassa şayan kayd ve tezkyar beyanelden madud ve ita-i malumata muktedir suhudunda esamisini muhtevidir. Mumaileyh Behaeddin bey oraca divan-i harba tevdi ve hakkında takibat-i kanuniye icrasına tevessül edilmiş iken İstanbulla çağırılmış ve dahliye nezaretinin talebine binayen gönderilmeyen evrak-i tahkikiye bilahire harbiye nezaretine celb ve istirdad edilerek mumaileyh takibat-ı vakadan kutarılmıştır.

Netaic-i tedkikata nazaren fecai-i mezkûreyi şidetle red ve adem-i iştirak tarikine temessük edenler vatan haini ad edilir iken Behaeddin bey gibi anasır-ı file pek ziyade mazhar-ı himayet ve sahabet olmuşlardır. Hatta dahliye nazır-ı esbaki Talât bey mu-maileyh Behaeddin beyi şark ordular grubu kumandanı Vehip pa-şaya sûret-i mahsusede tavsiye ederek bera-i istihdam göndermiş. Bir müddet Samsun divan-ı harbi refakatında ifa-i hizmet eyledikten sonra bir semt-i mechule savuşdığ; anlaşılmaktadır. (Vehip paşanın zatına mahsus dosyada mazbut ifadesi).

Kastamonu tehcirini izah ve ora katib-i mesulu Hasan Fehmi efendinin ceraim ve mesavisini nezarete yazmış iken dinletemediğini ve tehcirin lüzümüne dair dokt. Behaeddin Şakir beyden şifreli tel-graf aldığı hakkında vali Reşid paşanın beyaneti (tertip 2, sayfa 13) ve merbutu telgraf sûretleri ve İttihat ve terakki fırkasının bir icti-mağında fırka reisi Talât beye verdiği takirde ermenilere karşı ika edilen fecai ve mezallimi bilhassa İttihat ve terakki katib-i mesulle-rinin cümlesiyle dokt. Reşid, Cemal Azmi, Muammer, Atıf, ve ha-bışhane-i umumi müdürü İbrahim beyler haklarında tahkikat icrasını talep eylediği halde Talât beyin (hıfz) işaretiyle takirini bir tarafa atardığını ve İzmirde (sporting kulub)—de Talât beyin kendisine (Buradakileri ötekilerin akibetine uğradırdım) dediğini ve dokt. Na-zım ile avnesinin birer fail-i müessir olduğunu söyleyen İzmir mebusu İhsan Onik efendinin (tertip 3 ifadesi ve Vehip paşanın tertip 7, sayfa 3) Ermenilerin katli ve imhası ve mallarının yağma ve gasbı İttihat ve terakki merkez-i umumisinin netice-i mukarraratı olup üçüncü ordu mintakasında insan kasablarını tedarik ve anları idare ve istihdam eden Behaeddin Şakir beydir. Ruvesa-i hukümet dokt. Behaeddin Şakir beyin emr ve işaretiye inkiyat etmişlerdir. Üçüncü orduda bütün felaket-i beşeriye bütün fetne ve fesad Behaeddin Şakir beyin eli altından sudur ve zuhur etmiştir. Bir-ikiler ipden ve kazıktan kurtulmuş yaranını, ötekilerde eli gözü kanlı jandarma-larını ihzar... elh ifade-i tahririyasida İttihat ve terakki merkez-i umumisiyle meclis-i umumi aza-i tabiyasından bulunan vukela için bir huccet-i itham ve burhan tamdır.

Suleyman Nazif beyin (evrak-ı istintakiye sayfa 6) Bagdaddan Diyarbekir hududuna gelir iken ecsadın teaffününden burunlarını tıka-dıklarına dair Konya vali-i esbaki Celal beyin (evrak-ı istintakiye

sayfa 7) Halebden kaldırılması ordu kumandanı Cemal paşa tarafından Talât beyden sorulub cevaben Ermeni meselesinde nokta-i nazariye hükümet-i merkeze nokta-i nazarı arasında müvaffakiyet olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve Konya Ermenilerini himaye eylemiş isede dokt. Nazım tarafından gönderilen mebus-u ali Rıza efendinin merkez-i umumiye arz ve amik düşünüldükten karar verilmiş bir mesele hakkında esrar edilmemesi yolunda heyri-hane vesayade bulunduğuna ve nihayet bu sebebdan infisal eylediğine ve İstanbulda bu meselenin mehzirini Talât ve Nazım anlatırken anlar bu işin lüzum ve faydasına kail olduklarını ve dokt. Nazım bey daha ileri giderek bu teşebbüsün şark meselesini hal edeceğini söylediğine ve Hayri efendi ise çalışdığı halde menine kadir olamadığını beyan eylediğine dair ifadesi tehcir ve imha hakkındaki teklifatı icra etmekden imtina ettiğinden dolayı azl edildiğine dair (istintakname, sayfa 17) Ankara vali-i esbaki Mazhar beyin ve arablarla icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyarbekir valisi tarafından tehçire müvafakatkar vaziyetde bulunmadıklarından dolayı imha etdirilen iki kaymakam hakkında heyet-i teftiş-iye-i mülkiye müdür-ü umumi-i sabıki Hamid beyin ifadeti, Trabzon fecai ve faileri hakkında maliye nezareti varidat müdür-ü umumisi Lütfi beyin (istintakname, sayfa 34. 38, 43) Trabzon Katib-i mesulu Nail bey hakkındaki beyanati ve Behaeddin Şakir beyin Erzurumdan Antalya mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Trabzon) havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalyada ne yapmakda olduğu) mailinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir süretini Talât beye göndermiş isede bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrıf-i sabıki Sabur Sami beyin ifadesi (evrak-i istintakiye 44 sayfa) ve Radi beyin Ankara tehcirine ve ora katib-i mesulu Necati beye ait malûmatı maddayat-ı vakayı isbata medar-ı delayil ve kararın kafi-dendir.

Behaeddin Şakir beyin dahliye nazırı Talât bey vasıtasıyla (merkez-i umumiye) yazdığı bir şifrenin mahlûlü olup Teskilat-ı mahsuse dosyasında zuhur eden varakanın zuhurunda muharrer 69 nomrolu cevabda (Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona kamon harekât ediniz, buradan harekât edecek olan Yakub Cemil

ney size lazım gelen izahat ve talimatı getirecektir) yazılmış olması oradaki ihtihaf ve münasebeti bir kat daha tevizih eyler.

Maznun-i aleyhinden vukelikde bulunanlar ifadet-i istintakiyelerinde inkar ile mutevafık bir vazife meselesi ihdasiyle merci tahkik ve muhakemelerinin divan-i harb-i orfi olmayup kanun-i esasi ihkamince teşkil kılınacak divan-i aliye ait bulunduğunu müdafaten dermian etmekdedirler. Fakat izahdan müstağni olduğu üzere kanun-i esasının istinad ettikleri 92-ci maddesi nazırların veya müştereken heyet-i vukelanın ancak umur-i memurlarından mutevellid harekât-i siyasilerinden mutehasıl ifal-ı cürme ile mukayyet olup şahsen iktidikleri veya fer'an zimdihal bulundukları ceraim-i adye için kanun-i mezkurun 33 maddesi ihkaminca nuzzarın hiç bir imtiyaz kanunileri olmayup o kabil ceraimden dolayı merci muhakemeleri muhakim-i adye olmasına ve idare-i orfiye cari olan mahalde olbaddaki kararname mucibince kavanin-i mulkiye ve adliye tamamiyle sakın ve divan-ı harb-i orfiler merci ceraim olacağına ve taktik ve ihtikâr gibi mevadin tahkiki işbu divan-i harb-i orfinin teşkil ve vezaifine mutallik kararname-i ahir mucibince cumle-i vezaifden olmağla gayr-i varid olan vazife itirazının redi karargir oldukdan sonra salif al-zikr ceraim-i mecaseretleri hakkında bir vecih bala delail ve beraheyn kafiye istihsal kılınan maznun aleyhinden, dokt. Behaeddin Şakir, dokt. Nazım, Atıf, Rıza, Cevad, Aziz beyler ve Enver, Cemal ve Talât (paşa) beylerin kıtalda hem fiil olduklarından hareket-ı vakaları mucazat-i terhibiyeyi müstelzim ifaldan olarak kanun-i cezanın 45-ci maddesinin birinci fıkrasıyle 170-ci maddesine ve hem fiil olmayup bilerek icra-i mezaheretle meznunların cürmlerinde muayyen olarak feryan zimdihal bulunan Midhat Şükrü, dokt. Ruzuhi, Küçük Talât, Ziya Gök Alp, Kemal beylerle Said Halim paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerinde kanun-i mezkurun 45-ci maddesinin ikinci fıkrası delaletiyle yine madde-i salifeye muafık bulunduğundan mevad-i mezkureye tefliken maznun-i aleyhimin Dersaadet divan-i harb-i orfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzere cinayetle lüzüm muhakemelerine vefecel el-sevk evrak-i tahkikinin mağ-i teferruat divan-i müşarrileyha müdde-i unumliğine tevdi ve irsalına bir mucip iddianame karar verildi.

10 recep 1337 ve 12 nisan 1335

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն ՈՒ Ն Ն Ե Ր

Աբրահա Հալիմ փաշա 15, 106, 108, 111,
115

Աբդուլլահադ Նուրի բնյ 17, 40

Աբդուլ Համիդ 7, 9, 187

Աբդուլ Ղանի բնյ 21, 22, 129, 130, 132,
133, 136—143, 155, 160, 161, 192,
193

Աբդուլ Փադիր 21, 132, 156, 161

Աբդուլ Քերիմ բնյ 24, 173—175, 194

Աբդիկին դավեր 128, 166, 173, 175

Ազիզ Լֆենդի 15, 17, 29, 34, 37—39,
48, 52, 54, 64, 73, 74, 89, 92, 97

Աթաթյուրք Ք. 191

Աքիֆ 46, 159, 160

Աքիֆ բնյ (Անկարայի պատգամավոր)
15, 17, 18, 29, 31, 37—39, 48, 52,
54, 63—66, 73, 74, 89—92, 96,
102—106, 110, 112, 158, 187, 189

Ալեքսանյան 161

Ալթունյան 143

Ալթունյան Արթին 160

Ալթունյան Հովհաննես 160

Ալի (կայմահամ) 131

Ալի բնյ 65

Ալի Իլմի բնյ 158, 160, 188

Ալի Հալաբ 191

Ալի Մյուսիֆ բնյ 16, 106, 108, 111,
115

Ալի Նազըմ փաշա 29, 106, 118, 127,
129, 163, 166, 167, 173, 183

Ալի Ռիզա (Հալիպի պատգամավոր) 47

Ալի Ռիզա (Քուտայի պատ. քարտուղար)
21, 132, 192

Ալի Սալիր բնյ 23, 167, 173

Ալի Սուադ բնյ 40, 41, 43

Ալիս Լֆենդի 175

Ալպուղաճյան Արշակ 9

Ալս 44

Ակյան բնյ (լրագրող) 43

Ակյան բնյ 21, 156

Ահմեդ Լֆենդի 160

Ահմեդ Լյուտ բնյ 73

Ահմեդ թեմալի 183

Ահմեդ իզզնի փաշա 13, 110, 113, 129

Ահմեդ Միդհատ բնյ 20, 129—131

Ահմեդ Նեսիմի բնյ 15, 29—31, 33,
36, 45, 52, 106, 108

Ահմեդ Ջեմալ բնյ 15

Ահմեդ Թամիզ 35—36

Ահմեդ Իրիզա 84, 187

Աղաադյու Ահմեդ 20, 132, 192

Ասաֆ Փաշազադե 159

Ասըմ բնյ 180

Ավետիսյան 161

Ավետիսյան Շնորհ 143

Ավնի բնյ 20, 129, 132, 133, 136, 155,
161, 162, 192, 193

Արարյան 41

Արիֆ բնյ (կապիտան) 55

Արիֆ բնյ (Քեմալ բնյի հայրը) 33

Քեհադդին բնյ 45

Քեհադդին Շաբիր 10, 14, 17, 18, 24,

25, 29, 34, 36, 38—41, 44—48,

52, 67, 68, 72, 73, 75—82, 87, 91,

95, 110, 112, 113, 157, 176—180,

186, 188

Քեթաբ Վիկտոր 12

Քեվֆիկ բէյ (Զիյա Գյոթալիի հայրը) 33
Յեհմէ Զուհի բէյ (Բալուի պատ. ծառ-
տուղար) 132, 160, 161

Յեհմէ Զուհի բէյ (Էսկիշէհքի պատ.
ճարտուղար) 20, 129, 136, 141, 143,
148—152, 155, 162

Քիւրէ 61, 62

Քրյուսով վարի բէյ 12

Քողարեյան Ասատուր 143

Գաղազյան եղբայրներ 161

Գեորգյան Արտաշէս 191

Գիրբոն Զերբերտ Աղամա 12

Գրիկէր (Գրիգոր Կերկերյան) 27, 162,
193

Երկանյան Արամ 193

Զավեն պատրիարք 11

Զեքի փաշա (Մեհմեդ) 29, 106, 118,
129, 140, 141, 163, 166, 167, 173,
183

Զիա Գյոթալի 9, 15, 29, 33, 36, 48,
52, 67—72, 85—88, 186—188

Զուհի Զադե Ահմեդ 91

Էմին Աղի 35

Էնվեր փաշա 14, 19, 21, 29, 34, 37,
39, 42, 43, 52, 65, 106, 110, 111,
113, 114, 118, 124, 126, 127, 128,
186—188, 191, 192

Էսադ փաշա 155, 180, 184

Էսադ Մուշիս բէյ 38

Էսեբյան Տիգրան 143

Քալամի բէյ (Տրապիզոնի կալմուկոմէ)
23, 167, 173

Քալամի փաշա (ներքին զործերի մի-
նիստը) 8, 14, 17, 19, 22, 29, 34, 36,
37, 39—42, 45—48, 52, 76, 79, 93,
106, 110, 111, 114, 118, 124, 126,
127, 135, 189, 190, 191, 194

Քահր բէյ 32

Քահսին բէյ (Էրզրումի վարի) 41, 44,
113,

Քահսին Էֆենդի (զատապաշտպան) 25

Քալիբ բէյ 45

Քեչլիբյան Սողոմոն 191

Քեվֆիկ բէյ (մայոր) 22, 23, 163, 164,
166

Քերզան Արթին 143

Քայնքի Արնուդ 12

Քասարաբի 21, 135

Քուֆան աղա 42, 83

Իբրահիմ բէյ (սպա) 84, 85

Իբրահիմ բէյ (Բաւալի պատ. ծառ-
տուղար) 101, 133, 146

Իբրահիմ բէյ (Ահմեդ Նեխմիի հայրը)
29

Իբրահիմ բէյ (կալանատան տեսուչ) 46

Իբրահիմ բէյ (Մեչլիսի նախագահ) 15,
29, 31, 32, 35, 36, 49, 52, 53, 106,
108

Իզզեթ բէյ 159

Իզզեթ Էֆենդի (փոստաբան) 160

Իհսան փաշա (զենեքալ-մայոր) 176,
180

Իհսան (ներքին զործերի մինիստրու-
թյան աշխատակից) 40

Իհսան բէյ (կալմուկոմ) 17

Իհսան Օնեիկ Էֆենդի 46

Իհսան Նամըք բէյ 134

Ինքիկյան Է. Գ. 12

Իսմայիլ 162

Իսմայիլ (Մանիսայի բնակիչ) 132

Իսմայիլ Քեվֆիկ 36

Իսմայիլ Հաքըք (մայոր) 159

Իսմայիլ Հաքըք փաշա (զենեքալ մա-
յոր) 155, 176, 180, 184

Իսմայիլ Հաքըք (զնապախա) 75, 167

Իսմայիլ Հաքըք (Իզմիտի հսկիչ) 184

Իսմայիլ Զուհրադ 15, 106, 108, 109,
111, 116, 116, 139

Լիբնեխտ Կարլ 10

Լուսի բէյ 47

Լեփսու Յահաննես 12

Խալիլ Կաշա (Էփենդի Կաբեղաբաշի) 30,
 56, 59, 64, 74
 Խալիլ Էփենդի (Մեջլիսի Խալաբաշի) 29,
 30, 35, 36, 39, 49, 52, 92, 106, 108,
 110, 111, 115
 Խալիլ (Գալաթացի) 89, 72, 102, 112,
 187
 Խալիլ Ռիշալ 44
 Խալուսի բնյ 61, 62, 76
 Խալաբաշի բնյ 159
 Կազրի բնյ 35
 Կաթա կազը Հասան-Հյուսեյն 21, 132
 Կաթապետ 179
 Կարգու ժառն Մարի 27
 Կիրակոսյան Զ. Ս. 28, 123
 Կյուրճյան Արմենակ 143
 Կյուրճյան Խաչիկ 161
 Հալիլ Էդիր 11, 17
 Հալկար Ռիֆաթ 36
 Հալբենդի բնյ 21, 156
 Հալբի Էփենդի 14, 15, 47, 106, 108,
 110, 115, 116
 Հալուլլահ 161
 Հաշի Աթա բնյ 21, 132
 Հաշի Ահմեդ 107
 Հաշի Ահմեդ Կաշա (Էդիրենի Կերկաթա-
 ցուցի) 21, 133, 192
 Հաշի Քեվֆիկ 160
 Հաշի Հասան (Մանիսացի) 103
 Հաշի Հասան (Ահմեդ Միդհատ բնյի
 հայրը) 131
 Հաշի Հյուսեյն 130
 Համեդ աղա (Էլենի) 91
 Համեդ բնյ (Աղաբաշի Կերկաթա-
 ցի) 21, 47, 132, 134
 Հասան աղա 145
 Հասան Բաթրի բնյ 21, 132, 135
 Հասան Հալբի 35
 Հասան Նամըք բնյ 21, 132
 Հասան Սեփեդեղի բնյ 20, 123, 123,
 153, 161
 Հասան Ֆենճի բնյ (Սինոպի պատգամա-
 ցի) 20, 33

Հասան Ֆենճի Էփենդի (Կաստամունեի
 պատ. Զարադաբի տեղակալ) 21, 45,
 156
 Հաֆեզ Մահմուդ Էփենդի 24
 Հաֆեզ Մահմեդ 44
 Հերզեմ 133
 Հիլմի բնյ 20, 132, 135
 Հյուսամեդեղի բնյ 55
 Հյուսեյն 34
 Հյուսեյն Յոսուն 21, 132, 192
 Հյուսեյն Հաշիմ բնյ 16, 20, 107, 108,
 111, 115, 116, 118, 125, 126, 191
 Հյուսեյն Հիլմի Կաշա 97, 188
 Հյուսեյն Նեշատի բնյ 21, 132
 Հյուսեյն Ջեմալեթ բնյ 192

Ղանի բնյ 21, 132

ՃԵՐՐԵՋԻԱՆ ԱՆՔՐՈՒՄ

Մազհար բնյ 13, 47, 94, 96, 102
 Մահիր բնյ 35
 Մահմուդ Մահիր Էփ. 186
 Մահմուդ Փյամիլ 44
 Մալլեի ֆրեդերիկ 12
 Մալվարտ Յազեֆ 12
 Մանգելուտա Անդրեյ 12
 Մարգարիտ 179
 Մահմեդ (Սարուխան գյուղից) 162
 Մահմեդ Էփենդի (սալուցի) 100
 Մահմեդ Ալի բնյ 24, 157
 Մահմեդ Էսադ Էփենդի 14, 16, 118, 138
 Մեյի Անտուան 12
 Մեհմեդ Նասիր 107
 Մեհմեդ Նուրի բնյ (Հաշի Բալլաա գա-
 րի) 176, 179, 180
 Մեհմեդ Շյուքրի 22
 Մեհմեդ Ջեմալ բնյ 132
 Մեհմեդ Մահիր 31
 Մեմդուհ 40, 51
 Մեմդուհ Շեֆքեթ 45
 Մեմլեհ Ջադի Ռիֆաթ 3, 10
 Մերամբյան Լեոն 143

Միգճատ բնյ (Բալտի պատ. քարտուղար) 20, 22, 132, 158, 161, 192, 193

գոկտ. Միգճատ բնյ (Բրուսայի պատ. քարտուղար) 40, 132, 152—155

Միգճատ Շյուբրի բնյ 13, 29, 32, 36, 39, 40, 42, 48, 52, 66, 69, 74, 77—85, 91—101, 103, 104, 178, 186—189

Մյունիեր բնյ (Էրզրումի վալի) 44, 161, 177

Մյունիեր բնյ (Կաստամոնուի պատ. քարտուղար) 21

Մյուլֆիլի զազն Քյամիլ բնյ 21

Մյուլֆիլի Մեհմեդ Ալի 21

Մյուլֆիլի բնյ 40, 101

Մովսիսյան Գասպար 179

Մորզան Ժակ ղը 12

Մորզենաթաու 11, 12

Մուամմեր 46, 95

Մուխտար բնյ 55

Մուսթաֆա բնյ 20, 132, 192

Մուսա 42, 99

Մուսա Քյալիմ Էֆենդի 14, 15, 19, 106, 107, 111, 116, 116, 118, 123—127, 183, 191

Մուստաֆա Էֆենդի (Տրապիզոնի դաշտնի գործակալության տնօրեն) 23, 167, 170, 172

Մուստաֆա (Ջեմադ բնյի հայրը) 33

Մուստաֆա Կաշա (Ազիզ Սուլեյմանի) 29, 83, 106, 116, 118, 129, 139, 163, 166, 167, 173, 176, 183, 194

Մուստաֆա Հայրի Էֆենդի 183

Մուստաֆա Նազըմ Կաշա 16, 22, 29, 106, 116, 118, 121, 127—129, 163, 166, 167, 173, 176, 183, 186

Մուստաֆա Նազմի 16, 29, 35, 59, 53, 66, 71

Մուստաֆա Շերեֆ բնյ (մայրը) 159

Մուստաֆա Շերեֆ բնյ (Հոդադործություն և առևտրի միենտը) 15, 19, 106, 109, 111, 116, 116, 118, 124, 126, 127

Մուստաֆա Քերիմի Կաշա 153, 176, 189, 194

Ցազըճյան Կարապետ 143

Ցակուր Ջեմիլ 48, 75, 79, 95, 99

Ցաուուֆ բնյ 35

Ցաուուֆ Ռադի 97

Նազարյան Խալիլ 143

գոկտ. Նազըմ (Կենտրոնական կոմիտեի անդամ) 10, 15, 17—19, 29, 34, 36—39, 42, 46—48, 52, 54, 55, 59, 64, 67, 73, 74, 79, 82—84, 87, 92, 95, 99, 106, 110, 112, 118, 124, 126, 127, 178, 186, 191

Նազըմ բնյ (սեանկցի) 41, 42

Նալիլ բնյ 23, 24, 47, 63, 167, 170, 171, 173, 194

Նալիլ բնյ 9

Նեջատի բնյ 45, 47, 134, 157

Նեսիմի բնյ 133

Ներսիսյան Մ. Գ. 27

Նիսպի Էֆենդի 23

Նիսպի Մարտին 12

Նուրի բնյ 23, 167, 169, 170, 173

Նաջի բնյ 35

Նեֆիկ բնյ 16, 86, 81, 82, 96, 99, 101, 108, 149

Ներակյան Արշակ 189, 193

Ներսիսյան Ռաֆայել 162

Շյուբրի բնյ 10, 16, 17, 34—36, 49, 52, 106, 108, 110, 111, 166

Չաքըրյան Գրիգոր 143

Չերքեզ Մեհմեդ 133

Չյուրյուք Սուլի Մուհամմեդ 129

Պենտե Ռենե 12

Ջավիդ բնյ 15, 19

Ջավիդ բնյ 84—85

Ջեյալ բնյ (Կայմակամ) 160

Ջեյալ բնյ (Կանյայի վալի) 46, 47, 185, 188

Ջեյալ Նուրի 89

Զեյլալեղդին Արթի 35, 52
 Զեմալ բեյ (Մենճեղ) 20, 129, 131, 128, 155
 Զեմալ բեյ (զատապաշտպան) 35
 Զեմալ բեյ (Յուզլաթի մուխամարբի) 96, 103, 113, 157, 188
 Զեմալ փաշա (ժողային մինիստր) 14, 19, 29, 34, 36, 37, 42, 43, 46—48, 52, 106, 110, 111, 114, 118, 124, 126, 191
 Զեմալ Ազմի 23, 24, 44, 46, 167—173, 192
 Զեմալ Ասաֆ 44
 Զեմալ Մահլու 186
 Զեմալ Օղուզ բեյ 44
 Զեմալ (Աճեղ) 17, 29, 32, 33, 37—39, 48, 52, 53—64, 73—76, 186—189
 Զեմալ բեյ (վլա) 159
 Զեմալ բեյ (պաշտոնյա) 183
 Զեմալ բեյ (Միրզանի պատ. քարտուղար) 20, 132, 133, 155
 Զբաղյան Ռոմե (Կարախ) 27
 Զուլյան Ռուզանդ 143
 Ռադի բեյ 47
 Ռալթ 12
 Ռաֆիկ բեյ 45
 Ռեշադ բեյ 25, 26, 191
 Ռեշիդ փաշա (Կաստամունուի վալի) 41, 45, 94, 96, 102, 103, 113, 153, 177
 Ռեշիդ (Դիարբեքիրի կայմաթամ) 43, 46, 185
 Ռեսնելի եազլմ 24, 25, 157, 176—180
 Ռեքս 180
 Ռեֆիկ բեյ 194
 Ռեֆիկ շեֆիկ բեյ 24, 173—176
 Ռիզա բեյ (կադիտան) 55
 Ռեզա բեյ (Հեհերուսեպան կամիտեի տնօրեն) 16, 17, 18, 29, 22, 26, 38, 45, 52, 72, 73, 81, 82, 92, 93, 187—189
 Ռիզալի Զեմալ էֆենդի 24, 173, 174, 176

Ռիֆաթ Սամիհ 135
 Ռյուզդի 42, 82, 83.
 ղոկտ. Ռուզուհի էֆենդի 15, 29, 24, 36, 49, 52
 Սաբիթ բեյ 41, 46, 177, 178
 Սաբրի բեյ 20, 132, 192
 Սաբուր Սամի բեյ 47, 177, 194
 Սադեղդին բեյ (Կանխայի ոստիկանաւթյան պետ) 21, 132, 135
 Սադեղդին Ֆերիդ (զատապաշտպան) 25, 36, 186
 Սադրկ Շահդի 8
 Սալիհ Զեքի բեյ 30, 43
 Սալիդ Շալիմ փաշա (Մենճեղ) 14, 16, 29, 30, 35, 36, 48, 52, 98, 106, 108, 110, 111, 114, 116, 122, 189
 Սահակյան Ռ. Գ. 27
 Սամիհ Ռիֆաթ բեյ 21, 132
 Սարաֆյան Ալեքսան 161
 Սաթիր բեյ 144
 Սեյահեղդին 129, 136, 192
 Սեյահեղդին Զիմշուղ 21, 132, 192
 Սելիմ էֆենդի 159
 Սըրբի բեյ 97
 Սելիդ 108
 Սուլեյման Ասքերի բեյ 18, 54, 63, 64, 81, 82, 89, 90, 101
 Սուլեյման էլբիտանի բեյ 118, 123, 126, 127
 Սուլեյման Նազրի 46
 Սուլեյման Շաթիր բեյ 155, 176, 180, 184
 Վահիդ էֆենդի 159
 Վահիդեղդին Մենճեղ 6-րդ 14, 51, 136, 191, 193
 Վանդեհճալմ 185
 Վեզնիր Արմին 12
 Վեհիր փաշա 17, 45, 46, 173, 194
 Վեսելովսկի Յուրի 12
 Տեր-Պաղտոյան Պետրոս 191

Յնժաղ բնյ (Քաղազլլանի կայմակամ) 23,
23, 127, 163—166, 193

Յնժալ բնյ (սարեննավորման մինիտար)
16, 29, 33—36, 43, 52, 55, 106,
108, 110—112, 115, 123, 133

Յլաղիմ բնյ 35

Յլամիլի փաշա (մեծ վնդիր) 7, 121,
191

Յլամիլ իֆենդի (լեյտենանտ) 41

Յլափրյուլյու ֆաւաղ 9

Յլուլլակ թալաւթ 15, 29, 32, 36,
48, 52, 186, 187, 189

Յլաւթնյան շալկ 143

ՅԿանյան Արթին 143

Յմեր իֆենդի 175

Յսկան իֆենդի 15, 113, 123, 126, 129
Յոման բնյ 97

Յոման հուրի 7, 3

Յորալան Քաթէաս 143

Յուրի Ռըֆթը Աթալ 11

Յալիթ 41

Յալիթ Ալի 135

Յեհմի բնյ 21, 132, 135

Յերիդ բնյ (Կանիալի, Միրզանի պատ.
ճարտուղար) 21, 132, 133, 192

Յերիդ բնյ (Խարրերդի տեսուչ) 176,
178, 180

Յերիդ փաշա, Դամաղ 13, 183

Յերիդան բնյ 163, 108, 129, 131, 135

ՅԵՏԱՆՈՒՆԵՐ

Աղաբաղար 10, 21, 132, 134

Աղանա 9, 26, 95, 97, 107, 115

Աղրերջան 8

Ակշիհիր 21, 132, 135

Ալաշ 9

Անատոլիա 10, 114

Անգլիա 6, 7, 189

Անդրիովկա 189, 190

Անթալիա 47, 178

Անկարա 13, 17, 20, 31, 40, 44, 45,

47, 63, 94, 95, 102, 113, 132, 135,

157, 189, 191, 194

Աթա 7

Ավարս-Նունդարիա 190

Արդահան 76, 190

Արդվին 39, 43, 75, 79

Արենլան շալաստան 26

Արեմալան շալաստան 5, 25, 26

Աֆթան-Կարահիտար 148, 192

Աֆրիկա 64

Բալու (Քուլու) 20, 22, 40, 132, 135,
158, 160, 192

Բաղդատ 46, 116

Բանդրամ 74

Բասեն 75

Բելադլու 20, 129, 132, 155

Բեսլին 6, 3, 97, 125, 191, 193

Բերդամ 91

Բիթլիս 6, 47, 165, 178

Բլալուդ Դերն 24, 163

Բուլդաղին 21, 132

Բողազլան 22, 122, 157, 163, 164

Բուֆթ 194

Բրեստ-Լիտուսկ 113

Բրիտանիա 12, 108

Բրուսա 20, 21, 40, 42, 71, 74, 101,

102, 129, 131, 132, 146, 152, 154,

155, 160, 189, 192

Բուլղարիա 190

Բուրգոս 32

Դալիպոլի 139

Դերմանիա 10, 11, 13, 190

Բաթմա 62, 190

Բալլեթնիր 42, 74, 99

Բալկանյան Քերակղզի 132

Գամաակոս 116

Գարգաննիկ Նեզուց 134, 192

Դերջան 6

Դեքսիմ 179, 185

Դիարնեքեր 33, 40, 42, 43, 46, 47,
69, 91, 176, 185, 187

Եվրոպա Կ, 37, 38, 39, 40, 123, 125

Եփրատ դետ 9, 43

Զեյթուն 6

Հդերնե (Ադրիանապոլիս) 21, 22, 129,
133, 136, 138—141, 143—147, 155,
160, 161, 192

Հակոչեհեր 20, 129, 130, 141, 142,
148, 161, 152, 155, 192

Հրդինջան 72, 130, 168

Հրդում 6, 21, 38, 40, 41, 43, 44, 47,
65, 69, 77, 81, 82, 113, 132, 157,
165, 177, 178, 192

Թեոդոսիա 187

Թեքթուր լեռ (Սերքերդաղ) 139, 147,
161, 192

Թիֆլիս 191

Թորթում 107

Թրակիա 63, 191

Պուրջիա 6, 11, 12, 26, 187, 188,
190, 191, 194

Իզմիտ 39, 46, 74, 134, 139

Իզմիր 46, 61, 91, 192

Իտալիա 120

Խարբերդ 24, 27, 41—43, 70, 157,
163, 176—178

Կազանլըք 23

Կահրեմ 30

Կաստամունու 21, 39, 40, 45, 72, 94,
102, 113, 156, 157—160

Կարահիտար (Շարքի, Շապին) 20, 21,
132, 142, 156, 192

Կարասի 99

Կարս 190

Կենիկլի 179

Կենիկլ 160

Կեսաբիա 10

Կիլիկիա 6, 9, 168

Կիրենաթիա 191

Կոնիա 10, 21, 46, 132, 133, 135

Կովկաս 13, 54—57, 64, 72, 76, 103,
91, 99, 100

Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) 6, 9, 11,
13, 14, 17, 18, 20, 21, 24, 26, 151,
184, 185, 187, 189, 190, 192—199

Հալեպ 17, 20, 21, 40, 43, 132, 199,
155

Հալաստան 6, 7, 25, 27

Հայկական ՍՍՀ 27

Հանիա 30

Հոլովենկ 179, 180

Հոռմ 189

Հունաստան 25

Մալաթիա 43, 187

Մալթա կղզի 14, 20, 22, 189, 193

Մանիսա 20, 129, 132, 133, 156

Մեսքենե 10

Մերսին 185

Միլաս 30

Միլադես 5

Միջերկրական ծով 185

Միջին Ասիա 191

Միրզուն 20, 129, 132, 133, 155

Մոսուլ 47, 116, 173

Մուդրոս 13

Մուշ 6

Մուրղուլ 75

Տոզլաթ 14, 22, 27, 72, 96, 103, 113,
122, 157, 163, 164, 165, 193

Նիկոմեդիա 10

Նովորոսիյսկ 187

Չանակկալի 21

Չանկըլը 9, 40, 44

Չեչենիա 188

Պարտիզակ 10

Ջիզրե (Ջիզրե) 10

Ջրհանքային (հանք) 31, 132, 135

Թառ-ուլ-Ալն 10

Թեղադին (նահիե) 91

Թեփեհի լեռներ 119

Թոզոսաս 10

Թումեհի 64

Թառառաս 6, 13, 64, 78, 124, 187, 189

Սալոնիկ 8, 21, 32, 132, 134

Սամսուն 42, 46

Մասուն 6, 7, 32

Մարութան 20, 132, 163, 193

Մեղստուպուլ 187

Սև ծով 44, 93, 187, 188

Սիլիֆկե 159

Սինոպ 20, 22, 132, 192

Սիվաս 21, 47, 72, 132, 178, 192

Սիբիա 5, 11

Սպարտա 132, 135

Ստամբուլ 7, 9, 10, 17, 21, 22, 31, 34, 36—40, 45, 47, 49, 53, 60, 61, 73, 85, 96, 103, 107, 108, 112, 123, 125, 126, 132, 133, 143—146, 156, 158, 172, 177, 179, 191, 192

Սապհուլ 97

Սաարի 20, 132, 192

Վան 6, 47, 131, 165, 178

Վրեննա 97, 128

Տեղ-Ջոր 10, 40, 41, 43, 47, 161, 178

Տրապիզոն 23, 24, 27, 32, 44, 47,

48, 65, 68, 69, 72, 73, 75, 79, 81,

122, 123, 163, 167, 168, 172, 177,

178, 185, 186, 192

Տրիպուլի 54, 64, 186

Տրիպուլիտանիա 191

Փարիզ 84, 187

Փոքր Ասիա, 5, 134

Քրդի 44, 177

Քլբք Քիլիսե 160

Քիլիս 17, 40

Օդիսիշ 130

Օսմանյան կայսրություն 7—9, 12, 13,

26, 27, 50, 112, 113, 119, 134, 187,

156, 164, 184, 185, 188, 190

Յրանսրա 5

Յրեզնո 189

Զ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան 5

Մասն առաջին

Օրիաթութեական կառավարության ղեկավարներին և «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտէի անդամների դատավարութիւնը 38

Մասն երկրորդ

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտոնյաների դատավարութիւնը 129

Մասն երրորդ

Յոզղաթի, Տրապիզոնի, Բյույուք Դերեի և Խարքերդի տեղահանության և կոտորածների դատավարութիւնները 183

Սաւեթազրութիւններ 191

Տէրմինների բառարան 195

Ամփոփում (ռուսերեն) 196

Ամփոփում (տեղւորեն) 204

Խոստապատճեններ 213

Յանկեր

Անճնանումներ 247

Տեղանումներ 252

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԸՍՏ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՏԱԹՂԹԵՐԻ

Առաջարկներ, քաղցմանություններ և ծանոթագրություններ
Ա. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ

Հրատ. խմբագիր **Փ. Հ. Մաղանյան**
Գեղ. խմբագիր **Հ. Ն. Գոժմակալյան**
Տեխ. խմբագիր **Հ. Գ. Հմայակյան**
Ծրարգրիչ **Ջ. Գ. Նաբանյան**

ИБ № 1389

Հանձնված է շտրվածքի 12. 01. 1988 թ.: Ստորագրված է տպագրության 13. 01. 89 թ.:
ՊՁ 08643: Չափը 60×84¹/₁₆ թուղթ № 2: Տառատեսակ «Գրքի տպագրական», բարձր
տպագրություն: Պայմ. 14,88 մամ., տպագր. 16,0 մամուլ: Ներկ. մամուլ 14,88: Հրատ.-
հաշվարկ. 14,04 մամուլ: Տպարանակ 50001—75000: Երրորդ թողարկում:

Հրատ. № 7360: Պատվեր 41: Գինը 1 ա. 55 կ.:

2882 ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24 գ:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24 г.
2882 ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող., 24

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0191245

1 n. 55 h.

A $\frac{\pi}{78376}$